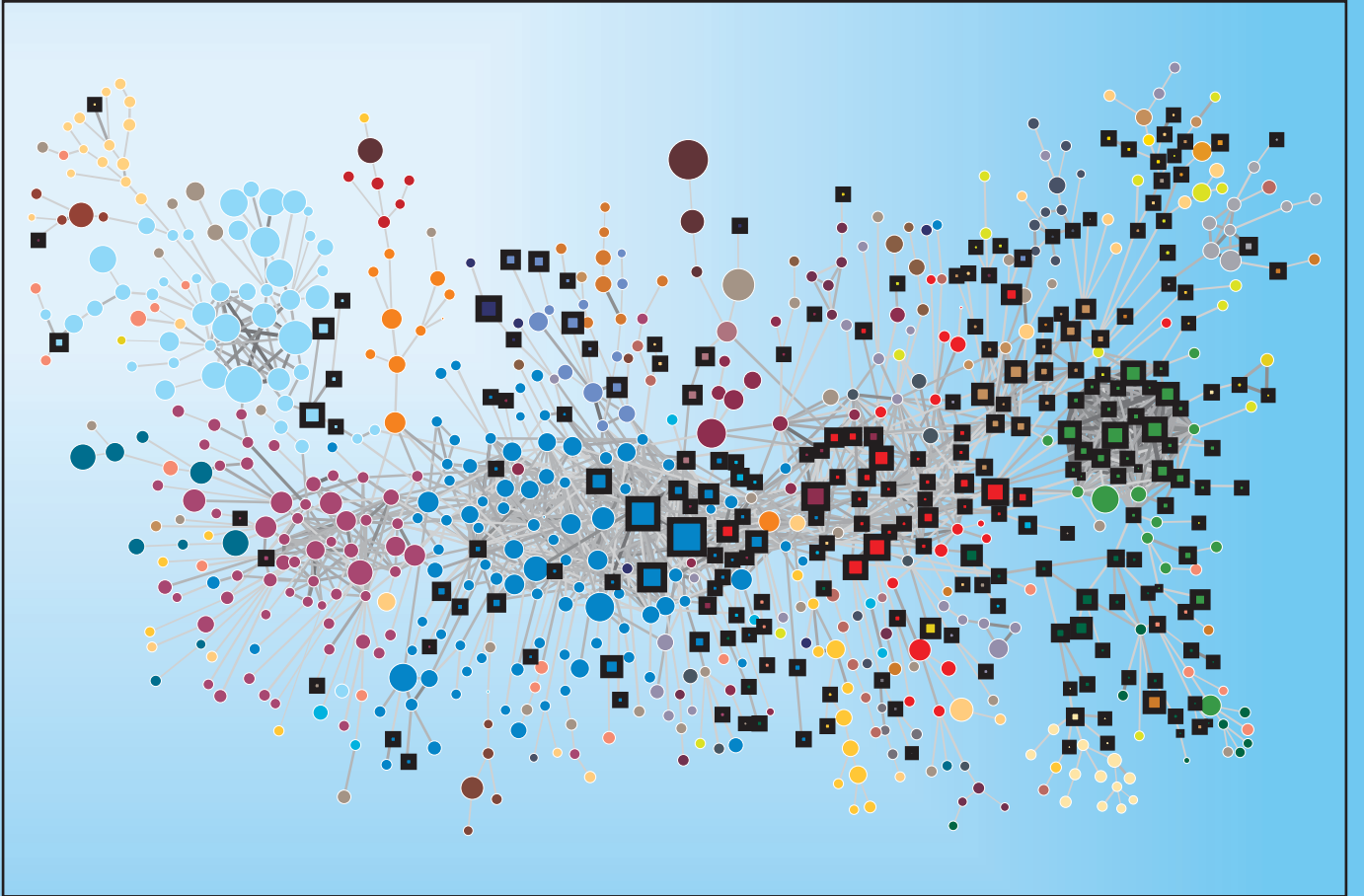

ORTA GELİR TUZAĞI'NDAN ÇIKIŞ: HANGİ TÜRKİYE?

CİLT 1: MAKRO/ BÖLGESEL/ SEKTÖREL ANALİZ

Prof. Dr. Erinç YELDAN
Kamil TAŞCI
Doç. Dr. Ebru VOYVODA
Mehmet Emin ÖZSAN

TÜRKONFED Şirket Sponsorluğu Fonu Üyeleri

Kapak tasarımı: Türkiye'nin "Ürün Uzaı" (2008)

The Atlas of Economic Complexity

| Ricardo Hausmann | César A. Hidalgo | Sebastián Bustos | Michele Coscia |
| Sarah Chung | Juan Jimenez | Alexander Simoes | Muhammed A. Yıldırım |
<http://www.cid.harvard.edu/documents/complexityatlas.pdf> - the Atlas of Economic Complexity

ORTA GELİR TUZAĞI'NDAN ÇIKIŞ: HANGİ TÜRKİYE?

CİLT 1: MAKRO/ BÖLGESEL/ SEKTÖREL ANALİZ

Prof. Dr. Eriñ YELDAN

Kamil TAŞCI

Doç. Dr. Ebru VOWODA

Mehmet Emin ÖZSAN

© 2012, TÜRKONFED

TASARIM: SİS MATBAACILIK

KAPAK TASARIMI & SAYFA UYGULAMA:
KAMBER ERTEM

BASKI ÖNCESİ HAZIRLIK KOORDİNASYONU:
ATİYE GAMZE SAHBAZ

BASKI: SİS MATBAACILIK LTD. ŞTİ.
TEL: 0216 450 46 38
<http://www.ersis.com.tr>

ISBN: 978-9944-0172-7-5

İSTANBUL, ARALIK 2012

TÜRKONFED (Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu), bünyesindeki 17 federasyon, 134 dernek ile yaklaşık 208 milyar dolarlık bir iş hacmine sahip, 1 milyonu aşkın kişiye istihdam sağlayan, 65 milyar dolardan fazla ihracat yapan on bini aşkın iş insanını bünyesinde barındıran; üyeliği tamamen gönüllülük esasına dayanan iş dünyası temsil örgütlerinden biridir. Konfederasyon'un amacı, Türkiye sınırları içerisinde faaliyet gösteren, ortak amaç, ilke ve hedefleri benimseyen, bölgesel ve sektörel sanayici ve işadamları federasyonlarının ortak sesi olarak bölgesel, sektörel ve ulusal ekonomi politikalarının oluşturulmasına katkıda bulunmak; bölgesel ve sektörel kalkınma vizyonları geliştirerek uluslararası entegrasyona ve rekabet gücünün artırılmasına yardımcı olmak; projeler geliştirmek, iş dünyasını ilgilendiren sorunları ve çözüm önerilerini kamuoyuna, yetkili kurumlara duyurmak amacıyla, üyeleri arasında güç birliği sağlayarak ortak çalışma zemini oluşturmaktır. Ülkemizin ekonomik ve sosyal kalkınmasına katkıda bulunmak üzere, Atatürk'ün çizdiği Türkiye Cumhuriyeti vizyonu ve çağdaş uygarlık hedefini esas alarak bölgesel ve sektörel potansiyellerin en iyi şekilde değerlendirilmesi için faaliyetlerde bulunmak; demokratik, laik bir hukuk devleti anlayışı içinde, sivil toplumun kurumsallaşması ve özel girişimciliğin yaygınlaşmasına çalışmak; sanayici ve işadamlarının sorunlarına sahip çıkarak toplumdaki öncü ve girişimci niteliklerini geliştirmek üzere bağımsız bir platformda, temsil tabanı geniş, güçlü bir örgütlenme gerçekleştirmektir.

TÜRKONFED, temel düsturu olan şeffaflık, tarafsızlık, bağımsızlık ilkeleri doğrultusunda ve faaliyetlerinin dayandığı temel güç olan gönüllülük prensibiyle, üyelerinin gündemdeki konularla ilgili görüşlerini ve aynı konulardaki akademik ve bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmaya çalışmaktadır.

Türkiye önümüzdeki 10-15 yıl içinde gelir seviyesini artırıp yüksek gelirli ülkeler arasında yer almak istemektedir. Ancak, bunun için tarihsel ortalamaların bir hayli üzerine çıkan bir büyüme hızını tüm bu dönem boyunca korumak zorundadır. Oysa, büyüme hızı, tasarruf yetersizliği, teknoloji yetersizliği, kalifiye işgücü yetersizliği, kurumsal yönetim yetersizliği gibi nedenlerle, tarihsel ortalamaların üzerinde tutunmakta zorlanmaktadır. Bu durum, Türkiye'nin "**Orta Gelir Tuzağı**"na düşebileceğine işaret etmektedir. TÜRKONFED Türkiye'nin ekonomik hedefleri doğrultusunda, bu olguyu irdelemek için **Orta Gelir Tuzağı'ndan Çıkış: Hangi Türkiye?** raporunu hazırlatmıştır. Raporun, yayınladığımız bu ilk bölümü olan "**Cilt 1: Makro/Bölgesel/Sektörel Analiz**" kısmını, Haziran 2013'de "**Cilt 2: Yapısal Model/Politika Simülasyonları/Çözüm Önerileri**" başlıklı ikinci bölüm izleyecektir.

Rapor, Yaşar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Erinc Yeldan, Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü İzleme, Değerlendirme ve Analiz Dairesi Başkanı Kamil Taşçı, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Öğretim Üyesi Doç. Dr. Ebru Voyvoda, Kalkınma Bakanlığı Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü İzleme, Değerlendirme ve Analiz Dairesi Planlama Uzmanı Mehmet Emin Özsan tarafından hazırlanmıştır. Raporun hazırlanış ve değerlendirme sürecinde Sabancı Üniversitesi Öğretim Üyesi Dr. Hasan Ersell'in, Bahçeşehir Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Seyfettin Gürsell'in, TÜRKONFED Yüksek Danışma Kurulu Üyesi Dr. Haluk Tükel'in ve TÜRKONFED Ekonomi Danışmanı Doç. Dr. Ümit İzmen'in katkıları çok değerlidir.

Raporun oluşum sürecinde TÜRKONFED Genel Sekreterliği'ne çalışmaları için teşekkür ederiz.

SUNUŞ

Gelişmekte olan ülkeler, gelişmiş ülkelerle aralarındaki gelir farkını kapatmayı hedefler. Türkiye de, büyümesini hızlandırmayı ve kişi başına gelir seviyesini artırmayı kendisine hedef olarak belirlemiştir. Ancak bu hedefe kendiliğinden ulaşamayacağı açıktır. Bunun için ülke içindeki izlenen politikaların önemi kadar, mevcut uluslararası konjonktürü de iyi değerlendirmek gerektiği bir gerçektir. Türkiye'nin AB ile 1996 yılında gerçekleşen Gümrük Birliği ve 2005 yılında başlayan tam üyelik müzakereleri bu açıdan Türkiye için önemli bir fırsat oluşturmaktadır.

Çok sayıda ülke, gelişmiş ülke sınırını aşamadan orta gelirli ülke kategorisinde kalmaktadır. Ekonomi yazınında **"Orta Gelir Tuzağı"** olarak adlandırılan bu durum, uygun politikaların devreye sokulamaması halinde Türkiye için de geçerli olacaktır. Kaldı ki, Türkiye içinde mevcut olan farklılıklar nedeniyle orta gelir tuzağı genel bir sorun olmakla beraber bazı bölgelerin daha şimdiden yüksek gelir kategorisine çıkmış olduğu, buna karşılık bazı bölgelerin ise **"Düşük Gelir Tuzağı"** riski ile karşı karşıya olduğu gözlemlenmektedir.

Tarih boyunca, gelir seviyesini sürekli artırarak gelişmiş ülkelerle farkı azaltan ve gelişmiş ülke seviyesine ulaşabilen ülke sayısı çok sınırlıdır. Dünya Bankası'nın 2012 yılı tahminlerine göre, 1960 yılında sayısı 101 olan orta gelirli ülkeden, 2008 yılında, 2005 satınalma gücü paritesine (SAGP) göre kişi başına 17.000 ABD doları seviyesini aşabilmiş, yani orta gelir tuzağı'ndan kurtulmuş ülke sayısı sadece 13'tür. Bunlar: Ekvator Ginesi, Yunanistan, Hong Kong, İrlanda, İsrail, Japonya, Mauritius, Portekiz, Porto Riko, Kore, Singapur, İspanya ve Taiwan'dır. Görüldüğü gibi, İrlanda hariç AB örnekleri, "Portekiz, İspanya, Yunanistan", yani İtalya dışındaki Akdeniz ülkeleridir. Bu ülkelerin, AB üyeliğinin, orta gelir tuzağından kurtulmakta temel bir rol oynadığı açıktır. Nitekim, AB'nin yeni üyelerinden Çek Cumhuriyeti, Slovakya ve Slovenya bu tuzaktan hızlı bir şekilde kurtulmuş, Macaristan, Polonya ve Hırvatistan kurtulma sınırına gelmiş, Türkiye, Romanya ve Bulgaristan ise henüz bu sınırı aşamamıştır. Ayrıca, Rusya'nın da orta gelir tuzağından kurtulma noktasında olduğunu vurgulamamız gerekir.

2005 Sabit Fiyatlarıyla Satın Alma Gücü Paritesi Kişi Başına GSYH 2010 Yılı Değerleri (ABD Doları)					
1	İspanya	27.331	11	Hırvatistan	14.675
2	Kore	26.609	12	Bulgaristan	10.590
3	Yunanistan	25.216	13	Türkiye	10.438
4	Slovenya	24.903	14	İran	9.432
5	Çek Cumhuriyeti	23.396	15	Romanya	9.378
6	Portekiz	19.782	16	Brezilya	8.324
7	Slovakya	19.284	17	Çin	7.746
8	Polonya	16.705	18	Mısır	4.854
9	Macaristan	16.557	19	Irak	4.537
10	Rusya	15.068	20	Hindistan	3.477

Kaynak: World Penn Tables 7.1

Bu çerçevede, TÜRKONFED, **Orta Gelir Tuzağı'ndan Çıkış: Hangi Türkiye?** raporu daha bir anlam kazanmaktadır. Nitekim, Türkiye'nin bugün bulunduğu kişi başına 2005 SAGP 10.000 ABD doları gelirden 17.000 ABD doları gelir düzeyine çıkması için kapsamlı bir strateji gerekmektedir. Bu stratejinin uygulanma başarısına göre, 2023-2033 döneminde bir noktada bu sınırın aşılması mümkün görülmektedir.

Bu çalışma iki ciltten oluşmaktadır. Çalışmanın **"Cilt 1: Makro/Bölgesel/Sektörel Analiz"** başlıklı ilk bölümü ile orta gelir tuzağı bağlamında Türkiye'nin bölgesel ve sektörel dinamiklerinin ortaya konması hedeflenmektedir. Amaç, Türkiye'nin tüm birikimli - kronik sorularına bir çırpıda çözüm önerisi getirmek değil, bu çözüm önerilerine zemin oluşturacak analiz çerçevesini ortaya koymak ve elde edilen bulgulara göre bölgesel ve sektörel anlamda sorunu net bir şekilde "teşhis" etmektir.

Çalışmanın devamı olacak ve Haziran 2013'de yayınlanacak olan **"Cilt 2: Yapısal Model/Politika Simülasyonları/Çözüm Önerileri"** ise, ekonomik hedeflere nasıl ulaşılabileceğini araştırarak öncelikle çıktı açığı analizi yapmayı, buna göre "tedavi" yöntemlerini karşılaştırmalı olarak ortaya koymayı, bölgesel hesaplanabilir genel denge modelleri marifetiyle iktisadi etki analizlerine dayalı politika seçenekleri geliştirmeyi hedeflemektedir. Daha somut olarak, bu aşamada çalışmanın ana amacı Türkiye ekonomisinin gelişme seyrinin izlenmesine imkân verecek dinamik bir büyüme modeli ile orta ve uzun vadede ülkenin büyüme kaynaklarını tespit etmek ve bunların etki düzeylerini belirleyerek, Türkiye'nin orta gelir tuzağına düşüp düşmeyeceği hususunu tartışmaktır. Bu çerçevede, gelirin bölgeler ve kesimler arasındaki dağılımı da incelenecektir.

Orta Gelir Tuzağı'ndan Çıkış: Hangi Türkiye? CİLT 1: Makro/ Bölgesel/ Sektörel Analiz raporu, Türkiye'nin önümüzdeki dönem kalkınma politikalarında yol gösterici olur; kamu, iş örgütleri ve akademi çevrelerince hak ettiği düzeyde tartışılırsa, amacına ulaşmış olacaktır.

Kamuoyuna saygıyla arz ederiz.

Aralık 2012

Süleyman Onatça

TÜRKONFED Yönetim Kurulu Başkanı

ÖZGEÇMİŞLER

Prof. Dr. Erinc YELDAN

1960 yılında İzmit'te doğdu. Boğaziçi Üniversitesi İktisat Bölümü'nden mezun oldu. İktisat Doktorası derecesini 1988 yılında Minnesota Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra Bilkent Üniversitesi'ne katıldı. Aynı Üniversite'de 1990'da Doçent; 1998'de de Profesör ünvanını aldı ve 1998-2003 yılları arasında İktisat Bölüm Başkanı olarak görev yaptı. 2002 yılında Avrupa İktisatçılar Birliği tarafından yapılan bir araştırmada dünyanın ilk 500 iktisatçısı arasında yer aldı. 2012 yılında Yaşar Üniversitesi İktisadi ve İdari bilimler fakültesi dekanı olarak katılan Profesör Yeldan, uluslararası ekonomi, kalkınma ekonomisi ve makroekonomik modeller üzerinde çalışmaktadır. Merkezi Yeni Delhi'de olan Uluslararası Kalkınma İktisatçıları Birliği (IDEAs) kurucu-direktörlerinden olan Profesör Yeldan, 1998 yılında Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) bilim teşvik ödülü sahibidir.

Kamil TAŞCI

1978 yılında Ankara'da doğdu. 2001 yılında Mersin Üniversitesi Bilgisayar Mühendisliğinden mezun oldu ve Devlet Planlama Teşkilatı'nda uzman yardımcısı olarak kamu görevine başladı. 2007 yılında Planlama Uzmanlığına atandı. 2009 yılında Cornell Üniversitesi'nden Prof. Iwan J. AZIS danışmanlığında "Küresel Krizin Türk Ekonomisi Üzerine Etkileri: Kırılganlık Analizi, Yapısal Yol Analizi ve Hesaplanabilir Genel Denge Modeli" teziyle MPA-Uluslararası Kalkınma Politikası alanında yüksek lisans derecesi (Phi Alpha Alpha onur derecesi) almıştır. Taşcı, Gazi Üniversitesi Endüstri Mühendisliği Bölümde Yüksek Lisans, Ankara Üniversitesi İktisadi Coğrafya Bölümünde Doktora eğitimini sürdürmektedir. Çalışmalarını teknoloji politikaları, bölgesel analizler, iktisadi etki analizleri ve hesaplanabilir genel denge modelleri konusunda yoğunlaştıran Taşcı, halen Kalkınma Bakanlığı'nda İzleme, Değerlendirme ve Analiz Dairesi Başkanlığı görevini yürütmektedir.

Doç. Dr. Ebru VOYVODA

Ebru VOYVODA Yüksek Lisans ve Doktora derecelerini 1998 ve 2003 yıllarında Bilkent Üniversitesi'nden aldı. 2003-2004 arasında ABD'de University of Utah'da misafir araştırmacı olarak çalıştı. Eylül 2004'den bu yana Orta Doğu Teknik Üniversitesi İktisat Bölümü'nde öğretim üyesidir. Dr. Voyvoda 2011-2012 akademik döneminde Almanya'da Center for European Economic Research (ZEW)'de konuk öğretim üyesi olarak bulunmuştur.

Mehmet Emin ÖZSAN

1980 yılında Ankara'da doğdu. 2002 yılında ODTÜ Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölümünden mezun oldu. Aynı yıl içerisinde Gümrük Müsteşarlığı'nda uzman yardımcısı olarak göreve başladı. 2003 yılında Devlet Planlama Teşkilatı'na geçti. 2009 yılında Cornell Üniversitesi'nde MPA-Uluslararası Kalkınma Politikası alanında yüksek lisansını tamamladı. Bir dönem, İtalya'da kamu idareleri için araştırma, danışmanlık ve eğitim hizmeti sunan FormezItalia Enstitüsünde görev yaptı. Çalışmaları özellikle bölgesel gelişme, bölgesel analiz ve modelleme ile kamu politikaları alanında yoğunlaşmaktadır. Halen Kalkınma Bakanlığı İzleme, Değerlendirme ve Analiz Dairesinde planlama uzmanı olarak çalışmaktadır.

YÖNETİCİ ÖZETİ	13
1. GİRİŞ	25
2. ORTA GELİR TUZAĞI	31
2.1 Kavramsal Çerçeve ve Kuramsal Kökenler	31
2.2 Orta Gelir Tuzağının Bir Uzantısı Olarak Yakınsama Hipotezi	33
2.3 Ampirik Bulgular	35
3. TÜRKİYE EKONOMİSİNDE BÜYÜME VE BÜYÜMENİN KAYNAKLARI	41
3.1 Türkiye'nin Dönemler İtibarıyla Büyüme Serüveni	41
3.2 Toplam Faktör Verimliliği Büyüme Hızı	43
3.3 Ortalama Büyüme Hızları ve Büyümeye Katkıları	47
4. ORTA GELİR TUZAĞI: YAPISAL DÖNÜŞÜM, DIŞ TİCARET VE "ÜRÜN TUZAĞI"	51
4.1 Türkiye'de Dış Ticaretin Genel Görünümü	52
4.2 Türkiye'de Üretim Süreçlerine Göre Dış Ticarete Rekabet ve Yapısal Dönüşüm	55
4.3 Düşük Teknolojili Sektörler	60
4.4 Orta Teknolojili Sektörler	61
4.5 Yüksek Teknolojili Sektörler	64
5. HANGİ TÜRKİYE? ORTA GELİR TUZAĞI, MAKRO PROBLEMİN BÖLGESEL ANALİZİ	69
5.1 Mezo-iktisadi Politikanın Yükselişi: Neden Bölgesel Kalkınma?	69
5.2 Kuramsal Çerçeve	72
5.3 Yığılma Ekonomilerine Göre Bölgeler	74
5.4 Kişibaşına Düşen Gayrisafi Bölgesel Hasıla (kbGSBH) Gelişim Seyri	77
5.5 Orta-Gelir Tuzağı Bakımından Bölgelerin Sınıflandırması	78
5.6 Bölgelerin Tarım-Sanayi ve Hizmetler Sektörleri İtibarıyla Analizi	80
5.6.1 Tarımsal Katma Değerin Bölgesel Kompozisyonu	80
5.6.2 Sanayi Katma Değerinin Bölgesel Kompozisyonu	81
5.6.3 Hizmetler Sektörü Katma Değerinin Bölgesel Kompozisyonu	82
5.7 Bölgelerin Tarım-Sanayi-Hizmetler Sektörleri İtibarıyla Orta-Gelir Tuzağı Risk Değerlendirmesi	85
6. BÖLGELERİN TEKNOLOJİ DÜZEYLERİNİN ORTA-GELİR TUZAĞI BAKIMINDAN ANALİZİ	91
6.1 Bölgelerin Üretim Yapılarının Teknoloji Düzeylerinin Tespiti	91
6.1.1 Birinci Düzey	92
6.1.2 İkinci Düzey	92
6.1.3 Üçüncü Düzey	92
6.1.4 Dördüncü Düzey	93
6.1.5 Beşinci Düzey	93
6.2 Üretim Yapısı Bakımından Bölgelerin Gelişmişlik Düzeyi Taksonomisi	93
6.3 Türkiye'de Bölgelerin Üretim Yapısı Bakımından Teknoloji Düzeyinin Tespiti	94
7. DIŞ TİCARETİN BÖLGESEL ANALİZİ	105
7.1 Bölgelerin Dış Ticaret Yapısı - Firma Sayısı ve Dış Ticaret Açığı	105
7.2 İhracatçı ve İthalatçı Firmaların Bölgesel Dağılımı	108
7.3 Bölgelerin Dış Ticaret Performansı	110
7.4 Bölgesel Dış Ticaretin Teknoloji Seviyeleri	113
7.5 Bölgesel Dış Ticaretin Teknoloji Dengesi: Teknoloji Açığı	115

8. HANGİ TÜRKİYE? İNSAN: İSTİHDAM, EĞİTİM, İŞGÜCÜ, ORTA GELİR TUZAĞI İLİŞKİSİ	119
8.1 Bölgelerin Gelir Düzeyleri: Genel Görünüm.....	119
8.2 Bölgesel Nüfus Hareketleri ve Orta Gelir Tuzağı İlişkisi	121
8.3 Bölgelerin Gelir Düzeyi ile Kentleşme İlişkisi	127
8.4 Bölgeler İtibarıyla Eğitim Düzeyi ve İşgücü Stokunun Niteliği.....	129
9. ULAŞTIRMA ALTYAPISI - BÖLGESEL GELİŞME İLİŞKİSİ	139
9.1 Türkiye'de Karayolları Altyapısı ve Bölgesel Gelişme	139
9.2 Türkiye'de Demiryolu ve Havayolu Altyapısının Bölgesel Analizi	145
10. SONUÇ ve DEĞERLENDİRME.....	153
KAYNAKÇA.....	159
EKLER	162

TABLÖLAR

Tablo 1:	Dünya'da Fert Başına Milli Gelirin Gelişimi (1970-2000).....	34
Tablo 2:	Düşük Gelir Tuzağındaki Ülkeler (1950-2010).....	35
Tablo 3:	1950 Sonrasında Düşük-Orta Gelirli Olup; Yüksek Orta Gelir Düzeyine Ulaşan Ülkeler	36
Tablo 4:	1950 Sonrasında Yüksek-Orta Gelirli Olup, Yüksek Gelir Düzeyine Ulaşan Ülkeler	36
Tablo 5:	Dünya Ekonomisinde Gelirler İtibarıyla Büyümenin Nitelikleri.....	37
Tablo 6:	Türkiye Ekonomisinde Dönemler İtibarıyla Büyüme Hızları (1923-2012).....	41
Tablo 7:	Sektörlere Göre Yatırımların İktisadi Ömür Varsayımları	44
Tablo 8:	Ortalama Büyüme Hızları ve Büyümeye Katkıları, Türkiye: 1980-2010	47
Tablo 9:	Geniş Ekonomik Grupların Sınıflandırmasına Göre Dış Ticaret - İhracat, 2000-2011	52
Tablo 10:	Geniş Ekonomik Grupların Sınıflandırmasına Göre Dış Ticaret - İthalat, 2000-2011.....	53
Tablo 11:	Üretim Sürecine Göre Dış Ticaret Payları ve Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1995-2009	54
Tablo 12:	Düşük-Teknoloji - Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009	56
Tablo 13:	Orta-Düşük Teknoloji Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009	56
Tablo 14:	Orta-Yüksek Teknoloji Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009	57
Tablo 15:	Yüksek Teknoloji-Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009	57
Tablo 16:	Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009	60
Tablo 17:	Orta Teknoloji Sektörler - Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009	62
Tablo 18:	Yüksek Teknolojili Sektörler (Isic Rev.3) - Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009	65-66
Tablo 19:	Gayrisafi Bölgesel Hasıla (x 1000 \$)	75
Tablo 20:	Kişibaşı Gayrisafi Bölgesel Hasıla (cari yıl fiyatlarıyla ABD doları \$)	77
Tablo 21:	Türkiye'de Bölgelerin Kişibaşı Gelirlerinin ABD Kişibaşı Milli Gelirine Oranı (%).....	78
Tablo 22:	Bölgelerin Tarım-Sanayi-Hizmetler Sektörleri İtibarıyla Orta-Gelir Tuzağı Risk Değerlendirmesi.....	86
Tablo 23:	Düzen 2 Bölgeler Bazında Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Doları)	105
Tablo 24:	Düzen 2 Bölgeler Bazında İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)	107
Tablo 25:	Bölgelerin Dış Ticaret Yapısı - Firma Sayısı ve Dış Ticaret Açığı	108
Tablo 26:	İhracatçı Firmaların Bölgesel Dağılımı.....	109
Tablo 27:	İthalatçı Firmaların Bölgesel Dağılımı.....	110
Tablo 28 :	Bölgelerin Firma Başına İhracat Değeri (x 1000 \$).....	112
Tablo 29 :	Bölgelerin Firma Başına İthalat Değeri (x 1000 \$).....	113
Tablo 30:	Bölgelerin İhracatının Teknoloji Seviyesi (2002,2011)	114
Tablo 31:	Bölgelerin İthalatının Teknoloji Seviyesi (2002,2011)	115
Tablo 32:	Teknoloji Açığı: Bölgelerin İhracat ve İthalatı Teknoloji Seviyeleri Farkı (2002, 2011)	115
Tablo 33:	Bölgesel Dış Ticaret Açığı - Teknoloji Açığı ilişkisi (2002,2011).....	116
Tablo 34 :	Son 40 Yıllık Dönemde İstanbul - Türkiye Nüfus Oranı (%).....	123

ŞEKİLLER

Şekil 1: Ana İktisat Kuramında Uzun Dönem Dengesi	32
Şekil 2: Ana İktisat Kuramında Uzun Dönem Dengesine Giden Süreç.....	32
Şekil 3: ABD'ye Göreceli Olarak En Yoksul %10 Ülke Grubunun Ortalama Geliri	34
Şekil 4: Türkiye, 5-Yıllık Hareketli Ortalama Büyüme (%).....	42
Şekil 5: Toplam Faktör Verimliliği Büyüme Hızı (1980-2010)	44
Şekil 6: Türkiye'de Toplam Faktör Üretkenliği Endeksi (1979-2010)	45
Şekil 7: Türkiye'de Sermaye Hasıla Oranı (K/Y), 1998 yılı sabit TL fiyatlarıyla	46
Şekil 8: Türkiye'de Sermaye - Emek Oranı (K/L), 1998 yılı sabit TL fiyatlarıyla	46
Şekil 9: Ürün Pazar Etkisi, Düşük Teknoloji (2000-2011)	58
Şekil 10: Ürün Pazar Etkisi, Orta-Düşük Teknoloji (2000-2011)	59
Şekil 11: Ürün Pazar Etkisi, Orta-Yüksek Teknoloji (2000-2011)	59
Şekil 12: Ürün Pazar Etkisi, Yüksek Teknoloji (2000-2011).....	59
Şekil 13: Düzey-2 Bölgeleri 2011 yılı GSBH Değerleri (milyar \$)	76
Şekil 14: Bölgelerin Gelir Gruplarına Göre Sınıflandırması (2004, 2008, 2011).....	79
Şekil 15: Bölgelerin Tarım Sektörü Katma Değeri Payı/Nüfus Oranı (%)	81
Şekil 16: Bölgelerin Sanayi Sektörü Katma Değeri Payı/Nüfus Oranı (%)	82
Şekil 17: Bölgelerin Hizmetler Sektörü Katma Değeri Payı/Nüfus Oranı (%)	83
Şekil 18: Bölgelerin Toplam Katma Değer Oranı/Nüfus Oranı	83
Şekil 19: Bölgelerin Tarım-Sanayi ve Hizmetler Sektörlerinde Nüfus Başına Katma Değer Oranlarındaki Değişim....	84
Şekil 20: Grafik Üretim Yapısı Bakımından Bölgelerin Gelişmişlik Düzeyleri	94
Şekil 21: Teknoloji Düzeyinin Hesaplanma Yöntemi.....	94
Şekil 22: İşletmeler/Yerel Birim Sayısı Bakımından Bölgelerin Teknoloji Seviyesi	95
Şekil 23: Çalışan Sayıları Bakımından Bölgelerin Teknoloji Düzeyleri	96
Şekil 24: İşgücü Ödemeleri (Maaşlar ve Ücretler) Bakımından Teknoloji Düzeyleri	97
Şekil 25: İşletmelerin Yıllık Toplam Ciroosu Bakımından Teknoloji Düzeyleri.....	98
Şekil 26: Maddi Mallara İlişkin Brüt Yatırımlar Bakımından Teknoloji Düzeyleri.....	99
Şekil 27: Bölgelerin Teknoloji Düzeyleri.....	100
Şekil 28: Kişi başı GSKD - Bölgesel Teknoloji Seviyesi İlişkisi (2004-2008)	101
Şekil 29: Bölgelerin Teknoloji Seviyelerinin Sınıflandırılması	102
Şekil 30: İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Türkiye, %).....	106
Şekil 31: Seçilen İllerin İhracat Performansı (1996-2011).....	111
Şekil 32: Kişi Başına Düşen GSYH (1987 - 2001).....	120
Şekil 33: Kişi Başına GSKD Gelişimi	121
Şekil 34: Düzey-2 Bölgeleri Yıllık Nüfus Artış Hızı (binde).....	122
Şekil 35: Yüzbin Kişiye Düşen Patent Başvuru Sayısı (2011)	125
Şekil 36: Yüzbin Kişiye Düşen Marka Başvuru Sayısı (2011)	125
Şekil 37 : Düzey 2 Bazında İşgücü Göstergeleri	126
Şekil 38: Gelir - Kentleşme İlişkisi.....	128
Şekil 39: Okuryazar Nüfus Oranının En Yüksek Olduğu 10 İl (2011)	129
Şekil 40: Okuryazar Nüfus Oranının En Düşük Olduğu 10 İl (2011).....	129
Şekil 41: Düzey-2 Bölgeleri Bağımlılık Oranları ile Tarımsal İstihdam	130
Şekil 42: Yüksek Lisans ve Doktora Sahibi Nüfusun +30 Yaş Nüfusa Oranı (Onbinde)	131
Şekil 43: Yüksek Okul veya Fakülte Mezunu Nüfusun 22+ Yaş Nüfusa Oranı (Yüzde).....	131
Şekil 44: Türkiye'de Kişi Başına Ortalama Eğitim Süresi (yıl).....	132
Şekil 45: Seçilmiş Bazı Ülkelerde Ortalama Eğitim Süresi	133
Şekil 46: Düzey-2 Bölgelerinde Ortalama Eğitim Süresi (yıl).	134
Şekil 47: İllerin Ortalama Eğitim Süresi, 2011	135
Şekil 48: Türkiye'de İller Bazında Asfalt Yol Oranları (yüzde)	140
Şekil 49: Karayolları Çeşitlerinin Bölgelere Göre Dağılımı (2010)	141
Şekil 50: Bin kişi Başına Düşen Özel Otomobil Sayısı	142
Şekil 51: Ekonomik Gelişme-Hareketlilik İlişkisi.....	142
Şekil 52: İl Bazında Taşıt-Km Değerleri (2010)	143

Şekil 53: Kişi Başına Düşen GSKD (\$) ve Taşıt-Km İlişkisi (2008)	144
Şekil 54: Bölge Bazında Ton-Km Değerleri (2010)	144
Şekil 55: Ulaşım Altyapısı Yatırımları ve Ekonomik Etkileri	145
Şekil 56: Türkiye'deki Bölgeler Bazında Demiryolu Uzunlukları.....	147
Şekil 57: Türkiye'deki Havalimanları	147
Şekil 58: İniş-Kalkış Yapan Uçak Sayısı (Türk)	148
Şekil 59: İniş-Kalkış Yapan Uçak Sayısı (Yabancı)	148
Şekil 60: Hava Meydanlarında Taşınan Yük (İç Hatlar, Gelen-2011)	149
Şekil 61: Hava Meydanlarında Taşınan Yük (Dış Hatlar, Gelen-2011)	149

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEY	: Aralıksız Envanter Yöntemi
Ampirik	: Deneyssel ve ölçmeye dayalı
Ar-Ge	: Araştırma ve Geliştirme
ASEAN	: Association of Southeast Asian Nations) Güneydoğu Asya Uluslar Birliği
BM	: Birleşmiş Milletler
BYBO	: Bileşik Yıllık Büyüme Oranı
COMTRADE	: Birleşmiş Milletler - Uluslararası Ticaret Veritabanı
Çevre Bölge	: Ekonomisinde birincil sektörlerin ağırlıklı olduğu az-gelişmiş bölge
Düzey-2 Bölgeleri	: Türkiye İstatistik Kurumu İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırmasına göre 26 Düzey -2 bölgesi
EUROSTAT	: Avrupa Birliği İstatistik Ofisi
GaWC	: Küreselleşme ve Dünya Kentleri Çalışma Grubu ve Ağı (Globalization and World Cities Study .... Group and Network)
GEES	: Birleşmiş Milletler - Geniş Ekonomik Grupların Sınıflandırması
GSBH	: Gayri Safi Bölgesel Hasıla
GSKD	: Gayri Safi Katma Değer
GSYH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
IMF	: Uluslararası Para Fonu
ISIC	: Uluslararası Standart Sanayi Sınıflaması (International Standard Industrial Classification)
KGM	: Karayolları Genel Müdürlüğü
KOBİ	: Küçük ve Orta Ölçekli İşletme
Merkez Bölge	: Ekonomisi büyük ölçüde sanayiye dayalı gelişmiş bölge
NACE	: Ekonomik Faaliyetlerin İstatistiki Sınıflandırması (Nomenclature statistique des Activités économiques dans la Communauté Européenne)
NSM	: Nihai Sermaye Malları
NTM	: Nihai Tüketim Malları
OECD	: İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
OVP	: Orta Vadeli Plan
RCA	: Açıklanmış Karşılaştırmalı Üstünlük (Revealed Comparative Advantage)
SGP	: Satın Alma Gücü Paritesi
TFÜ	: Toplam Faktör Üretkenliği
TFV	: Toplam Faktör Verimliliği
TM	: Temel Mallar
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
YM	: Yarı Mamüller

YÖNETİCİ ÖZETİ

Ülkelerin ve bölgelerin kalkınma serüvenleri oldukça karmaşık, fakat belirli ölçüde açıklanabilir bir süreçtir. Bu süreç, düşük üretkenlik düzeyindeki iktisadi aktivitelerde kullanılan işgücü ve sermayenin yüksek üretkenlik seviyesindeki sanayi ve hizmet sektörlerine transferini, sermaye birikimini, sanayileşmeyi, yeni üretim teknikleri kullanarak yeni üretim yapısına dönüşümü, kentleşmeyi ve sosyal kurumlar ile kültürel değişimleri içermektedir. Ülkelerin kalkınma serüvenleri ve bunları hangi iktisadi politikaları uygulayarak, hangi evrelerden nasıl ve ne şekilde geçtikleri iktisatçılar için yeni teoriler ve yaklaşımlar ortaya atılsa bile değişmeyen araştırma alanıdır.

Kalkınma yolunda ilerleyen her ülke için temel hedef, halkının refah düzeyinin artırılması, daha açık bir ifadeyle kişi başına düşen milli gelirin istikrarlı bir şekilde yükseltilmesidir. Ancak, son dönemde ortaya yapılan bazı çalışmalarda bu istikrarlı artış seyrinin her ülke ve bölge için mümkün olmadığı, öyle ki bazı ülkelerde kişi başı milli gelirin geriye gittiği gözlenmiştir. Sahra-altı Afrika bölgesini bir kenara bırakırsak, Türkiye, Brezilya, Hindistan, Çin, Tayland ve Polonya gibi belirli bir nüfusun üzerinde olan gelişmekte olan ülkeler için gelir düzeyindeki artışla ilgili olarak **"Orta-Gelir Tuzağı"** riskinden bahsedilmektedir.

Orta gelir tuzağına yakalanan ülkelerin kişi başına gelir artışı ortalama 3,5 puan düşmekte...

Orta Gelir Tuzağı nedir? Orta-Gelir tuzağı; gelişmekte olan ülkelerin bir sorunudur. Ülkenin büyüme performansı ile ilgili bir konudur. Basit tarifile, kişi başına düşen GSYH bakımından orta gelir seviyesine gelmiş ülkelerin ve/veya bölgelerin belirli bir gelir bandında sıkışıp kalma, yani üst gelir seviyesine geçememe durumudur. Kesin bir tanımı olmamakla birlikte, ABD'de kişi başı gelirin yüzde 58'ini geçememesi, veya kişi başına gelirin 2005 SAGP 17.000 ABD doları aşamaması sıkça kullanılmaktadır. Burada bir ülke orta-gelir seviyesine nasıl çıkar? Bu evreyi ne kadar sürede geçer, nasıl geçmelidir, iktisadi yapısını nasıl dönüştürmelidir? İnsan kaynağı ve dış politikasında, ürün deseninde, küresel rekabetçilik pozisyonu için ne tip tedbirler almalıdır?

Bir ülke veya bölge için orta-gelir tuzağı riskinden söz edebilmek için öncelikle bu ekonomide birincil endüstrilerin hakim olduğu, geçim ekonomisinden iktisadi faaliyet olarak üretimin yapıldığı bir durumdan, düşük teknoloji üretim yapma kapasitesine sahip ve emek yoğun bir imalat sanayinin ağırlıklı olduğu yapıya dönüşümün var olması gerekmektedir. İmalat sanayii dış ticaretinde rekabet edebilir olunması da orta gelir düzeyine erişmede gerekli unsurlar arasında yer almaktadır.

Orta-gelir tuzağı bir büyüme problemi olduğu için ülkenin ve ülke altı bölgelerin üretim yapılarıyla doğrudan alakalı bir konudur. Bu nedenle üretim yapısının bileşenleri, işletmeler, işgücü, istihdam, sektörler, bölgeler, teknoloji düzeyleri, dış ticaret yapısı, ürün deseni, teşvik ve destek mekanizmaları gibi unsurlar problemin tanımlanmasında ve çözüm önerileri geliştirilmesinde detaylı analiz edilmesi gereken bileşenlerdir. Elinizdeki bu çalışma öncelikle sorunu, ulusal ölçekte etraflıca tanımlamakta, Türkiye'nin dünyadaki pozisyonunu ortaya koymakta ve dış ticaret deseni bakımından **"Ürün Tuzağı"** riskinin varlığını araştırmaktadır. "Hangi Türkiye?" sorusunun öncelikle gerekçesini ortaya koymakta ve cevabını araştırarak dünyadaki ve diğer çalışmalardan farklılaşmaktadır. Türkiye'de ilk kez bölgeleri, üretim yapıları, sektörlerin teknoloji düzeyleri, dış ticaret desenine göre kalkınma evrelerini tespit etmekte ve bununla ilişkili olarak Orta-Gelir Tuzağı'nın riskinin bölgeler bazında bir değerlendirmesini yapmaktadır. Bu araştırma süreci içinde, "Hangi Türkiye" sorusunun yanıtları içinde hem ülkenin gelişmiş bölgeleri için umut verici, hem de geri kalmış bölgeleri için ise iyimser olmayan önemli bulgular ortaya konulmaktadır.

Cilt-1'in amacı Türkiye'nin tüm birikimli - kronik sorularına bir çırpıda çözüm önerisi getirmek değil, bu çözüm önerilerine zemin oluşturacak analiz çerçevesini ortaya koymak ve elde edilen bulgulara göre bölgesel ve sektörel anlamda sorunu net bir şekilde "teşhis" etmektir.

Türkiye kişi başı gelir artışı sürecinde çok yavaş yol alma geçmişine sahip...

- Türkiye ekonomisi tüm Cumhuriyet dönemi boyunca (1923-2011) yıllık yüzde 4,5 reel büyüme yaşamıştır. Dönemler itibarıyla büyüme oranları 1980-88 arası Özal'lı yıllar (%5,2); 1989-1997 denetimsiz finansal serbestleştirme; 1998-2012 IMF yakından izleme (%3,8); ve onun bir alt-alt dönemi olan 2003 sonrası dönem (%4,8) olarak gerçekleşmiştir.
- Düşük orta gelirli düzeyde kalma süresi Çin Halk Cumhuriyeti'nde 17 yıl iken, Bulgaristan ve Türkiye'de 50 senenin üstünde görülmektedir. Türkiye düşük-orta gelir düzeyine 1955'te ulaşmış ancak, 50 yıl sonra 2005'te yüksek-orta gelir düzeyini yakalayabilmiştir. Türkiye'nin orta gelir bandı içindeki serüveni göreceli olarak en uzun süre almış olan üç ülkeden (Bulgaristan ve Kosta Rika ile birlikte) birisidir.

Türkiye toplam faktör verimliliğinde yeterli artış hızını sağlayamıyor...

- Türkiye için Toplam Faktör Üretkenliği artışları 1980-89 döneminde pozitif görünümündedir. 1990-1999 döneminde TFÜ tamamen dalgalı ve oynak seyretmiş, 2000 sonrası dönemde de TFÜ'nün bir düşüş içinde olduğu gözlenmektedir. Bulgularımız Türkiye'nin 1990'lardaki dalgalanmanın aşılmasına karşın, 2000'lerde bir üretkenlik yorgunluğu yaşamakta olduğunu göstermekte midir?
- İktisat teorisi, sermaye birikimi önündeki en önemli engelin azalan getiri oranları olduğunu ortaya koymaktadır. Altuğ, Filiztekin ve Pamuk (2006) ise temel sorunun Türkiye'nin aşırı sermaye yoğun büyümesinde değil, genelde sermaye stoku artışındaki yavaş büyümeden kaynaklandığını vurgulamaktadır.
- Nitekim yeni-iktisadi büyüme yazını eğitim, bilgi (Ar-Ge) ve diğer sosyal altyapı harcamaları ile milli gelirin büyümesi arasında doğrudan ve kuvvetli ilişkiler bulunduğunu göstermektedir. Eğitim yatırımları işgücünün verimliliğini doğrudan yükseltmekte ve sürdürülebilir bir büyüme için önemli dışsallıklar sağlamaktadır. Buna ek olarak, özel ve kamu sektörleri tarafından yürütülen Ar-Ge faaliyetleri, bilgi donanımını yükselterek sermaye birikimine yol açmaktadır. Böylece iktisadi büyüme birbirini besleyen iki kaynaktan beslenmektedir: Eğitim ve Ar-Ge sermayesi birikimi. İşgücünün verimliliğinin artırılması için, nitelikli işgücü stokunu sağlayacak olan eğitim yatırımları vazgeçilmez bir unsurdur.
- Orta gelir grubunda kalış ve bu gruptan çıkış sürecinin niteliği ve zamanı ile ilgili olarak çeşitli belirleyicilerden (makroekonomik stabilite, yapısal koşullar, kurumların niteliği, vs.) bahsetmek mümkün olmakla birlikte düşük üretkenlik aktivitelerinden yüksek üretkenlik aktivitelerine geçişin kritik önemini vurgulamak gerekir.

Üretim ve ihracatta ürün çeşitliliği şart...

- Hidalgo ve Hausmann (2009), Hausmann vd. (2007) ve Hidalgo vd. (2007) çalışmalarında vurgulandığı üzere iktisadi gelişme ile birlikte yüksek gelir düzeyine çıkışta aynı ürün grubunun sürekli bir biçimde daha etkin üretilmesinden çok ürün çeşitliliği ve daha üretken aktiviteler sonucunda üretken ürün grubuna geçişin önemi vurgulanmaktadır.

- Türkiye ekonomisinin dünya mal ve hizmet piyasaları ile eklemlenmeye başladığı 1970'lerden itibaren ilk dönemlerde cılız artışlar gösteren dış ticaret hacmindeki değişim 1990'larda ve özellikle 2000'lerde ciddi ivmelenme kaydetmiştir. Bununla birlikte 1970'lerde büyük kısmı tarımsal ürünlerden oluşan ihracat deseni 1980'lerde tekstil ve hazır giyime kaymış ve bu kalem 1990'ların ortalarına dek Türkiye'nin dünya ekonomileri ile eklemlenmesinde temel kalem olarak ağırlığını korumuştur. 2000'li yıllarda ise ihracat payları önemli artışlar gösteren ürün grupları arasında makine, otomotiv ve elektronik sayılmaktadır.
- Türkiye ekonomisinin 1970'lerdeki ağırlıklı olarak tarımsal ürün yapısından, 1980'lerde emek-yoğun, geleneksel sektörlere ve 1990'larda "orta-düşük", "orta-yüksek" teknoloji sektörlere kayan ihracat yapısı, ekonomideki üretici sektörlerin geçirdiği dönüşümü de temsil etmektedir.
- Sermaye malı, ara mal ve tüketim malı kategorileri için 1996-2011 döneminde toplam ithalat payları ortalaması sırasıyla %17,5, %70,6 ve %11,4'tür. Bu dönemde toplam ithalatta sermaye malı payının sürekli azalış, buna karşın ara malı ve tüketim malları paylarının sürekli artış göstermesi, ara malı ihracat payındaki artış ile birlikte değerlendirildiğinde dış ticaretin, dolayısı ile katma değer üretiminin yapısında kaymalara işaret eder niteliktedir.
- Tekstil (17) sektörü için üretim süreçlerinin farklı aşamalarında seçilmiş ekonomilerin karşılaştırmalı üstünlük göstergesinin zaman içerisindeki değişimini sunmaktadır. Türkiye geleneksel olarak uzmanlaştığı bu sektörde gerek ara mal-yarı mamul gerekse nihai tüketim malı ihracatındaki karşılaştırmalı üstünlüğünü, artan rekabet ile birlikte yitiriyor görünümündedir.
- Genel bir gözlem olarak düşük teknoloji ürün grubunda Türkiye'nin pazar payı, yüksek büyüme gösteren sektörler açısından artış göstermektedir. Ele alınan ülke grubunda AB-15 ülkelerinin payının yüksekliği göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin gelişmiş ülkelere düşük teknoloji ürün ihracatında uzmanlaşmaya devam ettiği değerlendirilmesini yapmak mümkündür.
- Bunun yanında üretimin her aşamasında talebi yüksek görünen Kimyasal Madde (24) ürün grubunda Türkiye'nin pazar payı son derece düşüktür. Orta-yüksek teknoloji ürün grubu açısından ise Türkiye için önemli pazarlarda Türkiye'nin ciddi pazar payı sahibi olduğu ürün grubunun çok kısıtlı olduğu dikkat çekmektedir.
- Dünya dış ticaretinde daha çok gelişmiş ekonomilerin söz sahibi olduğu yüksek teknoloji sektörlerden Tıbbi Aletler; Hassas Optik Aletler ve Saatler (33) sektöründe, Türkiye ekonomisi için dış ticaret payı son derece düşük (toplam ihracattaki payı 2000'ler ortalaması %0.29, toplam ithalat payı 2000'ler ortalaması %2,1) bu sektör için küresel pazarda Türkiye üretimin her aşamasında dezavantajlı konumdadır.

Bölgesel gelişme politikalarında ulusal boyutun yanı sıra küresel boyut da dikkate alınmalı...

- Bölgesel kalkınmanın iktisadi bir bakışla ele alınması gerektiği, sosyal olumsuz olguların ise iktisadi bakış eksikliğinin bir sonucu olduğu gerçeği kabul edilmelidir. Bununla ilintili olarak, bölgesel gelişme politikalarında istenilen başarının yakalanamamasının bir diğer nedeni ise bölgesel gelişmenin tarımsal kalkınma, sanayinin yer seçimi kararları ve ulaştırma, sermaye hareketleri, para politikası ve finans sistemi, dış ticaret ve uluslar arası ilişkiler gibi farklı alanlardan yeterince beslenememesidir.

- Türkiye ekonomisi homojen bir yapı arz etmemekte, bu heterojenlik içinde merkez-çevre ilişkileri bağlamında itme ve çekme etkileri (centrifugal-centripetal effects) merkez ve çevresi bölgeler arasındaki uzaklık ile ilişkililik göstermektedir. Öyle ki, birbirine komşu iki il olan Diyarbakır ve Şanlıurfa arasındaki iktisadi ilişki, bu iki ilin İstanbul ile olan ilişkisinden daha azdır.
- 2004 yılında gayri safi bölgesel hasıla bakımından 10 milyar \$ sınırını geçen sadece 10 Düzey-2 bölgesi varken, 2011 yılı itibarıyla bu sayı 21'e yükselmiştir. Bu 21 bölgeden 5'i 50 milyar \$ ve üzerinde GSBH'ya sahiptir. Bu bölgeler aynı zamanda sanayi üretimi güçlü olan, dış yatırım çeken bölgelerdir. 10-30 milyar \$ aralığında ise 16 bölge yer alırken, 10 milyar \$ ve altı GSBH büyüklüğüne sahip 5 bölge yer almaktadır. GSBH düzeylerine göre bölgeler 5 gelişmiş, 16 gelişmekte olan 5 az gelişmiş olarak sınıflandırılabilir.
- Ancak, küresel krizin etkisiyle 2008-2011 dönemindeki gayri safi bölgesel hasılanın artış hızının yavaşladığı görülmektedir. ABD, AB ülkeleri gibi gelişmiş ekonomiler ile kıyaslandığında gerileme olmaması, bu dönemde hiçbir bölgenin GSBH değeri bakımından konumunu koruması ve gerilememesi olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Ülkenin batısında yer alan 12 Düzey 2 bölgesi, üretimin %78'ini gerçekleştirmekte...

- 6 Nisan 2012 tarihinde ilan edilen Yeni Teşvik Sistemi Bölge Kademeleri haritası üzerine düzey-2 bölgelerinin GSBH değerleri işlenmiştir. Haritada Zonguldak-Hatay arasında bir eksen çizildiğinde 772,3 milyar \$'lık ulusal hasılanın %78'ine karşılık gelen 601 milyar \$'lık kısmı 30 ili kapsayan ve ülkenin batısında yer alan 12 bölgesi tarafından, geriye kalan 171,3 milyar \$'lık kısmı da 51 ili kapsayan 14 doğu bölgesi tarafından karşılanmaktadır. 2011 yılında, TR10 İstanbul ve TR51 Ankara hattında bu iki bölge de dahil olmak üzere TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik ile TR42 Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova'dan oluşan 4 bölgenin toplam ulusal hasılaya katkısı 376 milyar \$ olarak gerçeklemiştir.
- Daha açık bir ifadeyle, bu büyüklüğün önemini vurgulamak amacıyla bu 4 bölgeyi aynı dönem için bazı ülkeler ile karşılaştırma yerinde olacaktır. 376 milyar \$'lık ekonomik büyüklük;
  - Finlandiya (194 milyar \$) ve Macaristan (196 milyar \$)'ın yaklaşık toplamı kadar,
  - Irak (139 milyar \$) ve İsrail (237 milyar \$)'in toplamından daha fazla,
  - Yunanistan (294 milyar \$), Norveç (266 milyar \$), Romanya (267 milyar \$), Singapur (315 milyar \$) ve İsviçre (354 milyar \$)'den daha fazladır.
- İkinci bir yığılma alanı olarak TR31 İzmir, TR33 Manisa, Kütahya, Afyon, Uşak ve TR33 Denizli, Aydın, Muğla üçgeni ise ulusal hasılaya 2011 yılında 115 milyar \$ katkı sağlamıştır. 50 milyar \$'ı geçen üçüncü yığılmayı toplam 79 milyar \$ ile TR61 Antalya, Isparta, Burdur, TR51 Konya, Karaman ve TR62 Adana, Mersin bölgesi oluşturmaktadır.
- Batı bölgelerindeki bu sevindirici gelişmelere karşın Doğu Bölgelerinde yaşanan yavaş büyüme hızı ise dikkat çekmektedir. Birkaç sanayileşme yolunda ilerleyen Kayseri, Gaziantep, Kahramanmaraş gibi yarı-merkez illeri dışarıda bıraktığımız zaman düşük büyüme hızı ve kişi başı gelir bakımından refah düzeyinin yavaş artışı başta göç ve buna bağlı birçok sosyal sorun alanının gündemde kalmaya devam edeceğinin bir göstergesi olarak algılanmalıdır.
- Bu nedenle, hızlı gelişen, dünyaya entegre ve rekabetçi bölgelerimizin başarısını gözardı etmeden, yavaş gelişen ve geri kalmış bölgelerimiz için farklılaştırılmış kalkınma reçeteleri oluşturmak Vizyon 2023 yolundaki Türkiye için elzemdir.

- 2004, 2008 ve 2011 yılları için tahmin edilen GSBH verilerine göre TR10 İstanbul bölgesinde kişi başı gelir 2004 yılında \$8.974 iken, bu değer 8 yıllık dönemde yaklaşık 2 kat artarak 2011 sonu itibarıyla \$15.674'e ulaşmıştır. Ülke ortalaması ise aynı dönemde \$5.764'ten \$10.335'e erişmiştir.
- 2004-2008 döneminde tüm bölgelerin ABD kişi başı gelirine oranı çarpıcı bir şekilde artmış, aradaki fark önemli ölçüde azalmıştır. Ancak, 2008-2011 döneminde küresel krizin etkisiyle artış hızı yavaşlamıştır. Bu tabloya göre, bölgeleri ABD kişi başı gelirinin %30'unu aşanlar, %29-%19'u arasındakiler ve diğerleri olarak sınıflandırmak mümkündür. Bu yaklaşıma göre, Orta-Gelir Tuzağı bakımından bölge grupları aşağıdaki sunulmuştur.

2011 yılı itibarıyla;

- (i) Orta-Gelir Tuzağı riski olmayan 6 bölge;
 TR10 İstanbul,
 TR42 Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova,
 TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik,
 TR51 Ankara,
 TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
 TR31 İzmir,
- (ii) Orta-Gelir Tuzağı riski olan 12 bölge;
 TR61 Antalya, Isparta, Burdur,
 TR22 Balıkesir, Çanakkale,
 TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın,
 TR32 Aydın, Denizli, Muğla,
 TR33 Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak,
 TR62 Adana, Mersin,
 TR90 Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane,
 TR52 Konya, Karaman,
 TR83 Samsun, Tokat, Çorum, Amasya,
 TR71 Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir,
 TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat,
 TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop
- (iii) Orta-Düşük Gelir Grubunda olan 8 bölge ise;
 TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
 TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt
 TRB1 Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
 TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis
 TRC3 Mardin, Batman, Şırnak, Siirt
 TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
 TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır
 TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari yer almaktadır.

Türkiye orta gelir tuzağı riski olan bir ülke konumunda...

- Türkiye ortalaması ise Orta-Gelir riski olan bölgeler grubundadır. 2004 yılına göre kıyaslandığında ise; 2004 yılında Türkiye'nin Orta-Düşük Gelir grubunda yer alan 22 bölgesinden 12 tanesi 2011 sonu itibarıyla bir üst gelir grubuna, 2'si de orta-gelir tuzağı olmayan birinci gruba sıçramıştır. 2004 yılında Orta- Gelir riski olan grupta yer alan TR10 İstanbul, TR42 Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR51 Ankara bölgeleri ise birinci gruba geçiş yapmıştır. 2004 yılında Orta-Düşük gelir grubunda yer alan 8 bölge ise kişi başı GSBH değerlerini önemli ölçüde artırmalarına karşın, gelir grupları değişmemiştir.

- Tarımsal katma değer payının nüfusa oranı en düşük olan bölgelerin listesinde son sıralarda kırsal nüfus ağırlığının fazla olduğu doğu illerinin yer alması, bu bölgeler için kullanılan "ekonomisi tarıma dayanmaktadır" genel söylemi ile çelişmektedir. Oysa bu bölgeler piyasalaşma sorunu yaşayan, üretimin iktisadi bir faaliyet olarak değil, geçimlik olarak yapıldığı ve birtakım sosyal transfer mekanizmaları ile desteklenen bir yapı arz etmektedir.
- Birim nüfus başına sanayi sektörü hasılası önde olan bölgeler sırasıyla TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42 Kocaeli, Sakarya, Yalova, Bolu, Düzce, TR21 Tekirdağ, Kırklareli, Edirne olduğu görülmektedir. Bunda bu bölgelerin kendi gelişme dinamiklerinin yanı sıra, 2011 yılı sonu itibarıyla ulusal hasılaya 213 milyar \$'lık katkı sağlayan, toplam 181 milyar \$'lık dış ticaret hacmine sahip TR10 İstanbul bölgesine yakınlık yatmaktadır. Krugman'ın itme kuvveti olarak ifade ettiği bu etkinin kendisini özellikle TR21 Tekirdağ, Kırklareli, Edirne bölgesi üzerinde gösterdiği bu bölgeye ait 2004 ve 2008 değerlerinden de net bir şekilde görülmektedir. Bu dönem için, TR10 İstanbul bölgesindeki gerilemede bölgenin mevcut sanayi yapısı bakımından sınıra dayandığını ve gelen ilave üretim talebini yakın-çevre bölgeleri üzerine dağıttığını göstermektedir.
- Aynı dönemde, TR31 İzmir bölgesinin gerilediği ve TR51 Ankara bölgesinin ise konumunu koruduğu gözlenmektedir. Sanayileşme konusunda ise son 6 bölgenin ülkenin geri-kalmış doğu üçgeninde yer alan ve yeni teşvik sisteminde 6'ncı kademede yer alan bölgeler olduğu görülmektedir.
- Hizmetler sektörü bakımından bölgesel refaha katkısı en fazla olan bölge TR10 İstanbul bölgesidir. İstanbul'u kamu çalışanlarının yoğun olarak yaşadığı TR51 Ankara ile TR31 İzmir izlemektedir. Bu durum, 772,3 milyar \$'lık bir ekonomi olan Türkiye'nin ulusal iktisadi "merkezi" TR10 İstanbul, kamu kurumları, güçlü üniversite-araştırma merkezleri-ileri teknoloji altyapısı, nitelikli insan kaynağı ile öne çıkan politika ve akıl üretim yeri olarak "kamusal merkez" TR51 Ankara ve dış ticaret ve sanayi altyapısı ile tarihsel konumunu koruyan ticari merkez olan TR31 İzmir için doğal bir durumdur.
- İleri düzeyde sanayileşmiş TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova bölgesinde ise az dahi olsa Hizmetlere olan kayma da sanayi sektöründe yaşanan doygunluk nedeniyle tamamlayıcı hizmet sektörlerine geçiş sürecinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Sanayi sektörü ile benzer şekilde, hizmetler sektörünün bölgesel refaha en az katkı sağladığı bölgeler doğu ve güneydoğu bölgeleridir.
- Orta-Gelir tuzağı riskini değerlendirmek için sadece kişi başı gelir değerlerinin analiz edilmesinin yeterli olmayacağı açıktır. Orta-gelir tuzağının nedenleri ülkenin ve bölgelerin ekonomik yapısında saklıdır. Bu nedenle, Türkiye'de bölgelerin ekonomik yapısının detaylı analiz edilmesi yerinde olacaktır. Ekonomik yapının analizinde geleneksel ekonominin devresel akım şemasında her alan üretim, işgücü ve finans piyasaları ile bunlar arasındaki etkileşimin dış alem (mal ve hizmet üretimi bakımından ithalat-ihracat, işgücü bakımından göç akımları, finans piyasası bakımından yabancı doğrudan ve dolaylı yatırımlar) ile olan ilişkilerinin incelenmesi kastedilmektedir.

"Bölgesel Teknoloji Düzeyi Endeksi" önemli bir ekonomik gösterge niteliğinde...

- Teknoloji seviyelerinin tespiti yaklaşımı, TÜİK'in 2003-2008 dönemini kapsayan Bölgesel Yıllık İş İstatistiklerinden faydalanarak bölgelerin teknoloji düzeylerine göre sektörel toplulaştırmasına dayalı bir endeks üretilmesine dayanmaktadır.

- Agénor ve ark.(2012)'a göre ise bir ülke veya bölgenin Orta-Gelir Tuzağına yakalanma süreci şu şekilde özetlenmektedir.
  - Ülkeler düşük gelir grubundan orta gelir grubuna geçtiğinde, işgücü tarım sektöründen emek yoğun ve düşük maliyetli imalat sanayi sektörlerine kaymaktadır.
  - Gecikmiş kalkınma sürecini yaşayan bu ekonomik yapı, ithal teknolojilerin kullanılması suretiyle, işgücünde verimlilik artışı sağlar ve tarım sektöründeki işgücü imalat sanayine geçmiş olur.
  - Belirli bir dönem sonunda, düşük nitelikli işgücü havuzunun diğer sektörlerle geçiş imkanları daralır, bu alandaki istihdam zirveye ulaşır ve ekonominin istihdam yaratma kabiliyeti zayıflar.
  - Bu tür ülkeler ve bölgeler orta-gelir seviyesine eriştiğinde, kentsel bölgelerdeki imalat sanayindeki reel ücretler yükselir, işgücü maliyetleri artar, üreticinin rekabet gücü azalır ve ithal edilen yabancı teknolojinin getirisi de düşer.
  - Üretim yapısından sektörel değişim ve ithal teknolojiden elde edilen üretkenlik artışı tükenir, uluslararası rekabetçilik erir, çıktı artışı ve büyüme yavaşlar ve ekonomi orta-gelir tuzağına düşer. Bu sarmal nedeniyle üst gelir grubuna geçişi gerçekleştiremez.
- Bu çalışma için geliştirilen taksonomi; bir bölgenin gelişme evresini üretim yapısının ağırlığı olan sektörlerdeki teknoloji yoğunluğuna göre 5 düzeyde sınıflandırmaktadır.
- İşletme sayısı ve yerel birim sayısına göre teknoloji düzeyi ileri olan bölgeler TR51 Ankara, TR10 İstanbul, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR31 İzmir, TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın, TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat ve TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli bölgeleridir.
- Çalışan sayıları bakımından TR51 Ankara bölgesi ilk sırada gelmektedir. Ankara'yı sanayisi gelişmiş TR41 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR10 İstanbul ve TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, izlemektedir. Türkiye ortalamasının altında kalmakla birlikte TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat bölgesinin ilk sıralarda yer alması dikkat çekmektedir.
- Maaşlar ve ücret ödemelerine göre teknoloji düzeyi en ileri olan bölgeler TR51 Ankara, TR10 İstanbul, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR31 İzmir'dir. Maaş ve ücretler işletmelerin yer seçimi ve işgücü mobilitesi bakımından temel unsurlardan birisidir. Nitelikli işgücünün ücret esnekliği diğer işgücü gruplarına göre daha yüksektir. Ankara'da ileri işgücüne ödenen ücretler istihdam oranının üzerindedir. Sanayileşmiş illerimiz olan İzmir, Kocaeli, Bursa'da ileri teknoloji alanında çalışanlar Ankara'ya göre daha düşük düzeylerde ücret almaktadır.
- İşletmelerin yıllık toplam cirosuna göre teknoloji seviyesi önde olan bölgeler TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR51 Ankara, TR10 İstanbul ve TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik'tir. Son sıralardaki bölgeler ise işletme sayısındakiler ile aynıdır. Bu bölgelerin diğer bir ortak özelliği ise göç veren bölgeler olmalarıdır.
- Yatırımlar bakımından teknoloji seviyesi önde gelen bölgeler TR10 İstanbul, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova ve TR51 Ankara'dır. İşletme ölçeği büyük olan bölgelerin maddi mallara ilişkin brüt yatırımlarda önce olmaları doğaldır. Yatırımlar ile işletme ve ciro arasındaki fark bu bölgelerdeki büyük ölçekli işletmelerin üretim yapılarına göre daha ileri teknoloji seviyesinde mallar ithal eden ve görece olarak düşük teknolojili mallar arz eden konumda olmalarından kaynaklanmaktadır. Ankara ise görece olarak küçük ölçekli işletmelerde nitelikli istihdam yapısına sahip ve bu istihdama diğer bölgelerden daha yüksek ücret sunan bir yapı arz etmektedir.

- Türkiye'de düzey-2 bölgeleri arasında teknoloji seviyesi en yüksek bölge TR51 Ankara bölgesidir. Ankara'yı, TR10 İstanbul ve TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova bölgeleri izlemektedir. Endeks değeri 2,5 üzerinde olan diğer bölgeler ise TR31 İzmir, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik ve TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın'dır. Türkiye ortalaması ise 2003-2008 döneminde 2,26'dan 2,43'e yükselmiştir. Son sıralardaki bölgelerin başında TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan bölgesi ile TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari yer almaktadır.
- Kişibaşına düşen GSBH değerini en fazla artıran bölgelerin teknoloji seviyeleri ilerde olan bölgeler olduğu görülmektedir. Aşağıdaki grafikten görüleceği üzere, bu bölgeler 2008 verilerine göre orta-düşük teknoloji üretim yapısına sahip bölgeler olmakla birlikte orta-ileri teknoloji üretim yapısına geçiş sınırına dayandıkları görülmektedir. Bu bölgelerin, 2011 yılı kişi başına GSBH verilerine göre aynı zamanda orta-gelir tuzağı riski olmayan bölgeler arasında yer alması şaşırtıcı bir durum değildir.
- 2003-2008 döneminde ülke milli gelir ortalaması, bölgelerin kişi başı gelirleri ile teknoloji seviyelerinin artışı bu dönemde yaşanan hızlı gelişmeyi üretim yapısının dönüşümü bakımından açıklamaktadır.

Türkiye'nin gelişmiş bölgelerinde dahi ihracat teknolojisi durağan nitelikte...

- Verilerden görüleceği üzere TR10 İstanbul bölgesi her ne kadar ülke vergi gelirlerinin %40'ını sağlasa da Türkiye'de dış ticaret açığının da ana kaynağıdır. 2011 yılında Türkiye'nin dış ticaret açığı 104 milyar \$ iken, İstanbul'un dış ticaret açığı 62,3 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Son 10 yıl dikkate alındığında İstanbul'un dış ticaret yapısının maliyeti ülkeye 316,5 milyar \$ olmuştur. İstanbul'u 26,3 milyar \$ ile TR51 Ankara, 12,6 milyar \$ ile TR63 (Hatay, Osmaniye, Kahramanmaraş), 12,3 milyar \$ ile TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın) ve 5,8 milyar \$ ile TR31 İzmir Bölgesi izlemektedir.
- Türkiye'de ihracat yapan firma sayısı ile ithalat yapan firma sayısı arasında ciddi bir fark bulunmaktadır. 2011 yılında 54,553 ihracatçı firmaya karşılık, 66,872 ithalatçı firma bulunmaktadır.
- Türkiye'de ihracat teknoloji seviyesi 3,702 endeks değeri ile orta-ileri teknoloji seviyesine en fazla yakınsayan ihracatçı bölge TR33 Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak bölgesi olmuştur. Bunda bölgede kurulu ileri teknoloji işletmelerinin rolü büyüktür. Bu bölgeyi otomotiv sanayiinin ağırlıklı olduğu TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik bölgesi 3,486, otomotiv, kimya, tekstil vd. güçlü sanayi altyapısı ile öne çıkan TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova bölgesi 3,465 ve büyük ölçekli ileri teknoloji işletmeleriyle ve güçlü teknoloji geliştirme bölgelerine sahip TR51 Ankara 3,282 endeks değeri ile takip etmektedir. Bu çalışmada sadece bölgeden yapılan ihracat verileri temel alındığından, TRA1, TRA2, TRB2 ve TR71 gibi bölgeler ihracat hacmi çok düşük olsa bile mevcut ihracatçı sektörleri itibarıyla öne çıkabilmektedir. Bu 4 bölgedeki 16 ilin toplam ihracat tutarı 2011 yılı için 2 milyar \$'ın altındadır.
- İstanbul'un dış ticaretinin teknoloji dengesi 2002-2011 döneminde durağan kalmıştır. Mevcut yapının ihracat ve ithalat seviyeleri arasındaki farkın korunduğu, diğer bir ifadeyle İstanbul'un orta-düşük teknoloji ihraç eden orta-ileri teknoloji ithal eden yapısının değişmediği görülmektedir. Bunun maliyeti ise 2011 yılı için 62,5 milyar \$'lık dış ticaret açığıdır. Aynı farka rağmen, 2002 yılındaki az 2011 yılında çok dış ticaret açığının nedeni ise, üretim kapasitesi artışı ve dış ticaret hacminin genişlemesidir.
- Kalkınma yalnızca ulusal düzeyde makroekonomik göstergelerde sağlanan istikrardan ibaret değildir. Her ülke, tarihsel gelişiminin sonucu ortaya çıkan farklı toplumsal yapıları, içsel dinamikleri, öne çıkan rekabetçi sektörleri ile birbiriyle ilişkili ancak birbirinden farklı yapı ve karakterde yerel ve bölgesel dinamiklere sahiptir.

- Toplamda olduğu gibi, kişi başına düşen katma değer miktarında da İstanbul ilk sıradadır. Bunu yanında İstanbul yüzde 99 kentleşme oranı ile de ilk sırada yer almaktadır. Kişi başına düşen GSKD miktarı en düşük olan bölge TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) Düzey-2 bölgesidir. İstanbul TRB2 bölgesinin dört katından fazla miktarda kişi başına katma değer üretmektedir. Kentleşme düzeyi en düşük iki bölge olan TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) ve TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) bölgeleri, kişi başına düşen gelir miktarı bakımından da son iki sırada yer almaktadır. Her iki bölgenin geliri 3.500 dolar civarında iken kentleşme oranı yüzde 50'nin altında kalmıştır.
- İstanbul'un ardından kentleşme oranı en yüksek olan bölgeler İzmir, Ankara ve TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) Düzey-2 bölgeleridir. Ülke toplam katma değeri içerisinde de en yüksek değerlere sahip olan bu bölgeler kişi başına GSKD miktarı bakımından bazı bölgelerin gerisinde kalmıştır. Kişi başına düşen katma değer miktarı itibarıyla TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) Düzey-2 bölgesi üçüncü, Ankara dördüncü ve İzmir altıncı sırada yer almaktadır. TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) Düzey-2 bölgesi ikinci sırada bulunmakla birlikte kentleşme oranı yüzde 80 seviyesindedir.
- OECD ülkeleri üzerine yapılan araştırmalar, lisans ve üzeri eğitim almış nüfusun istihdam edilme olasılığının daha düşük eğitim seviyelerindeki işgücü gruplarına göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ortalama olarak, OECD ülkelerinde lisans ve üzeri eğitim seviyesine sahip her 100 kişiden 84'ü istihdam edilmektedir. Norveç, İsveç gibi gelişmiş Kuzey Avrupa ülkelerinde bu oran yüzde 90'lar düzeyinde iken Türkiye'de yüzde 70'ler seviyesindedir.
- Türkiye'nin orta gelir seviyesinden çıkıp üst gelir grubunda yer alan ülkeler arasına girememesinin önemli nedenlerinden birisi işgücünün nitelik düzeyine bağlı olarak işgücü verimliliğinin düşük olmasıdır. Türkiye ekonomisine yön veren büyük kentlerimizde işgücü verimliliği dünya kentlerinin oldukça gerisindedir.
- 1960 yılında ülkemizde ortalama eğitim süresi 2,14 yıl iken 1990'lı yılların sonunda 6 yıla çıkmıştır. 2011 yılında ise kişi başına düşen ortalama eğitim süresi 7,2 yıla yükselmiştir. 1960'lı yıllarda Türkiye gibi orta gelir tuzağında yer alan ülkelerden Güney Kore eğitim sisteminde sağladığı gelişmelerle, ortalama eğitim süresini yaklaşık beş yıldan 2010 yılında 13,34 yıla çıkarmıştır.
- Güney Kore gibi Yunanistan da eğitim düzeyinde sağladığı ilerlemeler ile orta gelir tuzağından kurtulan ülkeler arasında yer almıştır. Ülkemiz ile benzer ekonomik gelişme seyri olan Arjantin ve Meksika ise sırasıyla 9,8 yıl ve 8,4 yıl ortalama eğitim süresi ile düşük bir performans sergileyerek Türkiye gibi orta gelir tuzağında kalan ülkeler olmuştur.

Buna göre, 2008 yılında;

- TR51 (Ankara), TR31 (İzmir) ve TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) Düzey-2 bölgeleri ortalama eğitim süresinin en yüksek olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerde ortalama eğitim süresi sırasıyla 7,67 yıl; 6,81 yıl ve 6,7 yıl olarak gerçekleşmiştir.
- Ülke genelinde ortalama eğitim süresi 6,11 yıl olurken 11 bölgenin eğitim süresi ülke ortalamasının üzerinde, geriye kalan 15 düzey-2 bölgesinin ise ülke ortalamasının gerisinde kaldığı görülmektedir.
- Tüm bu analizler neticesinde 3 farklı Türkiye'nin olduğu, gelişmiş ve sanayileşmiş birincisi için Orta-Gelir Tuzağı riskinin olmadığı, ikinci grup için böyle bir riskin mevcut olduğu, fakat üçüncü grup için ise sadece orta-gelir değil, aynı zamanda bir yoksulluk riskinden söz edilebileceği söylenebilir.

Birinci grup hem ulusal hasıla, hem de nüfusun büyük bölümünü barındıran idari, siyasal, ekonomik, ticari, medya ve sanayi güç merkezlerini barındırdığı için geri kalan bölgelerin sorunlarının bu merkezlerden duyulmasında ve sorunlarının çözümü hususunda gecikmeler yaşanabileceği beklenebilir.

Farklı bölge kategorilerine farklı gelişme politikaları tasarlamak şart...

Bu nedenle, farklı gelir seviyelerinde ve gelişme evresinde olan bölgeler için farklı politika tasarımlarına ihtiyaç kaçınılmaz olmuştur.

- Orta gelir tuzağı riski olmayan bölgelerde teknoloji yoğun alanlara odaklanması, arz yanlı teşvik politikalarının tercih edilmesi,
- Orta gelir tuzağı riski olan bölgelerin yüksek gelirli bölgelerle olan ulaşım altyapılarının geliştirilmesi ve orta-düşük, orta-ileri teknolojili üretimin desteklenmesi,
- Diğer bölgelerde ise tarımda ölçek sorununun çözülmesi yönünde tedbirlerin alınması ve geçimlik ekonomiden endüstriyel üretime geçişin sağlanarak bu bölgeler tarafından üretilen ürünlere yönelik talep yönlü teşviklerin sağlanması
- Kalkınma ajansları gibi bölgesel kurumsal yapıların bölgenin üretim karakterine uygun şekilde yapılanması gerekmektedir. Bu itibarla, farklı bölgelerde farklı yapıda kalkınma ajansları kurulabilir.

Örneğin, İstanbul'da finans sektörüne hizmet vermek üzere finansal kalkınma ajansı, Bursa ve Kocaeli gibi otomotiv sektörünün ağırlıklı olduğu bölgelerde sektörün ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir kalkınma ajansı, Ankara'da bilişim sektörüne hizmet verecek bir ajans yapısının oluşturulması uygun olacaktır.

Haziran 2013'de yayınlanacak olan "Cilt 2: Yapısal Model/Politika Simülasyonları/Çözüm Önerileri" ekonomik hedeflere nasıl ulaşılabileceğini araştırıyor olacak...

Çalışmanın devamı olacak Cilt-2 ise, 2023 hedeflerine nasıl ulaşılabileceğini araştırmak amacıyla öncelikle açık analizi (gap analysis) yapmayı buna göre "tedavi" yöntemlerini karşılaştırmalı olarak ortaya koymayı, bölgesel hesaplanabilir genel denge modelleri marifetiyle iktisadi etki analizlerine dayalı politika seçenekleri geliştirmeyi hedeflemektedir. Daha somut olarak, bu aşamada çalışmanın ana amacı Türkiye ekonomisinin gelişme seyrinin izlenmesine imkân verecek dinamik bir büyüme modeli ile orta ve uzun vadede ülkenin büyüme kaynaklarını tespit etmek ve bunların etki düzeylerini belirleyerek, Türkiye'nin orta gelir tuzağına düşüp düşmeyeceği hususunu tartışmaktır. Bu çerçevede, gelirin bölgeler ve kesimler arasındaki dağılımı da incelenecektir.

Türkiye'de iktisadi politika üretme sürecinde önemli bir boşluğu dolduracağını düşündüğümüz bu çalışma, büyük çoğunluğu KOBİ'ler olan özel sektörde faaliyet gösteren işletmelerimize ülkenin genel gidişatı hususunda ufuk-açıcı bilgiler sunmakta, kamu tarafındaki karar vericiler için ise önemli ipuçları sunmaktadır.

1 GİRİŞ

1 GİRİŞ

"Ekonomik büyüme" ve "büyümenin kaynakları" iktisatçıların çok iyi açıklayamadıkları olgular. Ülkelerin tarihçelerinden elde edilen ve genel kabul gören yorumlara göre, ekonomik büyümenin ilk evreleri görece hızlı ve kolay aşılmaktadır. Geleneksel tarımdan hafif tüketim malı sanayilerine geçiş göreceli olarak hızlı büyüme sağlanarak gerçekleşmektedir. Bu süreçte kırsal ekonomideki "işgücü fazlası", kent ekonomisine neredeyse "sınırsız" bir kaynak transferi anlamına geliyor. Kent ekonomisinin yüksek karları sermaye birikimini özendiriyor; sermaye yoğunlaştıkça büyüme temposu ivmeleniyor.

Ancak, ekonomiler "orta gelir" düzeyine yaklaştıkça, artık tarımdan kente işgücü transferine ve sermaye yatırımlarının uyardığı yüksek karlara dayanan görece "kolay" büyüme kaynakları uyarıcı gücünü yitiriyor; teknolojiler olgunlaşıyor, giderek eskiyor. Sermayenin karlılığı düşüyor; işgücü ve doğal kaynakların sömürülmesine dayanan ilkel sermaye birikimi ivme kaybediyor. Bu noktadan sonra büyümenin kaynakları artık sermayenin yeni yatırımlarından değil, üretkenlik kazanımlarından gelmek zorunda. Üretkenliğin artırılması ise beşeri sermayeye eğitim ve araştırma-geliştirme (Ar-Ge) yatırımlarıyla ve kurumsal reformlarla olası.

İktisatçılar, orta gelir düzeyinde yaşanan bu tıkanıklığı aşmanın kolay olmadığını vurguluyor ve bu noktayı "orta gelir tuzağı" olarak yorumluyor. İktisat tarihi, sanayi devriminin ilk öncüleri olan kıta Avrupası ve "yavruları" olan ABD, Kanada ve Avustralya dışında geç sanayileşen ülkelerden sadece Japonya ve Kore'yi orta gelir tuzağından çıkabilen ülkeler olarak değerlendirmekte.

Kaliforniya Üniversitesi, Berkeley ekonomi profesörü Barry Eichengreen ve arkadaşları¹ orta gelir tuzağını üç ana kıstas aracılığıyla değerlendiriyor: (1) fert başına gelir düzeyinin (2005 sabit fiyatlarıyla) 16,000 dolara yükselmesi; (2) fert başına gelirin ABD düzeyinin yüzde 58'ine ulaşması; ve (3) ülke içinde imalat sanayinin toplam milli gelirin yüzde 23'üne ulaşması.

Kavramın Türkiye açısından sadece niceliksel bir eşiğin belirlenmesi ve bu eşiğin nasıl atlatılabileceği konularından ibaret basit bir nicelik egzersizinden ibaret olamayacağı açıktır. Orta Gelir Tuzağından çıkışın alması stratejik öğelerini belirlemeden önce sorunun şu somut bileşenlerini göz önünde bulundurmamız doğru olacaktır: hangi Türkiye'nin, hangi gelir eşikleri ve tuzakları? hangi teknoloji ve hangi ürün deseni ile?

Türkiye ekonomisinin bölgesel dağılımını incelemekle başlamak doğru bir seçenek olacaktır. İktisadi büyüklüğün temel ölçütü Gayri Safi Bölgesel Hasıla bakımından, 2004 yılında 10 milyar \$ sınırını geçen sadece 10 Düzey-2 bölgesi varken, 2011 yılı itibarıyla bu sayı 21'e yükselmiştir. Bu 21 bölgeden 5'i 50 milyar \$ ve üzerinde GSBH'ya sahiptir. Bu bölgeler aynı zamanda sanayi üretimi güçlü olan, dış yatırım çeken bölgelerdir. 10-30 milyar \$ aralığında ise 16 bölge yer alırken, 10 milyar \$ ve altı GSBH büyüklüğüne sahip 5 bölge yer almaktadır. GSBH düzeylerine göre bölgeler 5 gelişmiş, 16 gelişmekte olan 5 az gelişmiş olarak sınıflandırılabilir. Ancak, küresel krizin etkisiyle 2008-2011 dönemindeki gayri safi bölgesel hasılanın artış hızının yavaşladığı görülmektedir. Bu dönemde hiçbir bölgenin GSBH değeri bakımından konumunu koruması ve gerilememesi olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Zonguldak-Hatay arasında bir eksen çizildiğinde 2011 yılı için 772,3 milyar \$'lık ulusal hasılanın, yüzde 78'ine karşılık gelen 601 milyar \$'lık kısmı 30 ili kapsayan ve ülkenin batısında yer alan 12 Düzey-2 bölgesi tarafından, geriye kalan 171,3 milyar \$'lık kısmı 51 ili kapsayan 14 doğu Düzey-2 bölgesi tarafından karşılanmaktadır.

1 Eichengreen ve ark. (2011)

2011 yılında, TR10 (İstanbul) ve TR51 (Ankara) hattında, bu iki bölge de dâhil olmak üzere, TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) ile TR42 (Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova) bölgeleri ile birlikte bu 4 bölgenin toplam ulusal hasılaya katkısı 376 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir.

Daha açık bir ifadeyle, bu 4 bölgenin 376 milyar \$'lık ekonomik büyüklüğü;

- Finlandiya (194 milyar \$) ve Macaristan (196 milyar \$)'ın yaklaşık toplamı kadar,
- Irak (139 milyar \$) ve İsrail'in (237 milyar \$) toplamından daha yüksek,
- Yunanistan (294 milyar \$), Norveç (266 milyar \$), Romanya (267 milyar \$), Singapur (315 milyar \$) ve İsviçre (354 milyar \$)'den daha fazladır.

İkinci bir yığılma alanı olarak, TR31 (İzmir), TR33 (Manisa, Kütahya, Afyon, Uşak) ve TR32 (Denizli, Aydın, Muğla) üçgeni ise ulusal hasılaya 2011 yılında 115 milyar \$ katkı sağlamıştır. 50 milyar \$'ı geçen üçüncü yığılmayı toplam 79 milyar \$ ile TR61 (Antalya, Isparta, Burdur), TR52 (Konya, Karaman) ve TR62 (Adana, Mersin) düzey-2 bölgeleri oluşturmaktadır.

Bu temel ölçüte göre sınıflandırmada bile üç farklı Türkiye'nin var olduğunu görüyoruz. Bunların büyüme performansları ise ayrı bir inceleme konusu olmalıdır. Ana akım iktisadın "Yakınsama" olarak ifade edilen, geri kalmış bölgelerin zaman için gelişmiş olanlara göre daha hızlı büyümesi, gelişmiş bölgelerin ise sermayenin azalan getirisi sonucu büyümenin yavaşlaması nedeniyle belirli bir dönem sonunda arayı kapatacağı varsayımı geçerli midir?

Konuya sadece bölgesel gelir farkları açısından değil, bir de Türkiye('lerin) üretmekte olduğu ürün deseni açısından bakılabilir. Hangi ürünler üretilmeli ve ihraç edilmelidir? Bugün Çin gibi oyuncuların küresel piyasada örneğin Tekstil ve Dokuma sektöründe daha aktif olmalarıyla, uluslararası pazarlarda yaşanan göreceli rekabetçi üstünlüğün erimesi "Hangi Türkiye"nin sorunudur?

Türkiye Bankalar Birliği'nin verilerine göre; mevduatın türleri analiz edildiğinde Denizli örneğinde 1996 yılında tasarruf mevduatı %34,6 ve Ticari Kuruluşlar Mevduatı %3,4 iken (toplam %37,9), 2002 yılında bu değerler sırasıyla %36,3 ve %5,1'e (toplam %41,4) ve 2011 yılı sonu itibarıyla ise %57,5 ile %9,8'e (toplam %67,3) yükselmiştir. Bu sonuç; Denizli'de Tekstil ve Dokuma sektöründen yavaş yavaş çıkmaya devam eden ve likit kalmayı tercih eden KOBİ'lerimizin varlığını işaret etmektedir. Benzer durumun, bu sektör özelinde Bursa, Kocaeli ve Adana için geçerli olduğunu söylemek bir kehanet olmayacaktır. Diğer taraftan, Kahramanmaraş bölgesinde ise bu sektörde ciddi gelişme gözlenmektedir. Bir bölge için bölgesel gelişme ve refah üretme bakımından bir sektörün gelişmesinin desteklenmesi önemli iken, başka bir bölge için piyasa dinamikleri gereği sektör tıkanma yaşayabilmektedir. Özetle, "Hangi ürün deseni" ve "hangi Türkiye" soru(n)larının yanıtı, KOBİ'lerimiz ve bölgesel gelişme yönüyle son derece kritiktir. "Hangi yöne gitmelidir?" sorusu ise bu bölgelerin kalkınma evreleri ile doğrudan ilişkilidir.

Rodrik ve Imb (2007) 'e göre ülkelerin ihraç ettikleri mallar ile büyüme performansları açısından önemli pozitif ilişkiler mevcuttur. "Patates çipsi mi, bilgisayar çipi mi?" metaforuyla betimlenen "doğru ürün tercihi" sorunsalı, ülkelerin hangi mal ve teknoloji deseni kullanarak ürün tuzağına düşmeden büyüme performanslarını geliştirebilecekleri sorusuna da dikkat çekmektedir.

Özetlemek gerekirse, orta gelir tuzağı sorunu sadece bir ülke gelir ortalaması meselesi değil, yüksek-orta gelirli ve düşük-orta gelirli bölgesel eşitsizliklerin ayırında olunması gereken bir sorundur. Bölgesel gelir farkları yanında ürün tuzağına düşmeden ileri teknoloji ürünlerine çıkış sağlanabilmesi için "doğru" ürünlerin üretimi ve ihracatına yönelmesi gereği, konunun ikinci bir boyutunu oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye ekonomisinde orta gelir tuzağından çıkışı ve orta-uzun dönemde sürdürülebilir kalkınma seçeneklerinin belirlenmesidir. Gerek analitik, gerekse ampirik düzeyde kurgulanacak bu çalışma iki ana aşamada tasarlanmıştır. Elinizde bulunan bu Birinci Cilt dâhilinde, büyümenin kaynaklarının nüfus hareketleri, insan kaynakları, teknoloji ve yenilikçilik kapasitesi, dış ticaret, ulaştırma altyapısı, coğrafi dışsallıklar gibi pek çok boyutu ele alınmakta ve Türkiye'nin orta gelir tuzağına düşen ülkeler arasında yer alıp almayacağı konusunda analizler sunulmaktadır.

Bu çalışmanın ikinci aşamasındaki (Cilt-II) amaç ise, Türkiye ekonomisinin dinamiklerinin orta/uzun dönemde izlenmesine olanak sağlayacak bir büyüme modelinin kurgulanmasıdır. Model, büyümenin kaynaklarını beşeri sermaye birikimi ve bilgi sermayesi (Ar-Ge) birikimi olarak ayrıştırmak üzere kurgulanacaktır. Model çalışmasının temel vurgusu kamunun eğitim ve diğer bilgi sermayesi yatırım harcamalarıyla, özel sermaye grupları tarafından yürütülen bilgi sermayesi ve araştırma/geliştirme yatırım davranışları arasındaki tamamlayıcılık ilişkisine dayanmakta ve Türkiye ekonomisinin büyüme dinamiklerini ayrıştırmayı amaçlamaktadır.

Çalışmanın birinci kısmı olan bu rapor (Cilt-I): "Orta Gelir Tuzağından Çıkış Yolunda Türkiye: Hangi Türkiye? Makro Bölgesel Sektörel Analiz" dokuz bölümde tasarlanmıştır. Bundan sonraki ikinci bölümde, orta gelir tuzağına ilişkin kavramsal çerçeve ile yakınsama hipotezi üzerinde durulacaktır. Üçüncü bölümde Türkiye ekonomisinde büyümenin kaynakları tartışılacak, dördüncü bölümde ise ürün tuzağı bağlamında konu ele alınacaktır. Beşinci, altıncı ve yedinci bölümlerde bölgesel analizlere yer verilerek, orta gelir tuzağı riski yığınlaşma ekonomileri, bölgesel teknolojik gelişme ve bölgesel dış ticaret bağlamında incelenecektir. Sekizinci bölümde konunun "insan" boyutu ele alınarak beşeri sermayenin gelir ve verimlilik ile ilişkisi kurulacaktır. Dokuzuncu ve son bölümde ise ulaştırma altyapısının iktisadi sonuçları üzerinde durulacaktır.

2 ORTA GELİR TUZAĞI

2 ORTA GELİR TUZAĞI

2.1 Kavramsal Çerçeve ve Kuramsal Kökenler

Solow'dan bu yana yapılan çalışmalar ile birlikte, sadece fiziksel sermaye birikimine dayalı bir büyüme modelinin sürdürülebilir nitelikte olmadığı artık bilinen bir gerçektir. Solow'un (1956) çalışmasından bu yana bilinen bu gerçek, sermaye birikimi önündeki en önemli engelin azalan getiri oranları olduğunu ortaya koymaktadır. Nitekim yeni-iktisadi büyüme yazını eğitim, bilgi (Ar-Ge) ve diğer sosyal altyapı harcamaları ile milli gelirin büyümesi arasında doğrudan ve kuvvetli ilişkiler bulunduğunu göstermektedir. Eğitim yatırımları işgücünün verimliliğini doğrudan yükseltmekte ve sürdürülebilir bir büyüme için önemli dışsallıklar sağlamaktadır. Buna ek olarak, özel ve kamu sektörleri tarafından yürütülen Ar-Ge faaliyetleri, bilgi donanımını yükselterek sermaye birikimine yol açmaktadır. Böylece iktisadi büyüme birbirini besleyen iki kaynaktan beslenmektedir: Eğitim ve Ar-Ge sermayesi birikimi. İşgücünün verimliliğinin artırılması için, nitelikli işgücü stokunu sağlayacak olan eğitim yatırımları vazgeçilmez bir unsurdur. Kamu ve özel kesimin Ar-Ge faaliyetleri bilgi donanımını yükselterek sermaye birikimine yol açmaktadır. İktisadi büyümenin iki önemli kaynağı olan eğitim ile Ar-Ge ve yenilikçilik kapasitesi ile artan verimliliği sağlayacak olan dışsallıklar da üretilmiş olacaktır.

Orta gelir tuzağının kuramsal kökenleri aslında ana akım iktisadının standart büyüme modelinin doğal bir uzantısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Neoklasik ana akım iktisat paradigmanın üretim fonksiyonu yaklaşımına dayanmaktadır. Bu yaklaşımda, bir ülkenin toplam milli geliri tek bir ürün, Y , olarak değerlendirilirse, üretim faktörleri olan sermaye, K , emek, L ve teknoloji düzeyi üretim fonksiyonu aracılığıyla üretimin düzeyini vermektedir:

$$Y = AK^\alpha L^{(1-\alpha)} \quad (1)$$

$F(\dots)$ sürekli ve türevlenebilir bir fonksiyon olarak belirlenmiştir. Neoklasik paradigma üretim fonksiyonunu teknoloji ve emek girdileri sabit iken, sermaye girdisi artırıldığında üretim düzeyinin artacağını; ancak bu artışın giderek azalan oranda olacağını varsayar. Sermayeye göre azalan getiri varsayımı üretim fonksiyonunun temel neoklasik özelliği olarak standart yaklaşımın ana kurgusunu oluşturur.

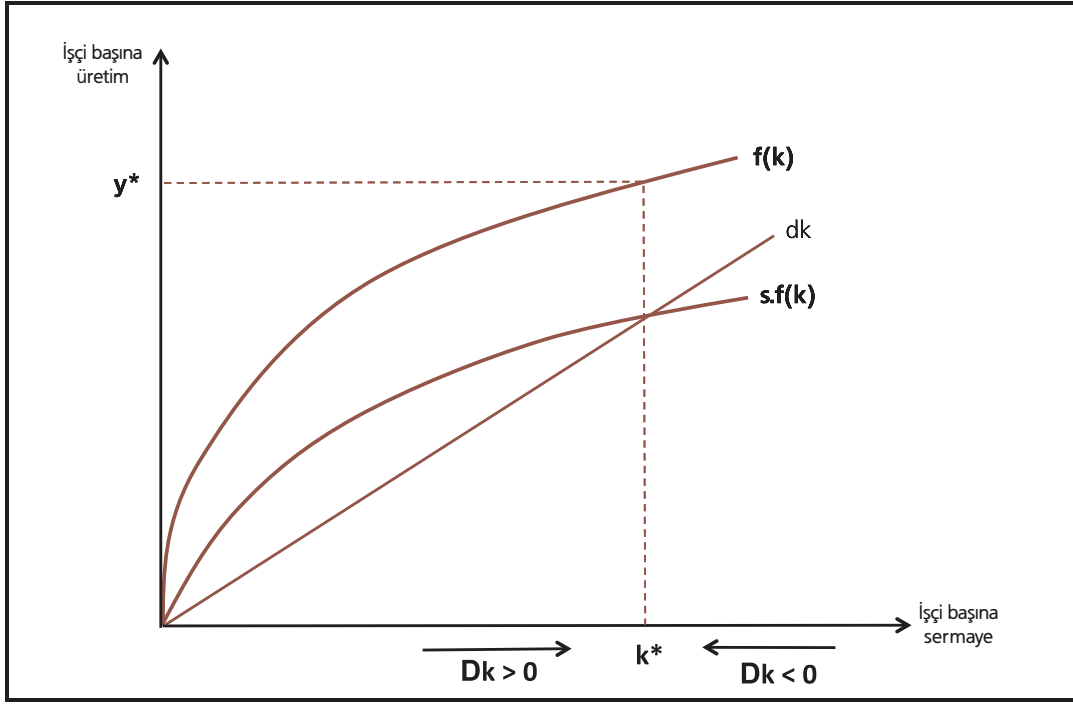
Bu aşamada neoklasik paradigma bir hipotez daha geliştirmektedir: üretim faktörlerinin net fiyatı (ücret ve kar oranı) o üretim faktörünün üretim sürecine nihai net katkısı olarak değerlendirilir. Yani, sermaye girdisi bir birim daha artırıldığında üretim miktarında elde edilen net artış, sermayenin fiyatına (kar oranına) eşittir. İktisatta bu hipotez, kar oranının sermayenin marjinal hasılasına eşit olduğunu; yani, matematiksel olarak ifade edilirse:

$$\frac{\partial F}{\partial K} = r \quad (2)$$

eşitliği olarak gösterilir.

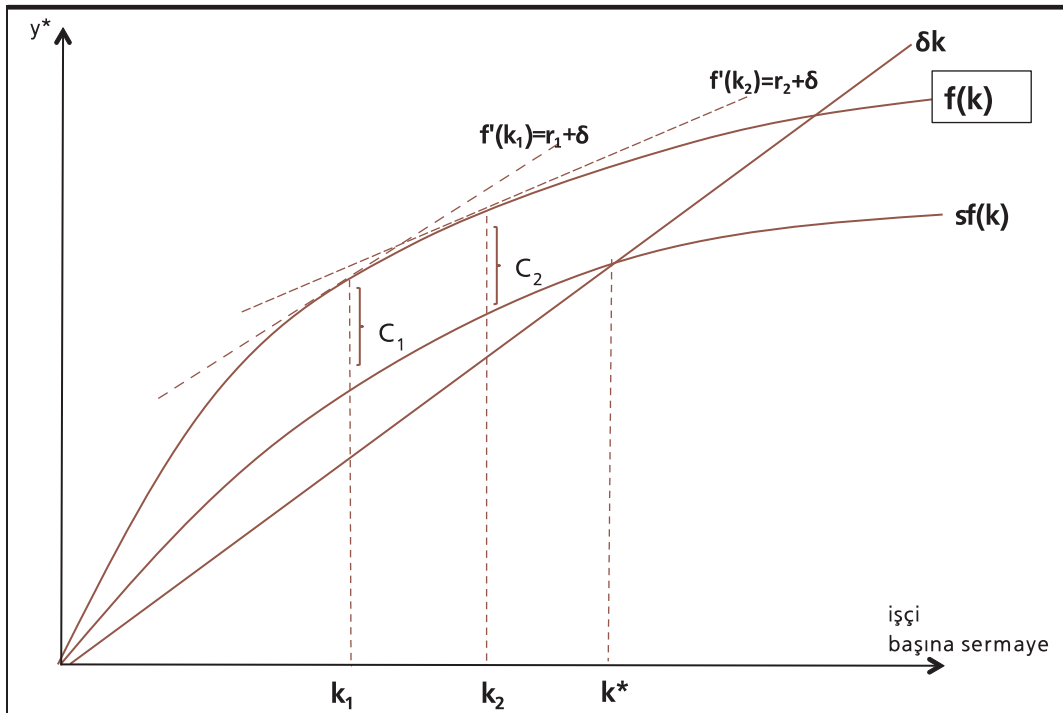
Eğer $F(\dots)$ fonksiyonu sermaye girdisine bağlı olarak azalan bir oranda artış sağlıyorsa, bu hipotezin doğal sonucu olarak uzun dönemde azalan marjinal hasılaya bağlı olarak kar oranının da düşüyor olması gerekir. Böyle bir kurgu altında fert başına üretim düzeyi işçi başına sermaye girdisi arttıkça azalarak yükselir. Nihayetinde, yeni sermaye yatırımları sermayenin aşınması (dk.) ancak karşılayabilecek düzeyde kalır. Yani, işçi başına sermayeye olan yatırımlar, sermayenin aşınmasına eşit hale gelir. Bu noktaya ana akım iktisadınca uzun dönem büyüme dengesi, ya da durağan hal dengesi adı verilmektedir. İktisat ders kitaplarında standart olarak aktarılan bu model aşağıdaki şekilde dile getirilmektedir.

Şekil 1: Ana İktisat Kuramında Uzun Dönem Dengesi

Şekilde uzun dönem dengesinde (işçi başına) sermaye k^* ile buna tekabül eden işçi başına üretim ise y^* ile gösterilmektedir. (k^* , y^*) dengesine ulaşılır iken Şekil-2'de gösterildiği üzere, k_1 'den k_2 düzeyine çıkartılırken, sermayenin marjinal hasılası $f'(k_1)$ 'den $f'(k_2)$ düzeyine gerilemekte ve sonuçta kar oranı düşmektedir.

Şekil 2: Ana İktisat Kuramında Uzun Dönem Dengesine Giden Süreç

Şekil 2'de C1 ve C2 düzeyleri üretimden sermaye için yapılan tasarruf ve yatırım miktarı düştükten sonra elde edilen kişi başına tüketim miktarlarını göstermektedir.

Standart büyüme kuramının ana mesajı açıktır: bir ekonomide sermaye yatırımı, kar oranı pozitif olduğu sürece devam eder; ancak kar oranı sermayenin azalan getiri yasası hipotezine bağlı olarak geriler ve nihayetinde sermaye yatırımı ancak aşınma oranını karşılayacak düzeye geriler. Bu noktada net kar oranı sıfırdır ve sermaye birikimini sürdürmenin, ya da bir başka deyişle, üretimin büyümesinin sürdürülmesinin olanağı kalmamıştır (y^* miktarı).

Bu dengeyi sarsacak ve büyümeyi yeniden ivmelendirecek biricik olanak teknolojik/kurumsal ilerleme yani A'nın artırılmasıdır. Bu çalışmaya söz konusu olan terminolojiyle ifade edersek, sadece sermaye birikimine dayalı bir üretim modeli, nihayetinde sıfır büyüme ile dengelenmektedir. Bu dengeyi orta gelir tuzağı şeklinde betimlersek, tuzaktan çıkışın daha çok sermaye yatırımı ile değil, ancak ve ancak Ar-Ge, eğitim ve kurumsal inovasyon aracılığıyla, yani teknolojik ilerlemeyle mümkün olabileceğini görebiliriz.

2.2 Orta Gelir Tuzağının Bir Uzantısı Olarak Yakınsama Hipotezi

Eichengreen, Park ve Sin (2011), orta gelir tuzağını fert başına milli gelirin 16,000\$ düzeyine ulaştığı eşik olarak belirlemektedir. Bunun dışında, ülkenin fert başına gelirinin dünyanın hegemonik lideri Amerikan ekonomisindeki gelirin %58'ine ulaşması ve ülke içerisinde imalat sanayi payının %23'ü bulması da orta gelir tuzağını betimleyen unsurlar arasında sayılmaktadır.

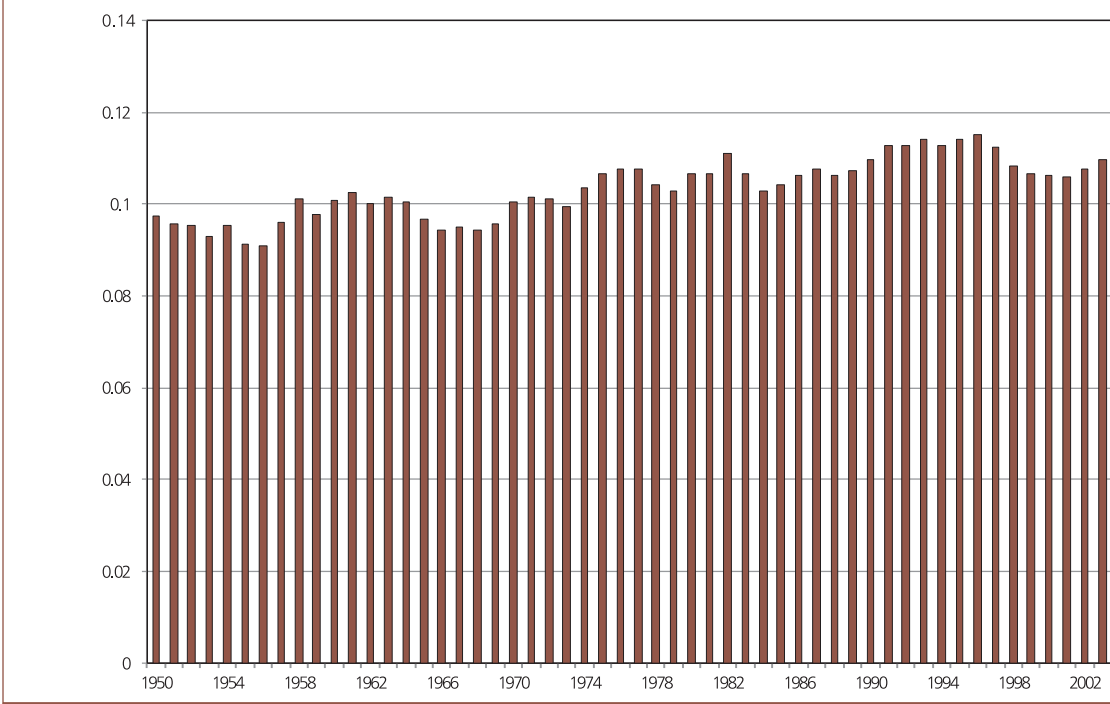
Dolayısıyla, orta gelir tuzağı betimlemesi aslında neoklasik standart büyüme modelindeki kuramsal kurgunun güncel ampirik yazına yansımından başka bir yenilik getirmemektedir. Ancak, konunun güncel iktisat siyasası önermeleri açısından bu tespitin mantıksal uzantılarını irdelemekte yarar görüyoruz.

Ele aldığımız kuramsal çerçeve dâhilinde, sermayenin giderek azalan getirisi şeklindeki neoklasik mekanizma ile başladığımızda ve kişi başı gelirdeki farkların sermaye kullanımındaki farklardan kaynakladığı hipotezini öne sürdükten sonra, sermayesi az olan (yoksul) ülkelerin sermaye birikimi eğiliminde olacağı ve daha hızlı büyüyeceği hemen görülebilir. Zaman içinde, başlangıçtaki gelir durumlarından bağımsız olarak, kararlı duruma yaklaştıkça onların büyüme oranları da azalacaktır. Bu doğrultuda neoklasik standart kuramsal büyüme dinamiğinin temel mesajı, ülkeler arasındaki kişi başı gelir farklarının zaman içinde kapanacağı şeklindedir.

Yani zaman içinde eğer teknolojik ilerlemeyi adapte edemezler ise, bütün ülkeler orta gelir tuzağında tutulacak ve birbirlerine yakınsayacaklardır. Kuşkusuz bunların tümü kuramsal olarak ilgi çekici önermelerdir. Peki, bunların ampirik kanıtları nelerdir? Örneğin, dünya ekonomilerinin savaş sonrası dönemine ait ampirik verileri ile karşılaştırıldığında yakınsama hipotezi nerede durmaktadır? Elimizdeki verilerden elde edilen gözlemler ayırt edici bir eğim oluşturmuyor. Belli bazı ülkeler bu "kurala uyuyor" ve bir çeşit yakalama etkisi yaratıyor; belli bazılarıysa kuvvetli bir şekilde kuraldan ayrılıyor. Ham verilerin, yakınsama bakımından buraya kadar iddia edilenleri çok da teyit etmediği iktisadi büyüme yazınına meşgul eden konuların başında geliyor.

Şekil-3 bu argümanı daha net olarak sergiliyor. Bu şekil dünyanın en yoksul %10'luk ülkelerine odaklanıyor. Kurama göre bu ülkelerde sermaye getirileri yeterince yüksek olmalı ve yüksek büyüme oranları gözlenmeliydi. Şekil, yirminci yüzyılın ikinci yarısında, en yoksul %10'luk dilimdeki ülkelerin kişi başı gelirlerini ABD kişi başı GSMH düzeyi ile karşılaştırıyor. ABD gelir düzeyi ile karşılaştırırken, yarım yüzyıldan fazla bir süredeki büyüme ve birikime karşın hiçbir şekilde bir yakalama eğilimi gözlenmiyor.

Şekil 3: ABD'ye Göreceli Olarak, En Yoksul %10 Ülke Grubunun Ortalama Geliri

Kaynak: : IMF veri tabanı

Şimdi daha ileri gitmek için, IMF'nin Afrika Bölümü'ndeki bazı araştırmacıların yakınlaşanlara ve uzaklaşanlara ilişkin yaptığı bir araştırmaya bakalım. IMF'nin son otuz yıldaki "Dünya Ekonomisine Bakış" raporlarına dayanan bu çalışmada, Philippe Beaugrand'ın başını çektiği araştırmacılar şu sonuca varıyor: "1970-2000 yılları arasında, ekonomik büyüme terimleri bakımından en kuvvetli ve en zayıf performansları gösteren ülkelere baktığımızda, ortak bazı kalıpları göstermek zordur" (Beaugrand ve arkadaşları, 2004, sayfa 6). Hepsisi de 1990'larda hasıladaki keskin düşüşler yaşayan geçiş aşamasındaki ülkeler bir kenara bırakılırsa (düşüşlerin nedeni bu kitabın konusu dışında kalmaktadır), Beaugrand ve arkadaşlarının bulabildiği tek belirgin kalıp yakınsamadan çok "uzaklaşmadır". Beaugrand'ın sözleriyle,

"Tablo 1'deki veriler, son otuz yılda yoksul ülkelerin büyüme çabalarının sonuçsuz kaldığı yolundaki saptamayı doğrulamaktadır. Yeni endüstrileşen Asya ülkelerinin parlıtlı örnekleri bir kenara bırakılırsa, gelir en hızlı olarak gelişmiş ülkelerde artmış, "gelişmekte" olan ülkelerinin çoğunda neredeyse sabit kalmıştır. Sık sık ortaya çıkan çatışmalar, sürekli olarak yüksek nüfus artışı, azalan yardımlar gibi özel etmenleri göz önünde tutsak da sonuç değişmiyor: yoksul ülkeler daha yoksullaşmış, zengin ülkeler daha zenginleşmiştir." (age, sayfa 10).

Tablo 1: Dünya'da Fert Başına Milli Gelirin Gelişimi, 1970 - 2000

	1970	1980	2000
Fert Başına Milli Gelir (2000 ABD Doları)			
Gelişmiş Ülkeler	11.001	16.323	26.843
Gelişmekte Olan Ülkeler	884	936	1.162
Sahra-Altı Afrika	757	675	493
En-Az Gelişmiş Ülkeler	410	366	306
Göreceli Fert Başına Gelir (%)			
Gelişmiş Ülkeler	100,0	100,0	100,0
Gelişmekte Olan Ülkeler	7,0	5,0	3,9
Sahra-Altı Afrika	6,0	3,6	1,6
En az Gelişmiş Ülkeler	3,2	1,9	1,0
Yüksek Borçlu Ülkeler	4,4	2,5	1,0

Kaynak: Beaugrand, Phillippe (2004) "And Schumpeter Said, "This is How Thou Shalt Grow", IMF Working Paper, March.

Demek ki "orta gelir tuzağı" bütün ülkeler için geçerli bir sınırlama değildir...

2.3 Ampirik Bulgular

Orta gelir tuzağı yazını bu doğrultuda yeni ampirik çalışmalar ile zenginleştirilmiştir. Bunlar arasında görece yeni bir çalışma Felipe, Abdon ve Kumar'ın (2012) tarihli katkısıdır. Felipe ve arkadaşları orta gelir tuzağı kavramını inceleyebilmek için öncelikle "tuzağın" hangi gelir eşiklerinde söz konusu olduğunu; daha sonra da tuzaktan çıkışın kaç sene geciktiğinde sorun olarak algılanması gerektiğini tartışmaktadır.

Felipe vd.'nin metodolojisi ve bulguları kısaca şöyle özetlenebilir: birinci olarak ülkeler dört gelir eşiğine bağlı olarak, dört gruba ayrılmaktadır. Buna göre, 1990 satın alma gücü paritesine (SGP'ne) göre geliri 2.000\$'dan daha az olan ülkeler düşük gelirli; 2.000\$ ile 7.250\$ arasında olanlar düşük-orta gelirli; 7.250\$ ile 11.750\$ arasında yüksek-orta gelirli; 11.750\$ üstünde ise yüksek gelirli olarak tespit edilmektedir.

Bu ayırıma göre, 1950'de incelenen 124 ülke arasından 82'si (%66'sı) düşük gelir düzeyinde; 33 ülke (%77'si) düşük-orta gelir düzeyinde; 6 ülke (%5'i) yüksek-orta gelirli; ve sadece petrol zengini üç ülke (Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri) yüksek gelir grubundaydı. Bulgulara göre, Amerika yüksek gelir grubuna 1944'te geçmiş, ama 1945 sonrasında bu konumunu yitirmişti. ABD tekrar yüksek gelir grubuna 1962'de ulaşabilmiştir.

Düşük gelirli ülkelerin sayısı 1950'den 1980'e değin azalma göstermiştir (toplam 35 ülke). Ancak 1980'den sonra bu süreç yavaşlamış ve 1980-2000 arasında toplam içinde yoksul ülkelerin adedi 48 olarak sabit kalmıştır. Bu ülkelerin 31'i Sahra-altı Afrika'da, 5'i Asya'da gözükmektedir. 1 no'lu Tablo yoksulluk tuzağından henüz kurtulamamış söz konusu ülkeleri sergilemektedir.

Tablo 2: Düşük Gelir Tuzağındaki Ülkeler, 1950-2010

Asya	Sahra-Altı Afrika	Sahra-Altı Afrika
Afganistan (1.068)	Çad (708)	Nijer (516)
Bangladeş (1.250)	Kongo (259)	Nijerya (1.674)
Lao (1.864)	Eritrea (866)	Rwanda (1.085)
Mongolya (1.015)	Gambiya (1.099)	Senegal (1.479)
Nepal (1.219)	Gana (1.736)	Sierra Leone (707)
Karayıpları	Gine (607)	Sudan (1.612)
Haiti (664)	Kenya (1.115)	Tanzanya (813)
Sahra-Altı Afrika	Lesotho (1.987)	Togo (615)
Angola (1.658)	Liberya (806)	Uganda (1.059)
Benin (1.387)	Madagaskar (654)	Zambia (921)
Burkina Faso (1.110)	Malawi (807)	Zimbabve (900)
Burundi (495)	Mali (1.185)	-
Kamerun (1.208)	Mauritanya (1.281)	-

Kaynak: Felipe, Abdon ve Kumar (2012)

Bu ülkeler en-az gelişmiş ülke grubunun içinde anılmakta ve "en dipteki 1 milyar insan" olarak betimlenmektedir. Buradaki ülkelerin ana sorunun sermaye birikimini başlatmaktan ibaret olmadığı; savaşlar, kıtlıklar ve kurumsal yetersizlikler gibi bir dizi sosyo-ekonomik faktörü aşmaları gerektiği bilinmektedir.

Diğer yandan 2010 yılına gelindiğinde, Felipe vd.'nin metodolojik bulguları ülkeler grubunu şöyle sınıflandırmaktadır: 40 ülke düşük gelirli; 38 ülke düşük-orta gelirli; 14 yüksek-orta gelirli ve 32 yüksek gelirli. Burada ülke grupları arasındaki geçişkenlik, "yoksulluk" ya da "orta gelir tuzağından" çıkışın göreceli olarak yavaş ya da hızlı olarak nitelendirilmesi hususunda bilgi sunulmaktadır. Eichengreen'in kıstaslarını da göz önünde tutan Felipe vd. ülkemizin içerisinde bulunduğu orta gelir grubunun, düşük gelirden yüksek-orta gelirliliğe geçiş sürelerini ve büyüme hızlarını saptamışlardır.

Tablo 3: 1950-Sonrasında Düşük-Orta Gelirli Olup; Yüksek Orta Gelir Düzeyine Ulaşan Ülkeler

Ülke	Düşük-Orta Gelir Düzeyine Ulaşıldığı Yıl	Yüksek Orta Gelir Düzeyine Ulaşıldığı Yıl	Düşük Orta Gelir Düzeyinde Geçirilen Süre (yıl)	Geçiş Dönemi Boyunca Ortalama Büyüme Hızı (%)
Çin Halk Cumh.	1992	2009	17	7,5
Malezya	1969	1996	27	5,1
Kore	1969	1988	19	7,2
Milliyetçi Çin (Taypei)	1967	1986	19	7,0
Tayland	1976	2004	28	4,7
Bulgaristan	1953	2006	53	2,5
Türkiye	1955	2005	50	2,6
Kosta Rika	1952	2006	54	2,4
Oman	1968	2001	33	2,7

Kaynak: Felipe, Abdon ve Kumar (2012) "Tracking the Middle Income Trap: What Is It, Who Is In It, and Why?" Levy Economics Institute Working Paper No 715.

Tablo 3 bu bulguları sergilemektedir. Düşük orta gelirli düzeyde kalma süresi Çin H. Cumhuriyeti'nde 17 yıl iken, Bulgaristan ve Türkiye'de 50 senenin üstünde görülmektedir. Türkiye düşük-orta gelir düzeyine 1955'te ulaşmış ve ancak 50 yıl sonra 2005'te yüksek-orta gelir düzeyini yakalayabilmiştir. Türkiye'nin orta gelir bandı içindeki serüveni göreceli olarak en uzun süre almış olan üç ülkeden (Bulgaristan ve Kosta Rika ile birlikte) birisidir.

Resmi tamamlayabilmek için Tablo 4 yüksek orta gelir eşiğinden yüksek gelir düzeyine çıkmış olan ülkeleri göstermektedir. Burada Güney Kore (7 yıl), Japonya (9 yıl), Taypei (7 yıl) gibi mucize örnekleri yanında, göreceli geç kalınmış örnekler de (Arjantin, 40 yıl; Yunanistan 28 yıl) mevcuttur.

Tablo 4: 1950-Sonrasında Yüksek-Orta Gelirli Olup; Yüksek Gelir Düzeyine Ulaşan Ülkeler

Ülke	Yüksek-Orta Gelir Düzeyine Ulaşıldığı Yıl	Yüksek Orta Gelir Düzeyine Ulaşıldığı Yıl	Yüksek Orta Gelir Düzeyinde Geçirilen Süre (yıl)	Geçiş Dönemi Boyunca Ortalama Büyüme Hızı (%)
Japonya	1976	1983	7	4,7
Kore	1988	1995	7	6,5
Singapur	1978	1988	10	5,1
Milliyetçi Çin (Taypei)	1986	1993	7	6,9
Avusturya	1964	1976	12	4,1
Belçika	1961	1973	12	4,4
Danimarka	1953	1968	15	3,3
Finlandiya	1964	1979	15	3,6
Fransa	1960	1971	11	4,4
Almanya	1960	1973	13	3,4
Yunanistan	1972	2000	28	1,8
İrlanda	1975	1990	15	3,2
İtalya	1963	1978	15	3,4
Hollanda	1955	1970	15	3,3
Norveç	1961	1975	14	3,5
Portekiz	1978	1996	18	2,8
İspanya	1973	1990	17	2,7
Arjantin	1970	2010	40	1,2
Şili	1992	2005	13	3,7
İsrail	1969	1986	17	2,6
Mauritus	1991	2003	12	4,0

Kaynak: Felipe, Abdon ve Kumar (2012)

Dolayısıyla düşük gelir, orta gelir, yüksek gelir patikasında bazı ülkeler göreceli olarak hızlı, bazıları yavaş, bazıları ise sabit konumda görünmektedir. Bu ayrıma benzer bir özel tabloyla orta gelir tuzağının özellikleri Tablo 5'te tartışılabilir. Tablo, Felipe vd.nin ana veri kaynağı olan Summers-Heston veri setine atıfta bulunarak dünya ekonomilerini kabaca üç bloka ayırmaktadır: zengin ülkeler, orta dereceli gelirdeki ülkeler ve yoksul ülkeler.

Tablo 5: Dünya Ekonomisinde Gelirler İtibariyle Büyümenin Nitelikleri				
	Fert Başına Milli Gelir (PPP \$)	Fert Başına Milli Gelir Büyüme Hızı (%)	Sermaye Birikimi (I/GDP)	Dışa Açıklık (X+M)/GDP
Zengin Ülkeler				
1950-1973	10.957,21	3,6	24,1	37,8
1974-1989	18.595,53	2,1	23,6	54,2
1990-1999	23.808,84	1,8	22,8	69,6
2000-2004	28.080,89	1,8	23,6	85,4
Orta-Dereceli Ülkeler				
1950-1973	4.109,03	3,2	15,9	40,4
1974-1989	6.649,09	1,5	16,7	50,2
1990-1999	8.440,63	2,3	17,3	70,9
2000-2004	10.107,18	1,8	15,9	79,8
Yoksul Ülkeler				
1950-1973	1.205,92	2,4	16,7	92,0
1974-1989	1.652,48	1,3	12,5	53,7
1990-1999	2.035,82	1,8	10,3	54,7
2000-2004	2.320,10	1,7	10,5	61,0

Not: Bütün alt-dönemlerde, ZENGİN ülke grubu en yüksek gelirli 20% grubuna; YOKSUL ülke grubu en alt 20% gelir grubuna; Orta-Dereceli grup se geri kalan ülkelere aittir.
Kaynak: Summers-Heston, Penn Tables, 2007

Tablodaki ortalama veriler gelişmişlik düzeyine etki edeceği düşünülen üç ayrı kıstas getirmektedir: sermaye yatırımlarının milli gelire (GSYH'ye) oranı yoksul ülkelerde çok düşüktür. Zengin ülkelerde bu oran %23,4 iken, orta-gelir düzeyindekilerde %15,9, yoksul ülkeler grubunda ise %10,5 olarak hesaplanmaktadır. Dolayısıyla, sermaye yatırımlarının düşüklüğü yoksulluk tuzağının açıklayıcı bir değişkeni olarak değerlendirilmelidir. Dışa açıklık (ihracat artı ithalatın milli gelire oranı) da benzer bir sıralama izlemektedir. 2000 senesinde zengin ülkelerin dışa açıklık oranı %85,4; orta dereceli ülkelerde %79,8; yoksul ülkelerde ise %61 gözükmektedir.

Demek ki, orta veya düşük gelir tuzağı sadece bir teknoloji ve kaynak kullanımı meselesi değil, iktisat siyasası, ticaret ve ürün deseni ile kurumsal niteliklerini de içeren karmaşık bir olgudur. Şimdi bu karmaşık olgunun daha detaylı yansımalarını Türkiye örneğinde inceleyeceğiz.

3 TÜRKİYE EKONOMİSİNDE BÜYÜME VE BÜYÜMENİN KAYNAKLARI

3 TÜRKİYE EKONOMİSİNDE BÜYÜME VE BÜYÜMENİN KAYNAKLARI

3.1 Türkiye'nin Dönemler İtibarıyla Büyüme Serüveni

Türkiye ekonomisi tüm Cumhuriyet dönemi boyunca (1923-2011) yıllık yüzde 4,5 reel büyüme yaşamıştır. Dönemi kabaca üç alt döneme ayırmak olasıdır: Bunlardan birincisi II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası olarak 1923 - 1960 arası; ikincisi planlı kalkınma ve yurt içi pazarın ithalat kotalarıyla korunma altına alındığı ithal ikameci sanayileşme dönemi (1961 - 1979); üçüncüsü ise 1980 sonrası dışa açılım ve yapısal uyum dönemidir. Türkiye ekonomisinin ortalama büyüme hızları bu üç dönemin ilkinde %4,6 ikincisinde %5,2 ve 1980 sonrasında ise %4,2 olmuştur.

Tablo 6: Türkiye Ekonomisi'nde Dönemler İtibarıyla Büyüme Hızları, 1923-2012

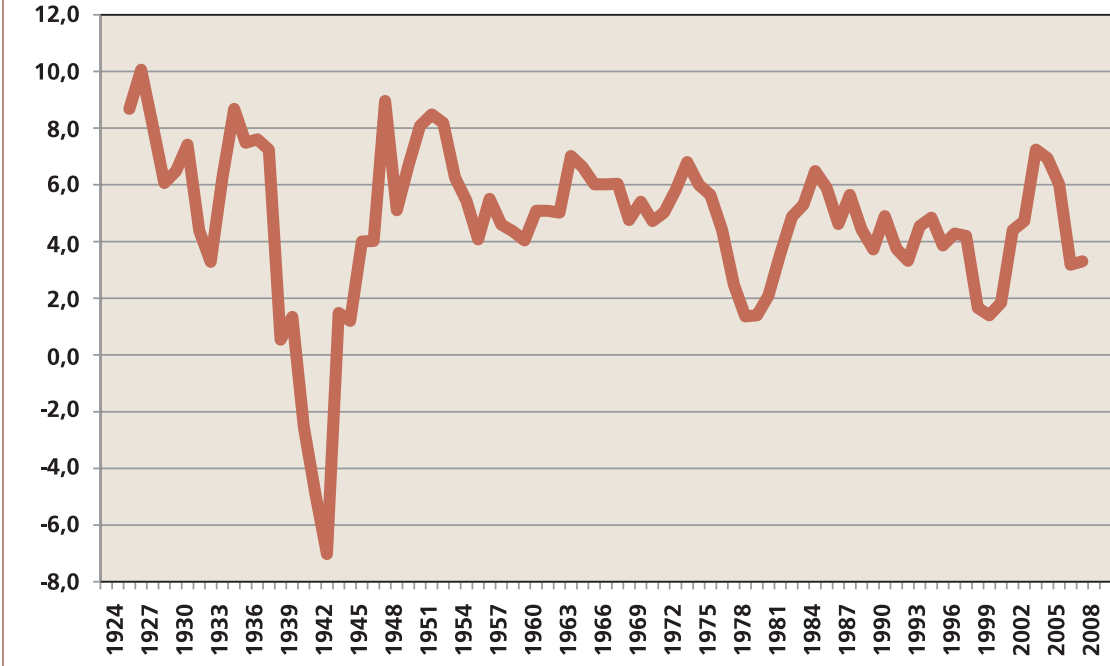
Dönemin Yapısal Nitelikleri	Kapsanan Yıllar	Ortalama Yıllık Büyüme, %
Tüm Cumhuriyet Sonrası Dönem	1923-2012	4,5
1. II. Dünya Savaşı Öncesi ve Sonrası	1923-1960	4,6
2. Planlamacı ve İthal İkameci Sanayileşme	1961-1979	5,2
3. Dışa Açılım ve Yeniden Yapılanma	1980-2012	4,2
a. Özal'lı Yıllar	1980-1988	5,2
b. Finansal Serbestleştirme ve Denetimsiz Kamu Açıkları	1989-1997	4,8
c. IMF Yakından İzleme ve Sonrası	1998-2012	3,8
d. AKP dönemi	2003-2012	4,8

Kaynak: TÜİK ve kendi hesaplamalarımız.

Tablo 6 söz konusu verileri sergilemektedir. Tablo, ayrıca son dönemi de kendi içinde dört alt döneme ayırmaktadır: 1980-88 arası Özal'lı yıllar (%5,2); 1989-1997 denetimsiz finansal serbestleştirme; 1998-2012 IMF yakından izleme (%3,8); ve onun bir alt-alt dönemi olan 2003 sonrası dönem (%4,8).

Türkiye ekonomisinin yaklaşık 90 yıllık inişli çıkışlı büyüme serüveni Şekil-4'te daha açık olarak betimlenmektedir. Şekil Türkiye'nin yıllık reel büyüme oranlarını beşer yıllık ortalamalar halinde sunmakta ve yıllık bazdaki dalgalanmaların ortalamalarını izleyerek, "yumuşatmaktadır". Elde edilen ortalama eğilim, Türkiye ekonomisinde 1926 - 1952 arasında derin çalkantıların ardından bir dizi iş çevrimiyle genel anlamda düşen bir büyüme trendine sahip olduğudur. 2002 sonrasında büyüme hızındaki yükselme 2008 kriziyle birlikte dengelenmiş ve büyüme hızının genel anlamda yavaşlaması süregelmıştır. Bu tespit, Türkiye'nin genel anlamda bir durgunluğa sürüklendiği ve orta gelir tuzağı sarmalında olduğu anlamına gelir mi?

Şekil 4: Türkiye, 5-Yıllık Hareketli Ortalama Büyüme (%)

Kaynak: TÜİK ve kendi hesaplamalarımız.

Bu sorunun yanıtını Türkiye ekonomisinde büyümenin reel kaynaklarını sorgulayarak arayacağız. Büyümenin kaynaklarının ayrıştırılması ya da daha teknik ifadesiyle "büyüme muhasebesi yaklaşımı", temel olarak ekonomik büyümede kullanılan faktörlerin artış hızları çıkarıldığında geri kalan açıklanmayan kısmın "teknolojik ilerleme" olarak yorumlanmasına dayanır.

Yukarıdaki büyüme modelinin standart formülasyonunu kulanırsak:

$$Y = F(A, K, L) \quad (2)$$

Milli gelir, Y'nin büyümesini üç kaynağa ayrıştırılabileceğini görürüz:

$$\frac{\dot{Y}}{Y} = F_A' \frac{\dot{A}}{A} + F_K' \frac{\dot{K}}{K} + F_L' \frac{\dot{L}}{L} \quad (3)$$

burada $F_x' = \frac{\partial F}{\partial x} (x = A, K, L)$ faktörlerin marjinal hasıllarını vermektedir.

(3) no'lu denklem ekonomik büyümenin kaynaklarını üç unsura ayırır:

- 1) Toplam sermaye stokundaki büyüme, g_K ,
- 2) Emek arzındaki büyüme, g_L ,
- 3) Teknolojik ilerleme, g_A .

Yukarıdaki formülasyonda, hasıladaki büyüme kadar faktör arzlarındaki büyüme de ekonomik verilerden alınabilmektedir ancak teknolojik ilerleme üzerine miktarsal veri bulunmamaktadır. Ama tersinden gitmek her zaman mümkündür: Elimizdeki verilerden, hasıladaki büyüme oranları olan K ve L ile hasıladaki sermaye payı bulunabilir. Sonra da (3)'ten g_A 'nın $g_A = g_Y - \alpha g_K - (1-\alpha) g_L$ şeklinde olduğu sonucunu çıkartabiliriz; yani, teknolojik ilerlemenin büyüme oranını "arta kalan, artık" (residually) olarak bulabiliriz. Bu oran genelde "toplam faktör verimliliği" olarak adlandırılır ve geride kalan artığı bularak hesaplandığı için sıklıkla "Solow artığı" olarak da geçer. Ama bu değere ilişkin pek de bir şey bilmediğimiz için "cehaletimizin bir ölçüsü"

olarak da görülebilir. Bu değer yalnızca bilgisizliğimizi ölçmekle kalmaz, tek sektör, tam rekabet, tam istihdam, sabit getiri vb. gibi üzerinde oluşturulduğu varsayımlardan sapmanın da bir ölçüsü durumuna gelir. Ciddi kuramsal zayıflıklarına karşın TFÜ ekonometrikleri yine de ampirik büyüme literatürünün gelişen bir dalı durumuna gelmiştir.

Solow (1957) tarihli çığır açıcı çalışmasında Amerika özel sektör büyümesinin kaynaklarını incelerken (3) no'lu özdeşlikten yararlanmış ve $F(A, K, L)$ için Cobb-Douglas türü bir fonksiyon kullanmış idi.

$$Y = AK^\alpha L^{(1-\alpha)} \quad (4)$$

(4) no'lu denklemde gösterilen Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ölçeğe göre sabit getiri varsayımını ($\alpha+(1-\alpha)=1$) sermayeye göre azalan getiri varsayımı ($\alpha<1$) ile birlikte kullanmaktadır. Denklemde geçen α katsayısı sermayenin milli gelir payını vermektedir.

$$\alpha = \frac{F_K \cdot K}{Y}$$

Bu nitelikleri altında Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu ampirik büyüme yazınının sıkça kullanılan bir prototipidir. Eğer (3) no'lu büyüme kaynakları muhasebe eşitliğini Cobb Douglas fonksiyonu aracılığıyla kullanırsak,

$$g_Y = g_A + \alpha g_K + (1 - \alpha) g_L$$

eşitliğini elde ederiz. Buradan da teknolojik gelişmenin büyüme hızına katkısı bir artık olarak elde edilebilir:

$$g_A = g_Y - \alpha g_K - (1 - \alpha) g_L \quad (5)$$

Türkiye ekonomisi için benzer büyüme muhasebesi egzersizlerini Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005), Taymaz, Voyvoda ve Yılmaz (2008), Altuğ, Filiztekin ve Pamuk (2007), Filiztekin (2001) ve Özmucur (1992) çalışmalarında kullanmışlardır.

Biz de burada Türkiye ekonomisi için 5 no'lu denklem üzerinden Türkiye ekonomisinin özellikle son dönem (1980-sonrası) boyunca büyüme niteliklerini irdelemeye çalışacağız. Bu teknik çalışma boyunca milli gelir ve iş gücü verileri Kalkınma Bakanlığı (DPT) Ekonomik ve Sosyal Göstergeler veri tabanından 1998 bazlı serinin geriye doğru uyumlaştırılmış biçimini kullanacağız. Sermayenin faktör payı, Köse ve Yeldan (1998), Voyvoda ve Yeldan'a (2001) dayanarak 0.55 olarak kabul edilecektir.

3.2 Toplam Faktör Verimliliği Büyüme Hızı

Ampirik büyüme muhasebesi konusunda en büyük veri sorunu sermaye stokunun hesaplanmasına ilişkindir. Bu doğrultuda Türkiye ekonomisinde sermaye stokunun belirlenmesine ilişkin en doyurucu çalışma Saygılı ve ark. (2005) ile Maraşlıoğlu ve Tıktık (1991) çalışmalarıdır. Yazarlar sermaye stokunun belirlenmesinde Aralıksız Envanter Yöntemi (AEY) kullanılmaktadır. AEY'ye göre sermaye stokunun belirlenmesinde sermayeye olan yatırımlar sermayenin kullanım ömrüyle yıpranmasından doğan net artışlarla düzeltilmekte ve net sermaye stokuna ulaşılmaktadır. Sermaye stokunun belirlenmesinde en ciddi unsur, yatırımların iktisadi ömürlerinin belirlenmesidir. Bu çalışmada Saygılı vd.'nin yaklaşımı izlenerek, konut hariç tüm sektörlerde OECD'de (1998) geçen iktisadi ömür varsayımları (OECD ülkeler ortalaması) kullanılmıştır (Bkz Tablo 7).

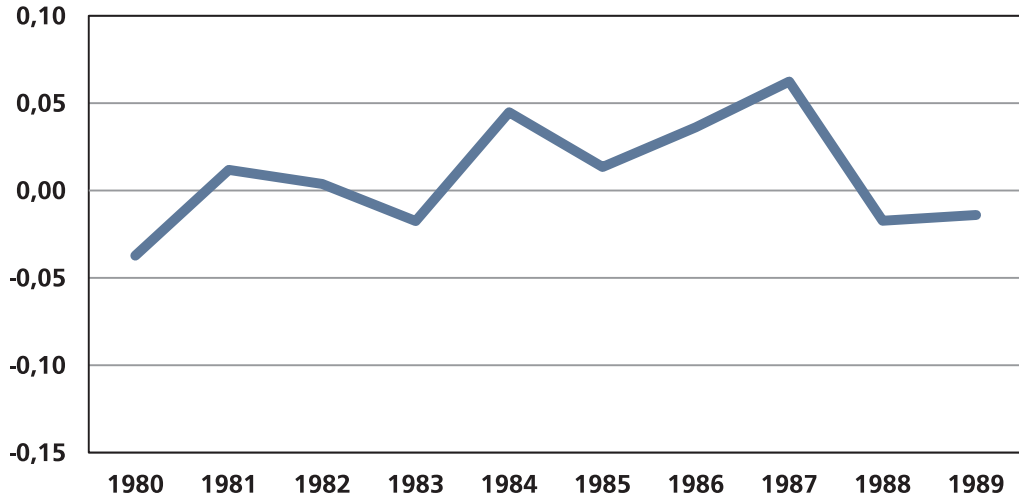
Tablo 7: Sektörlere Göre Yatırımların İktisadi Ömür Varsayımları

Dönemin Yapısal Nitelikleri	Yatırım Ömrü (yıl)
Tarım	23
Madencilik	23
İmalat sanayi	26
Enerji	31
Ulaştırma	25
Turizm	29
Konut	33
Eğitim	29
Sağlık	29
Diğer Hizmetler	26

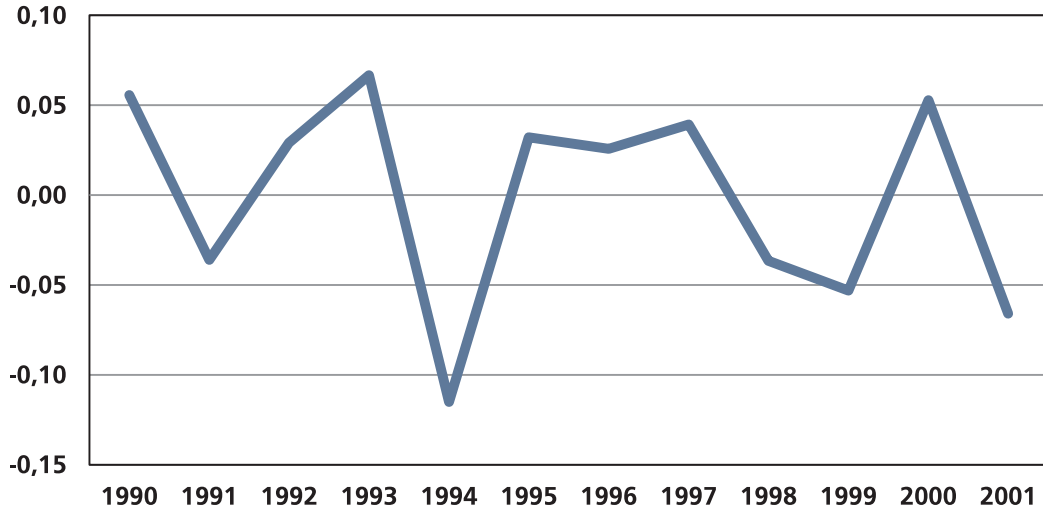
5 No'lu denklem aracılığıyla Türkiye ekonomisinde büyümenin muhasebesi sonucunda Toplam Faktör Üretkenliği (Verimliliği) (TFÜ ya da TFV) artık olarak elde edilmiş ve 1980 sonrasında üç 10'ar yıllık dönemdeki büyüme hızları Şekil 5 no'lu sergilenmiştir.

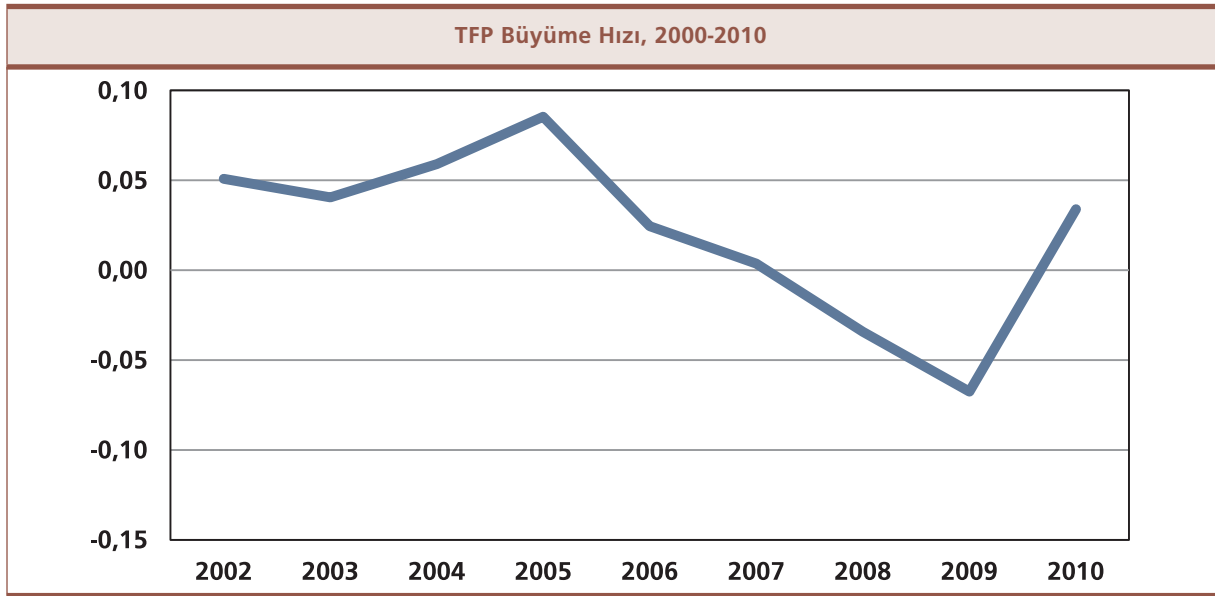
Şekil 5: Toplam Faktör Verimliliği Büyüme Hızı (1980-2010)

TFP Büyüme Hızı, 1980-89

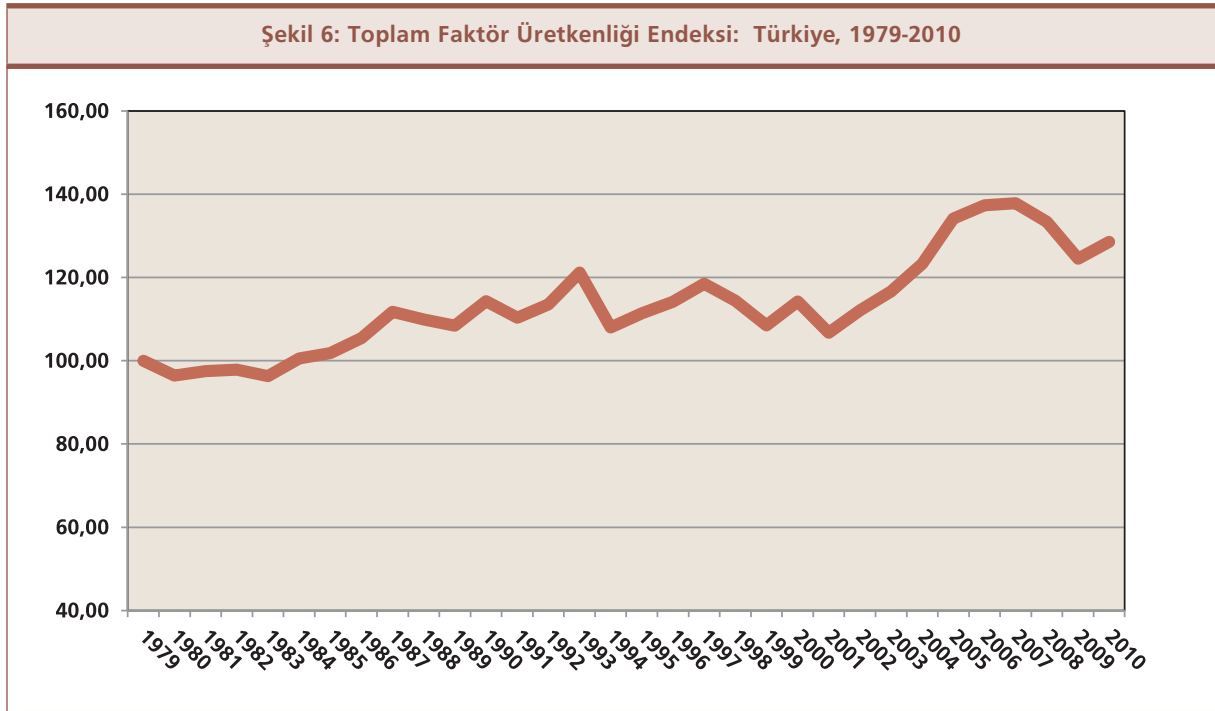
TFP Büyüme Hızı, 1990-99

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

TFÜ artışları 1980-89 döneminde daha düzgün bir pozitif görünümündedir. 1990-1999 döneminde TFÜ tamamen dalgalı ve oynak seyretilmiştir. 2000 sonrası dönemde de TFÜ'nün bir düşüş içinde olduğu gözlenmektedir. Daha uzun dönem boyunca, 1980-2010 arası değerlendirildiğinde TFÜ endeksinin de benzer seyrettiği görülmektedir. 1980 düzeyini 100 kabul edersek, 1990'a kadar TFÜ birikimli olarak %20 artmış; 1990'lar şiddetlenen oynaklık ile geçilmiş; 2000 sonrası başlarındaki kazanımlar 2005 sonrasında yitirilmiş ve Türkiye'nin TFÜ stoku 1990 düzeyinin sadece 5 endeks puanı üzerinde kapatılabilmektedir (Bkz Şekil 6).

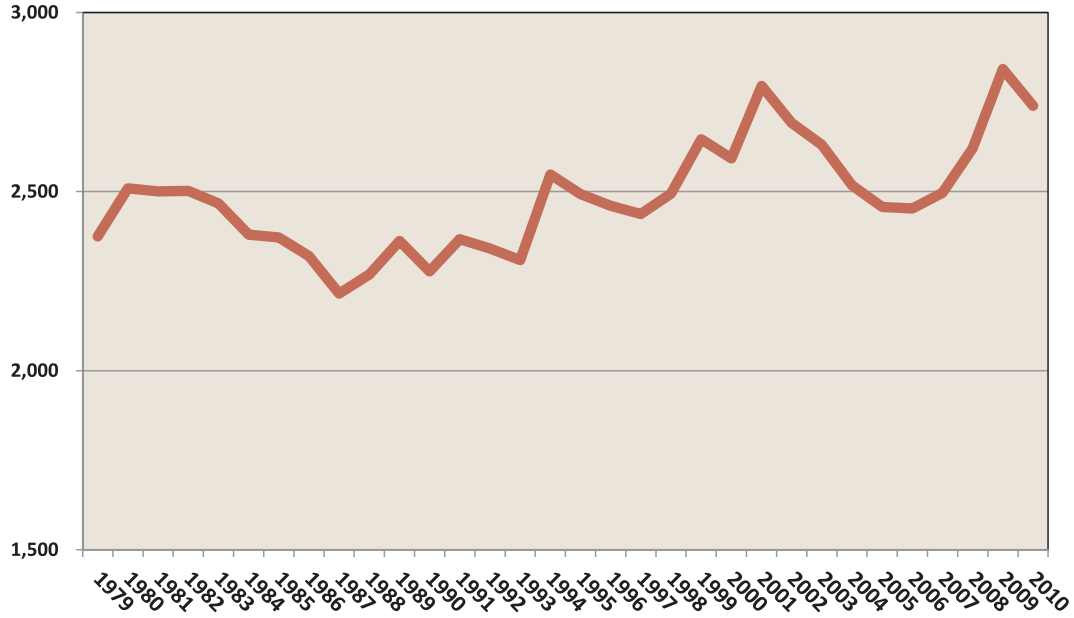

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Bulgularımız Türkiye'nin 1990'lardaki dalgalanmanın aşılmasına karşın, 2000'lerde bir üretkenlik yorgunluğu yaşamakta olduğunu göstermekte midir? Bu sorunun yanıtını tartışabilmek için üretim faktörlerinin gelişimine bakmamız gerekecektir. İlk olarak sermayenin üretim değerine görece payını (sermaye hâsıla oranı) izlersek, Türkiye'nin birim milli gelir başına sermaye kullanımının 1980'lerde düştüğünü (dolayısıyla sermaye üretkenliğinin yükseldiğini) ancak 2005'ten sonra sermaye kullanımında çok ciddi bir yükselme

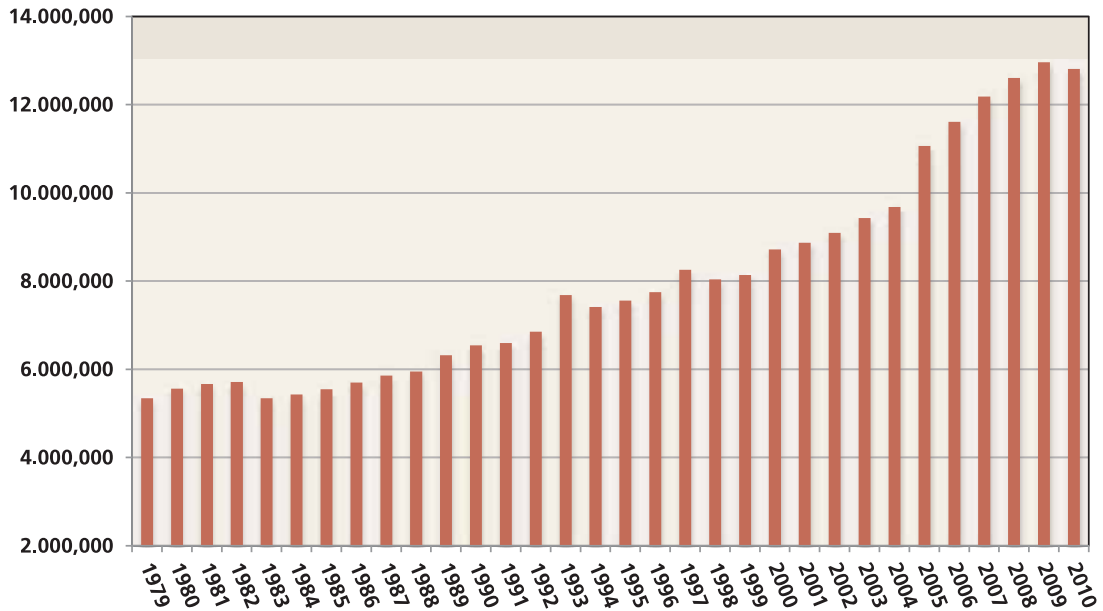
olduğunu gözlemekteyiz. Şekil 7 sermaye kullanımındaki artışı dile getirmektedir. Şekil 8 ise emek başına sermaye kullanımının (sermaye-emek oranı) özellikle 1993'ten sonra artışa geçtiğini, 2005'te ise ikinci bir kırılmayla ivmelendiğini izlemekteyiz. 2010 sermaye-emek oranı, 1980 düzeyinin sabit fiyatlarla neredeyse 2,5 mislidir.

Şekil 7: Türkiye’de Sermaye - Hasıla Oranı (K/Y) (1998 Sabit Fiy. TL)

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Şekil 8: Türkiye’de Sermaye - Emek Oranı (K/L) (1998 Sabit Fiy. TL)

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Türkiye ekonomisinde sermaye faktörünün aşırı yoğun kullanımı ve göreceli verim düşüklüğü ampirik yazınımda genel kabul gören ve sık vurgulanan bir olgudur. TFÜ'nün büyümeye katkısı genel olarak sadece 1980-89 aralığında görece olarak kısa bir süre için anlamlı düzeyde olmuştur. Ekonominin yeniden bir yapılanma içine girdiği, ticaretin ve faktör piyasalarının konsolide edildiği bu dönemi 1990'ların denetimsiz finansal serbestleştirilmesi altında geçirilen oynaklık ve belirsizlik ortamı izlemiştir. Türkiye'nin 2005 sonrası büyüme yolağı ise göreceli olarak çok yüksek dış açık ve ucuz ithalat olanağının sağladığı aşırı sermaye yoğun teknolojilere sürüklenmesi sonucunu doğurmuştur.

3.3 Ortalama Büyüme Hızları ve Büyümeye Katkılar

Büyüme patikasına katkılar açısından tüm 1980-2010 boyunca sermaye yatırımlarının payının %58, emeğinkinin ise %23 düzeyinde gerçekleştiğini hesaplamaktayız. Artık olarak hesaplanan TFÜ payı ise %18'de kalmaktadır. 2000-2010 arasında sermayenin büyümeye katkısı %66,6'dır. Toplam faktör üretkenliğinin payı %20,2; emeğin payı ise %13,1'e gerilemektedir. Kanımızca 2000 sonrası dönemin istihdam dostu olmayan ve aşırı sermaye yoğun niteliklerini sergilemesi bakımından bu bulgular önemlidir. Tablo 8 bu hesaplamaları özetlemektedir.

Tablo 8: Ortalama Büyüme Hızları ve Büyümeye Katkılar, Türkiye: 1980-2010							
	Ortalama Büyüme Hızı (%)				GSYH Büyümeye Katkılar (%)		
	GSYH	Sermaye	Emek	TFV	Sermaye	Emek	TFV
1980-1988	5,34	4,00	3,16	1,72	50,29	33,33	16,38
1990-1999	4,02	5,10	2,53	0,08	55,31	25,80	18,89
2000-2010	4,24	4,45	0,27	1,67	66,65	13,13	20,22
1980-2010	4,16	4,55	1,69	0,89	58,23	23,07	18,70

Kaynak: TÜİK ve kendi hesaplamalarımız.

Altuğ, Filiztekin ve Pamuk (2006) ise temel sorunun Türkiye'nin aşırı sermaye yoğun büyümesinde değil, genelde sermaye stoku artışındaki yavaş büyümeden kaynaklandığını vurgulamaktadır. Toplam faktör üretkenliğindeki oynaklığın yüksek oluşu ise makroekonomik belirsizlikler ve dalgalanmaların doğal uzantısı olarak değerlendirilmektedir. Bu tür bir ekonomik yapının makro anlamda orta gelir tuzağı diye anılan durgunluk ortamını aşabilmesi için teknolojik ve kurumsal ivmelenmelere daha fazla gereksinim duyacağı açıktır.

4 ORTA GELİR TUZAĞI: YAPISAL DÖNÜŞÜM, DIŞ TİCARET VE "ÜRÜN TUZAĞI"

4 ORTA GELİR TUZAĞI: YAPISAL DÖNÜŞÜM, DIŞ TİCARET VE "ÜRÜN TUZAĞI"²

Raporun ilk bölümlerinde tartışıldığı üzere alt gelir grubundan orta gelir grubuna geçiş periyodu farklı ülkeler için farklı uzunlukta olabilir. Orta gelir grubunda kalış ve bu gruptan çıkış sürecinin niteliği ve zamanı ile ilgili olarak çeşitli belirleyicilerden (makroekonomik stabilite, yapısal koşullar, kurumların niteliği, vs.) bahsetmek mümkün olmakla birlikte düşük üretkenlik aktivitelerinden yüksek üretkenlik aktivitelerine geçişin kritikliğini vurgulamak gerekir. Bu noktada artık olgunlaşmış teknolojiler üzerinde sermaye birikimi ekonominin büyümesine ancak kısıtlı etki yaparken, üretkenlik kazanımları, ürün yelpazesi ve ekonominin dünya üretim ağları ve süreçleri ile ne şekilde eklemlendiği soruları giderek daha önem kazanmaktadır.

Bu nedenlerle ekonominin geçirdiği yapısal dönüşüm - neyi üretip neyi üretmediği ve bağlantılı olarak neyi ihraç edip neyi edemediği - kritiktir. Bu bağlamda kişi başı gelirdeki büyüme, alt gelir grubundan orta gelir grubuna geçişin temel belirleyicisi olan sermaye birikiminin ötesinde yapısal dönüşüm sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Bu dönüşüm sürecinde bazı "ürünler" yüksek üretkenlik aktiviteleri sonucunda üretilirler; bu ürünlerde talebin gelir esnekliği yüksektir. Rodrik (2011) bu ürün gruplarının üretim ağlarına/süreçlerine dahil olan ülkeler için "otomatik yükselme trendi" oluşumunu vurgulamaktadır.

Hidalgo ve Hausmann (2009), Hausmann vd. (2007) ve Hidalgo vd. (2007) çalışmalarında vurgulandığı üzere iktisadi gelişme ile birlikte yüksek gelir düzeyine çıkışta aynı ürün grubunun sürekli bir biçimde daha etkin üretilmesinden çok ürün çeşitliliği ve daha üretken aktiviteler sonucunda üretken ürün grubuna geçişin önemi vurgulanmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde Türkiye ekonomisinin dış ticaret performansı ve paralel olarak yapısal dönüşümün niteliği irdelenmektedir³.

Türkiye ekonomisinin dünya mal ve hizmet piyasaları ile eklemlenmeye başladığı 1970'lerden itibaren ilk dönemlerde cılız artışlar gösteren dış ticaret hacmindeki değişim 1990'larda ve özellikle 2000'lerde ciddi ivmelenme kaydetmiştir. Bununla birlikte 1970'lerde büyük kısmı tarımsal ürünlerden oluşan ihracat deseni 1980'lerde tekstil ve hazır giyime kaymış ve bu kalem 1990'ların ortalarına dek Türkiye'nin dünya ekonomileri ile eklemlenmesinde temel kalem olarak ağırlığını korumuştur. 2000'li yıllarda ise ihracat payları önemli artışlar gösteren ürün grupları arasında makine, otomotiv ve elektronik sayılmaktadır.

Türkiye ekonomisinin 1970'lerdeki ağırlıklı olarak tarımsal ürün yapısından, 1980'lerde emek-yoğun, geleneksel sektörlerle ve 1990'larda "orta-düşük", "orta-yüksek" teknoloji sektörlerle kayan ihracat yapısı, ekonomideki üretici sektörlerin geçirdiği dönüşümü de temsil etmektedir. Bu anlamda ekonominin dünya üretim ağları ile ne şekilde eklemlendiğinin irdelenmesi ve Türkiye ekonomisinin "görelî" konumunun belirlenmesi, orta gelir tuzağı ile bağlantılı olarak cevabı aranan "ürün tuzağı" sorusu için de aydınlatıcı olacaktır. Örneğin dış ticarete uzmanlaşan ürünlerin üretim aktivitelerinin düşük üretkenlikte/düşük katma değerli olması ekonominin görelî konumunun değişmemesine ya da düşmesine yol açabilir.

Yine gelişmiş ekonomilerde yüksek üretkenlik aktivitelerinin ortaya konması ve geliştirilmesi ve bu ürünlerin üretimde uzmanlaşması, bu süreçte, Türkiye ekonomisi gibi ekonomilerin de teknolojisi standartlaşmış, ancak ve ancak düşük maliyet temelinde rekabetçi olunabilecek orta/düşük üretkenlikteki aktivitelerde uzmanlaşması, yapısal dönüşümü pozitif yönde etkilese de ekonominin görelî konumunu değiştirmeyebilir ve istikrarlı büyüme patikasını zorlayabilir. Bu açıdan üretim süreçlerine göre dış yapıları Türkiye'ye benzeyen (rekabet ilişkisi) ve benzemeyen (tamamlayıcı ilişki) ülkelerin tanımlanması, dış ticaret ilişkilerinin niteliğini anlamak açısından önemlidir.

² Bu bölüm kısmen Taymaz, Voyvoda ve Yılmaz (2011), Bölüm 3'e dayanmaktadır.

³ Türkiye ekonomisi için yayınlanmış Girdi-Çıktı Tabloları 2000'li yılları analiz etmeye izin vermediği için bu bölümdeki değerlendirme dış ticaret değişkenleri üzerinden yürütülmektedir.

Türkiye toplam ihracatının yaklaşık %95'ini oluşturan imalat sanayii dış ticaret ilişkilerinin üretim süreçlerine göre değerlendirilmesi, gerek ekonomideki yapısal dönüşümü anlamak gerekse orta gelir tuzağından çıkış politikaları oluşturabilmek açısından kritik sektör olarak ortaya çıkmaktadır.

4.1 Türkiye'de Dış Ticaretin Genel Görünümü⁴

Tablo 9 ve 10, 1996-2011 dönemi için GEGS altında toplam ihracat ve ithalat değerlerini ve bu toplam içerisinde yatırım malları, ara mallar ve tüketim malları paylarını sunmaktadır. Tabloya göre, 1996 yılında cari dolar fiyatları ile 23,2 milyar dolar olarak gerçekleşen Türkiye toplam ihracatı, bu dönemde yılda ortalama %16,1 oranında artarak 2008 yılında 132,0 milyar dolara ulaşmış, 2009 yılında ise 102,1 milyar dolara gerilemiştir. 2011 yılı sonu itibarıyla Türkiye toplam ihracatı 134,9 milyar dolar olarak izlenmektedir. Buna karşılık 1996 yılında cari dolar fiyatları ile 43,6 milyar dolar olarak kaydedilen Türkiye toplam ithalatı, yılda ortalama %15,3 oranında artarak 2008 yılında 202 milyar dolara yükselmiş, 2009 yılında ise ciddi bir gerileme ile 141 milyar dolar seviyesine düşmüştür.

Tablo 9: Geniş Ekonomik Grupların Sınıflandırmasına Göre Dış Ticaret - İhracat, 2000-2011														
	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
TOPLAM (Milyon Dolar)	23.224	26.974	27.775	31.334	36.059	47.253	63.167	73.476	85.535	107.272	132.027	102.143	113.883	134.907
Yatırım Malları (%)	4,82	4,98	7,83	8,48	7,74	9,19	10,34	10,88	11,02	12,82	12,67	10,88	10,34	10,52
Sermaye Malları (Taşımacılık araçları hariç)	2,91	3,20	3,67	3,89	3,71	4,11	4,36	4,64	4,77	5,22	5,21	5,70	5,63	5,74
Sanayi ile ilgili taşımacılık araç ve gereçleri	1,91	1,77	4,16	4,59	4,03	5,08	5,98	6,25	6,24	7,60	7,45	5,19	4,70	4,78
Ara Mallar (%)	42,06	41,71	41,64	42,66	40,65	39,14	41,07	41,22	44,18	46,05	51,30	48,69	49,51	50,36
Sanayi için işlem görmemiş hammaddeler	5,28	4,28	3,61	3,00	2,63	2,54	2,34	2,33	2,65	2,61	2,43	2,58	3,22	2,99
Sanayi için işlem görmüş hammaddeler	28,88	27,86	28,98	30,30	29,05	27,26	29,54	28,14	30,05	30,48	35,74	34,43	33,73	33,89
İşlem görmemiş yakıt ve yağlar	0,00	0,01	0,02	0,02	0,01	0,01	0,00	0,02	0,00	0,01	0,06	0,10	0,09	0,10
Yatırım mallarının aksam ve parçaları	1,65	2,09	2,07	2,08	2,02	2,06	2,15	2,36	2,61	2,95	2,81	2,86	3,03	3,29
Taşımacılık araçlarının aksam ve parçaları	2,94	3,96	4,35	4,97	4,99	5,19	4,90	5,08	5,33	5,74	5,26	4,85	5,56	5,92
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmemiş hammaddeler	0,65	1,41	0,93	0,78	0,39	0,25	0,12	0,25	0,33	0,17	0,10	0,25	0,39	0,15
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmiş hammaddeler	1,69	1,34	0,89	0,65	0,66	0,74	0,75	1,00	0,76	0,79	1,00	1,12	1,02	1,36
İşlem görmüş diğer yakıt ve yağlar	0,95	0,77	0,78	0,87	0,90	1,09	1,27	2,05	2,43	3,29	3,90	2,50	2,46	2,67
Tüketim malları (%)	53,04	53,26	50,36	48,71	51,21	51,06	48,29	47,41	44,18	40,73	35,66	39,88	39,80	38,71
Binek otomobilleri	1,16	0,52	2,26	3,10	3,60	4,65	6,23	5,95	6,60	6,38	5,66	5,96	5,45	4,81
Dayanıklı tüketim malları	4,10	6,37	7,40	7,01	9,08	9,21	9,50	9,40	8,87	7,98	6,78	7,69	7,83	7,76
Yarı dayanıklı tüketim malları	23,35	23,15	20,65	19,01	20,01	18,71	15,57	14,03	12,28	11,60	9,48	10,43	10,36	9,69
Dayanıksız tüketim malları	9,74	10,59	10,51	9,13	9,44	9,33	8,22	7,94	7,23	6,37	5,40	6,22	6,28	5,84
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmemiş tüketim malları	7,28	6,70	4,91	5,30	4,57	4,30	4,08	4,41	3,85	3,55	3,20	4,30	4,36	4,09
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmiş tüketim malları	7,09	5,65	4,16	4,52	3,40	3,76	3,57	3,99	3,47	3,25	3,19	3,80	3,96	4,37
Motor benzini ve diğer hafif yağlar	0,22	0,18	0,35	0,50	0,99	0,95	0,98	1,49	1,66	1,45	1,71	1,21	1,33	1,94
Sanayii ile ilgili olmayan taşıma araç ve gereçleri	0,09	0,10	0,10	0,14	0,12	0,14	0,15	0,20	0,22	0,16	0,24	0,27	0,22	0,22
Diğer	0,08	0,06	0,17	0,15	0,41	0,61	0,30	0,48	0,62	0,39	0,37	0,55	0,36	0,41

Kaynak: TÜİK

Tablo 10: Geniş Ekonomik Grupların Sınıflandırmasına Göre Dış Ticaret - İthalat, 2000-2011

	1996	1998	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
TOPLAM (Milyon Dolar)	43.627	45.921	54.503	41.399	51.554	69.340	97.540	116.774	139.577	170.063	201.964	140.928	185.544	240.842
Yatırım Malları (%)	23,50	23,21	20,85	16,76	16,29	16,33	17,84	17,44	16,73	15,91	13,87	15,23	15,53	15,48
Sermaye Malları (Taşımacılık araçları hariç)	19,14	19,45	17,00	14,21	14,69	14,17	13,83	14,66	14,07	13,74	11,51	13,05	12,53	12,29
Sanayi ile ilgili taşımacılık araç ve gereçleri	4,36	3,77	3,86	2,56	1,61	2,17	4,00	2,78	2,64	2,17	2,36	2,18	3,00	3,18
Ara Mallar (%)	66,73	65,13	66,07	73,19	73,04	71,73	69,25	70,11	71,36	72,70	75,14	70,61	70,84	71,89
Sanayi için işlem görmemiş hammadeler	7,35	6,36	5,11	4,92	5,73	6,19	5,92	5,16	5,24	5,90	6,78	5,67	6,61	6,71
Sanayi için işlem görmüş hammadeler	31,60	32,61	29,54	33,54	34,98	34,76	34,25	33,87	33,30	34,63	32,52	30,86	31,65	31,34
İşlem görmemiş yakıt ve yağlar	10,37	5,57	8,87	10,10	9,62	8,25	7,51	12,59	14,17	13,42	15,97	12,61	0,63	0,54
Yatırım mallarının aksam ve parçaları	6,68	8,06	7,24	7,64	8,09	6,98	6,59	5,78	5,46	5,34	4,68	5,88	4,89	4,51
Taşımacılık araçlarının aksam ve parçaları	4,86	6,23	5,80	5,96	5,24	5,69	6,71	6,36	6,22	6,15	5,58	5,56	5,70	5,12
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmemiş hammadeler	2,11	1,49	0,95	0,73	1,03	1,38	0,97	0,74	0,56	0,99	1,56	1,47	1,51	1,82
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmiş hammadeler	1,06	1,00	0,61	0,72	0,78	0,76	0,64	0,65	0,68	0,50	0,86	0,86	0,60	0,74
İşlem görmüş diğer yakıt ve yağlar	2,70	3,80	7,96	9,59	7,58	7,72	6,66	4,96	5,70	5,76	7,18	7,70	6,59	6,82
Tüketim malları (%)	9,22	10,90	12,71	9,21	9,50	11,27	12,41	11,97	11,55	10,99	10,64	13,69	13,33	12,33
Binek otomobilleri	2,34	3,03	4,76	1,42	1,58	3,20	4,32	3,68	3,06	2,79	2,25	3,03	3,68	3,52
Dayanıklı tüketim malları	1,42	1,97	2,07	1,53	1,33	1,32	1,48	1,57	1,64	1,78	1,75	1,86	1,89	1,80
Yarı dayanıklı tüketim malları	1,75	1,98	1,71	1,75	1,69	1,82	1,96	2,15	2,33	2,30	2,38	2,90	2,86	2,68
Dayanısız tüketim malları	1,68	2,23	2,51	3,18	3,37	3,40	3,26	2,92	2,67	2,56	2,62	3,51	2,98	2,45
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmemiş tüketim malları	0,21	0,35	0,33	0,28	0,25	0,17	0,15	0,23	0,23	0,24	0,37	0,42	0,36	0,34
Esas yiyecek ve içecek olan işlenmiş tüketim malları	1,30	0,75	0,58	0,58	0,58	0,58	0,54	0,55	0,54	0,56	0,56	0,71	0,74	0,75
Motor benzini ve diğer hafif yağlar	0,40	0,42	0,63	0,40	0,64	0,71	0,57	0,61	0,78	0,69	0,65	0,84	0,72	0,69
Sanayii ile ilgili olmayan taşıma araç ve gereçleri	0,13	0,16	0,12	0,09	0,07	0,06	0,12	0,25	0,29	0,07	0,06	0,41	0,11	0,10
Diğer	0,55	0,76	0,37	0,83	1,16	0,67	0,51	0,49	0,36	0,40	0,35	0,47	0,29	0,31

Kaynak: TÜİK

Genel bir gözlem olarak gerek ihracat gerekse ithalat artışları 2000 sonrasında ivme kazanmıştır. Özellikle 2002-2008 döneminde yıllık ortalama ihracat artışı %23,0 olarak gerçekleşirken, aynı dönemde yıllık ortalama ihracat artışı %25,7 seviyesinde seyretmiştir. 2008-2009 küresel çalkantısının Türkiye reel ekonomisi üzerindeki yıkıcı etkilerini hem iç hem de dış talep değişkenlerinde izlemek mümkündür. Türkiye toplam ihracatı 2007'de %25,4 oranında bir artış kaydederken bu oran 2008'de %23,1'e gerilemiş, 2009'da ise %22,6'lık keskin bir düşüş yaşanmıştır. Toplam ithalat artış oranı 2007 için %21,8, 2008 için %18,8'dir. 2009 için ise üretimdeki sert gerileme ile birlikte ithalat %30,2 oranında azalmıştır. Küresel çalkantı dönemi sonrasında 2010 ve 2011 yıllarında %31,7 ve %29,8 oranlarında artış gösteren ithalat, 2011 sonunda 240,8 milyar dolar düzeyindedir. Aynı dönemde yıllık ortalama ihracat artış oranları ise %11,5 ve %18,5 seviyesindedir.

Toplam dış ticaret verileri, GEGS'e göre ayrıştırılmış alt kalemleri itibarıyla Tablo 9 ve 10'nun yanında Tablo 11'de de daha detaylı (dikey ayrışma altında) sunulmaktadır. Tablodan Türkiye ekonomisinin uluslararası işbölümü ve ticaret ilişkileri yapısı içerisinde gösterdiği değişimin genel hatlarını gözlemlemek mümkündür. Buna göre Türkiye dış ticareti temel olarak ara mal ve sermaye (yatırım) malı ithal eden, buna karşılık daha çok yine ara mal ve tüketim malı ihracatı gerçekleştiren bir ekonomi konumundadır. Sermaye malı, ara mal ve tüketim malı kategorileri için 1996-2011 döneminde toplam ihracat payları ortalaması sırasıyla %9,5, %44,3 ve %45,8'dir. Burada çarpıcı bir başka nokta da Tüketim mallarının toplam ihracattaki payının 1996'dan bu yana sürekli azalması ve 1996'da %53,0 olan tüketim mallarının toplam ihracat içerisindeki payının 2011 itibarıyla %38,7'e düşmesidir. Bu düşüş, özellikle 2004 sonrası dönemde belirgindir.

Tablo 11: Üretim Sürecine Göre Dış Ticaret Payları ve Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1995-2009

İHRACAT PAYLARI					
		Ara Mallar		Nihai Mallar	
Yıllar	Temel Mallar	Ara Mallar-Yarı Mamul	Ara Mallar-Parça ve Bileşenler	Nihai Mallar-Sermaye	Nihai Mallar-Tüketim
1995	4,96	32,30	3,96	3,94	54,84
1998	5,30	29,99	5,87	5,19	53,65
1999	5,35	29,88	5,97	6,86	51,94
2000	4,24	30,65	6,54	7,83	50,74
2001	3,54	32,07	7,12	8,57	48,70
2002	2,85	31,28	7,11	7,85	50,90
2003	2,66	29,81	7,36	9,33	50,84
2004	2,35	32,18	7,13	10,46	47,87
2005	2,48	32,49	7,43	11,04	46,57
2006	2,88	34,72	8,07	11,18	43,16
2007	2,69	35,83	8,64	12,83	40,01
2008	2,48	42,25	8,13	12,74	34,40
2009	2,87	39,09	7,78	11,00	39,25
İTHALAT PAYLARI					
		Ara Mallar		Nihai Mallar	
Yıllar	Temel Mallar	Ara Mallar-Yarı Mamul	Ara Mallar-Parça ve Bileşenler	Nihai Mallar-Sermaye	Nihai Mallar-Tüketim
1995	20,66	39,77	10,34	22,83	6,40
1998	13,79	36,93	14,58	23,94	10,76
1999	15,61	37,58	14,02	21,59	11,19
2000	15,63	36,46	13,56	21,73	12,62
2001	16,81	41,36	14,52	17,90	9,41
2002	17,29	42,03	14,08	17,22	9,37
2003	16,68	41,59	13,36	17,23	11,14
2004	15,01	40,21	13,86	18,58	12,33
2005	15,53	41,24	12,80	18,41	12,02
2006	15,96	42,05	12,53	17,92	11,54
2007	16,40	43,40	12,03	16,96	11,21
2008	19,30	43,64	10,98	15,08	11,00
2009	15,02	42,30	12,15	16,46	14,07
DIŞ TİCARET DENGESİNE KATKI					
		Ara Mallar		Nihai Mallar	
Yıllar	Temel Mallar	Ara Mallar-Yarı Mamul	Ara Mallar-Parça ve Bileşenler	Nihai Mallar-Sermaye	Nihai Mallar-Tüketim
1995	-7,38	-3,51	-3,00	-8,88	22,76
1998	-3,98	-3,25	-4,07	-8,77	20,07
1999	-4,91	-3,69	-3,85	-7,05	19,50
2000	-5,14	-2,62	-3,16	-6,27	17,19
2001	-6,56	-4,59	-3,65	-4,61	19,40
2002	-7,04	-5,24	-3,40	-4,57	20,24
2003	-6,81	-5,72	-2,91	-3,84	19,27
2004	-6,08	-3,85	-3,23	-3,90	17,06
2005	-6,25	-4,19	-2,57	-3,53	16,53
2006	-6,24	-3,50	-2,13	-3,22	15,08
2007	-6,58	-3,63	-1,63	-1,98	13,82
2008	-8,16	-0,67	-1,38	-1,13	11,35
2009	-5,98	-1,58	-2,15	-2,69	12,39

Kaynak: Taymaz, Voyvoda ve Yılmaz (2008)

Sermaye malı, ara mal ve tüketim malı kategorileri için 1996-2011 döneminde toplam ithalat payları ortalaması sırasıyla %17,5, %70,6 ve %11,4'dir. Bu dönemde toplam ithalatta sermaye malı payının sürekli azalış, buna karşın ara malı ve tüketim malları paylarının sürekli artış göstermesi, ara malı ihracat payındaki artış ile birlikte değerlendirildiğinde dış ticaretin, dolayısı ile katma değer üretiminin yapısında kaymalara işaret eder niteliktedir.

Tablo 11'e göre Türkiye ekonomisi için 1995-2009 döneminde gözlemlenen toplam ihracatta tüketim malları payındaki azalışa paralel sermaye malları ve ara mallar ihracat paylarındaki artış temel olarak nihai sermaye malları ve özellikle yarı-mamul formundaki ara malları ihracatındaki artıştan kaynaklanmaktadır. Toplam ithalattaki payı 2000'ler boyunca %70'lerin üzerinde seyreden ara mallar kalemi içerisinde ağırlığı %60'ı bulan yarı-mamul formundaki ara mallar temel olarak sanayi için işlem görmüş hammaddeler ve işlem görmemiş yakıt ve yağlardan oluşmaktadır. İzlenen dönemde yarı-mamul formunda ara malların, özellikle sanayi için işlem görmüş ara malların ihracat ve ithalatında gözlemlenen bu artışlar, Türkiye ekonomisi için sıklıkla dile getirilen "ithalata dayalı ihracat ve üretim modelinde ithalatlaşma" tartışmaları açısından kritik görünmektedir.

1995-2009 döneminde parça ve bileşen formunda ara mallar, yarı-mamul formunda ara mallar ve nihai sermaye mallarının ihracat paylarında önemli artışlar, nihai tüketim malları ihracat payında da önemli azalışlar gözlemlenmemize rağmen bu dönemde tutarlı bir biçimde dış ticaret dengesine katkısı pozitif tek kategori nihai tüketim malları kategorisi olmuştur. Bu gözlem Türkiye ekonomisi için, 1990 ve 2000'li yıllarda ihracat ve ithalat paylarında gözlemlenen kaymalara rağmen üretim yapısının ve ihracatın ithalat bileşenlerindeki ağırlığın ciddi bir biçimde devam ettiğini vurgulamaktadır.

4.2 Türkiye'de Üretim Süreçlerine Göre Dış Ticarete Rekabet ve Yapısal Dönüşüm

Uluslararası ticaret teorisi ekonomilerin küresel işbölümü çerçevesinde "uzmanlaşmalarını" "karşılaştırmalı üstünlük" göstergeleri ile belirlemektedir. Buna göre örneğin 1980 ve 1990'lar boyunca önemli iktisadi gelişme gösteren Doğu Asya ülkelerinin küresel ekonomiye eklenmeleri öncelikle tekstil, ayakkabı gibi emek-yoğun, kaynak temelli sektörler üzerinden temin edilmişken, daha sonra bu eklenme elektronik, telekomünikasyon gibi daha yüksek teknoloji içeren ürünler yolu ile devam etmiştir. Bu durumda "karşılaştırmalı üstünlük" göstergelerinin üretim süreçlerindeki ve dış ticaret performansındaki bu yapısal değişimi yansıtabilmesi beklenmektedir. Ancak elbette üretim ve dış ticaret süreçlerinde yukarıdaki örnekte olduğu gibi sektörel kaymalar yaşanabileceği gibi eş anlı olarak her sektör için üretim sürecinin farklı aşamaları arasında kaymalar da gerçekleşebilir ya da aynı sektör sınıflandırması içerisinde farklı ekonomilerin ihraç ettiği ürünler teknolojik olarak tamamen farklı üretim süreçlerine karşılık gelebilir.

Bu nedenlerle çalışmada kullanılan üretimin farklı aşamalarının dikey ayrıştırılmasına yönelik yaklaşım altında üretimin her aşaması farklı bir üretim fonksiyonu ile temsil edilmektedir. Böylelikle ele alınan ekonomi için her aşamada "dış ticarete üstünlük"ten bahsedilebileceği gibi farklı aşamalarda "dış ticarete avantaj" ya da "dış ticarete dezavantaj"dan bahsetmek de mümkün olabilir. Üretimin hemen tüm süreçlerinde "dış ticarete avantaj" gösteren bir ekonomide yatay uzmanlaşma ve yoğun bir katma değer üretimi söz konusudur. Üretimin dikey süreçlerinin bazılarında avantajlı bazılarında ise dezavantajlı ekonomiler içinse sanayi temeli eksikliğinden ya da ihracatın ithalat bileşeninin yüksekliğinden ya da yerel sanayinin geri bağlarının kopuşundan bahsetmek mümkün hale gelmektedir.

Bu nedenle örneğin ara mal ithalatı bir aşamada yerel üretim sürecinin dikey akışında kesinti anlamına geldiği ve örneğin genel olarak "montaj sanayii" olarak adlandırılan üretim süreçlerinin sonraki aşamalarında uzmanlaşma durumuna işaret edebileceğinden önemlidir. Dünya ekonomilerinin gelişme patikaları üzerine bir gözlem sürece "geç katılanlar"ın (late-comers) üretim sürecinin en emek-yoğun son aşamalarında uzmanlaştıkları, gelişmiş ekonomilerin ise daha önceki sermaye ve teknoloji yoğun aşamalarda pozitif dış ticaret denge katkısı gösterdikleri de bir gözlem olarak sunulmaktadır (Lemoire ve Ünal-Kesenci, 2004).

Tablo 12: Düşük-Teknoloji Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009

Sektörler, ISIC Rev. 3								
	15	16	17	18	20	21	22	36
	Gıda Ürünleri ve İçecek	Tütün Ürün.	Tekstil Ürün.	Giyim Eşyası	Ağaç ve Mantar Ürünleri	Kağıt ve Ürünleri	Basım ve Yayımlar; Plak, Kaset vb.	Mobilya
Temel Mallar	1998 -0,49		-0,02		0,00			0,03
	2002 -0,61		-0,01		0,00			0,02
	2009 -0,15		0,00		-0,06			0,00
Ara Mallar-Yarı Mamül	1998 -0,46		2,77	-0,04	-0,04	-0,75	0,00	-0,09
	2002 -0,60		1,35	-0,14	0,00	-0,77	-0,02	-0,12
	2009 -0,69		0,79	-0,01	-0,04	-0,91	-0,02	-0,09
Ara Mallar-Parça ve Bileşenler	1998		-0,02				-0,01	0,03
	2002		-0,02				0,00	0,06
	2009		-0,02				-0,01	0,03
Nihai Mallar-Sermaye	1998							-0,01
	2002							0,08
	2009							0,09
Nihai Mallar-Tüketim	1998 0,35	0,08	7,89	9,88	-0,01	0,04	-0,07	0,24
	2002 0,16	0,11	6,99	8,18	-0,01	0,13	-0,14	0,84
	2009 0,18	0,09	3,39	3,08	-0,01	0,22	-0,01	0,59
Tüm Süreçler (2009)	-0,66	0,09	4,18	3,07	-0,11	-0,69	-0,02	0,59

Kaynak: COMTRADE'den yazarların kendi hesaplamaları

Tablo 13: Orta-Düşük Teknoloji Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009

Sektörler, ISIC Rev. 3							
	23	24	25	26	27	28	
	Kok Kömürü, Rafine Edilmiş Petrol Ürünleri	Kimyasal Madde ve Ürünler	Plastik ve Kauçuk Ürünleri	Metalik Olmayan Diğer Mineral Ürünler	Ana Metal Sanayi	Metal Eşya Sanayi	
Temel Mallar	1998 -0,73	-0,05	0,00	0,00	0,00		
	2002 -0,99	-0,05	0,00	0,00	0,00		
	2009 -0,80	-0,05	0,00	0,00	0,00		
Ara Mallar-Yarı Mamül	1998 -0,06	-6,25	0,03	1,09	-0,30	0,25	
	2002 -0,07	-7,61	0,02	1,52	-1,56	0,33	
	2009 -0,10	-7,42	0,47	1,29	5,75	0,97	
Ara Mallar-Parça ve Bileşenler	1998		0,32	-0,02			-0,12
	2002		0,35	-0,01			-0,35
	2009		0,16	-0,01			-0,27
Nihai Mallar-Sermaye	1998						0,08
	2002						0,06
	2009						0,31
Nihai Mallar-Tüketim	1998	0,09	-0,04	0,40			0,10
	2002	-1,08	0,03	0,37			0,14
	2009	-1,26	0,16	0,16			0,03
Tüm Süreçler (2009)	-0,90	-8,73	0,63	1,46	5,75	1,31	

Kaynak: COMTRADE'den yazarların kendi hesaplamaları

Tablo 14: Orta-Yüksek Teknoloji Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009

Sektörler, ISIC Rev. 3				
	29	31	34	35
	Makina Teçhizat	Elektrikli Makina ve Cihazlar	Motorlu Kara Taşıtı ve Römorklar	Diğer Ulaşım Araçları
Temel Mallar	1998			
	2002			
Ara Mallar-Yarı Mamül	1998	-0,03	0,61	
	2002	0,00	0,65	
	2009	-0,03	0,13	
Ara Mallar-Parça ve Bileşenler	1998	-1,47	-0,52	-0,26
	2002	-1,38	-0,27	-0,21
	2009	-1,01	-1,15	-0,03
Nihai Mallar-Sermaye	1998	-5,49	-0,35	-0,42
	2002	-4,57	1,37	0,01
	2009	-2,25	1,52	-0,21
Nihai Mallar-Tüketim	1998	0,29	-1,38	-0,02
	2002	1,05	1,10	0,03
	2009	1,34	1,13	-0,14
Tüm Süreçler (2009)	-0,94	-1,02	2,66	-0,35

Kaynak: COMTRADE'den yazarların kendi hesaplamaları

Tablo 15: Yüksek Teknoloji Üretim Sürecine ve Sektöre Göre İmalat Sanayiinde Dış Ticaret Dengesine Katkı, Türkiye, 1998-2009

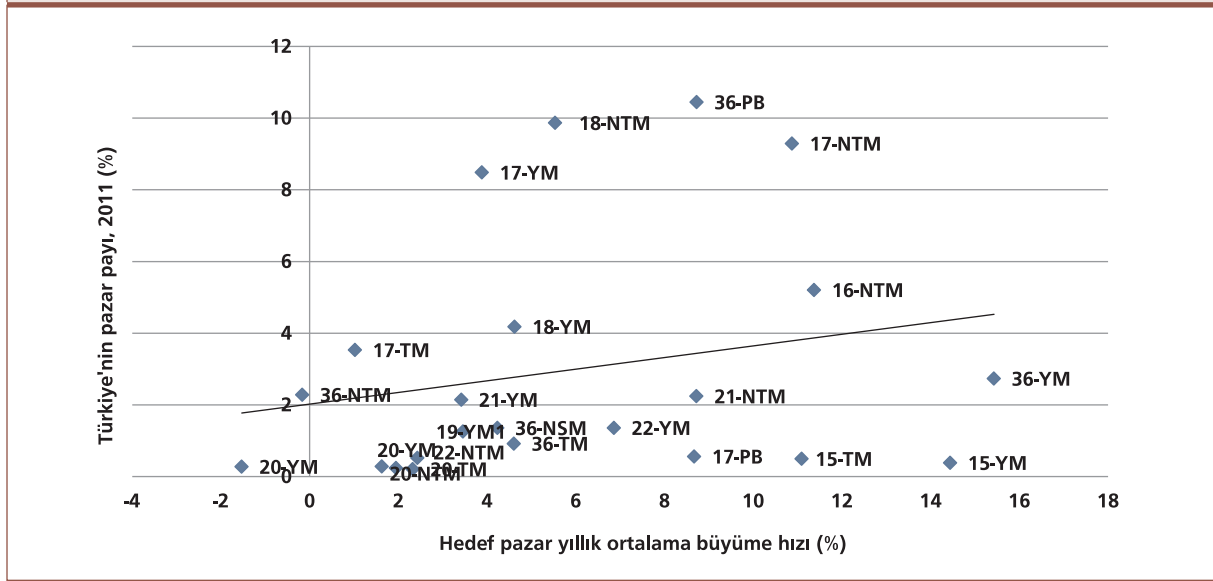
Sektörler, ISIC Rev. 3				
	30	32	33	
	Büro, Muhasebe ve Bilgi İşlem Makinaları	Radyo, Televizyon Haberleşme Teçhizatı ve Cihazları	Tıbbi Aletler; Hassas Optik Aletler ve Saat	
Temel Mallar	1998			
	2002			
	2009			
Ara Mallar-Yarı Mamul	1998			-0,05
	2002			-0,05
	2009			-0,06
Ara Mallar-Parça ve Bileşenler	1998	-0,46	-1,20	-0,06
	2002	-0,45	-1,76	-0,11
	2009	-0,22	-0,30	-0,06
Nihai Mallar-Sermaye	1998	-0,94	-1,47	-1,01
	2002	-0,95	-1,02	-0,94
	2007	-0,88	-1,17	-0,87
	2009	-1,04	-1,07	-1,01
Nihai Mallar-Tüketim	1998	-0,01	1,50	-0,20
	2002	0,00	2,28	-0,23
	2009	0,00	0,67	-0,25
Tüm Süreçler (2009)	-1,04	-0,40		-1,31

Kaynak: COMTRADE'den yazarların kendi hesaplamaları

Çalışmada kullanılan üretim süreçlerinin dikey ayrıştırılması metodu altında dış ticaret dengesine katkı göstergesinin genel olarak zaman içerisinde ve daha sonra sektörel düzeyde takibi Türkiye ekonomisinin küresel iş bölümü çerçevesinde ve kendi gelişme patikasında hangi noktada olduğuna dair ipuçları taşıması açısından önemlidir. İmalat sanayii sektörlerinin küresel iş bölümü çerçevesinde üretim süreçleri açısından ekonominin geneline paralel olarak yapısal bir dönüşüm gerçekleştirip gerçekleştirmediği sorusunun cevabını Tablo 12-15'den analiz etmek mümkündür. Tablolar farklı teknolojik üretim düzeyleri için belirlenen beş dikey ayrışma kategorisinde tüm dünya ekonomileri ve Türkiye ekonomisi için dış ticaret dengesine katkı göstergesini sergilemektedir⁵. Tablo 12-15'te toplam üretim süreçleri göz önünde bulundurulduğunda dış ticaret dengesine pozitif katkı gösteren sektörler koyu renk ile, katkısı pozitif olan aşamalar ise koyu renk ile işaretlenmiştir. Tablolarda dış ticarete katkı göstergesinin her sektör için zaman içerisindeki değişimi de o sektörün üretim teknolojisinde bir farklılaşmaya gidip gitmediğinin göstergesi olarak yorumlanabilir.

Bu bölümdeki analizi tamamlayıcı olması açısından Tablo 8-10 farklı ekonomilerin üretimin farklı süreçlerinde dış ticaret üstünlüklerini karşılaştırmak ve Türkiye'nin göreceli konumunu belirlemek üzere hazırlanmıştır. Burada Lederman, Olarreaga ve Rubiano (2008) tarafından geliştirilen bir açıklanmış karşılaştırmalı üstünlük göstergesinden (revealed comparative advantage - RCA) yararlanılmaktadır⁶. Bu gösterge imalat sanayii ISIC Rev.3 sınıflandırması altında farklı teknolojik düzeyindeki seçilmiş sektörler için üretim süreçlerinin dikey ayrımı altında (i) temel mallar, ii) ara mallar-yarı mamul, iii) ara mallar-parça ve bileşenler, iv) nihai tüketim malları ve v) nihai sermaye malları) seçilmiş (gelişmekte olan) ekonomiler için hesaplanmakta ve Türkiye'nin üretim süreçlerine göre dış ticarete rekabet pozisyonu ülkeler arası ve zaman içerisinde incelenmektedir.

Şekil 9: Ürün Pazar Etkisi, Düşük Teknoloji (2000-2011)

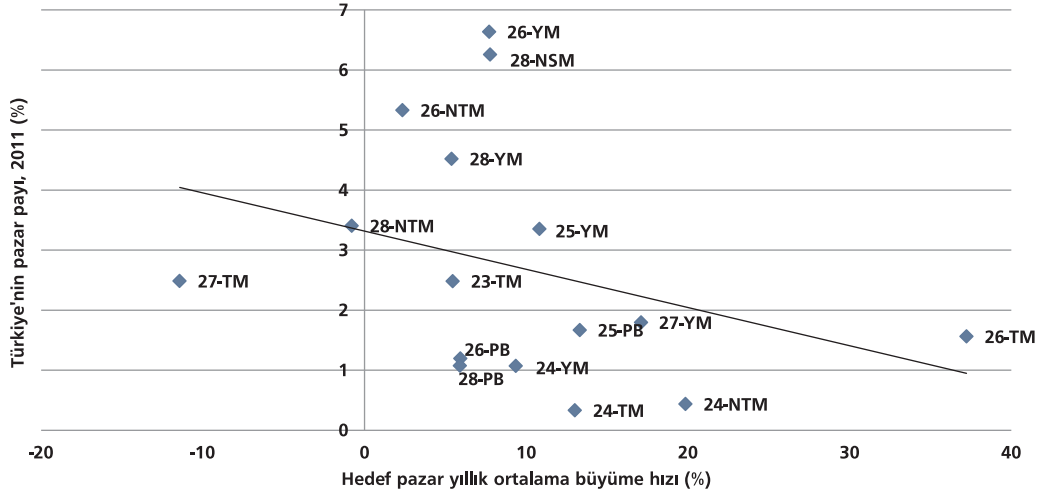

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

5 Genel olarak "dış ticarete üstünlük" göstergesi için temel veri olarak kabul edilen ihracat değerleri ya da ihracat paylarının yanında ithalat değerleri ve ithalat paylarını da kullanan bu gösterge ihracat yapısındaki değişimleri "net" olarak sergileyen bir gösterge olarak düşünülebilir. Hesaplama detayları Ek'te sunulan "dış ticaret dengesine katkı" göstergesi, ekonomide dış ticarete konu olan sektörlerin dış ticaret performanslarını ekonominin makroekonomik konjonktürünün işaret ettiği düzeyden ne yönde ve ne kadar farklılaştığını ifade eden bir göstergedir.

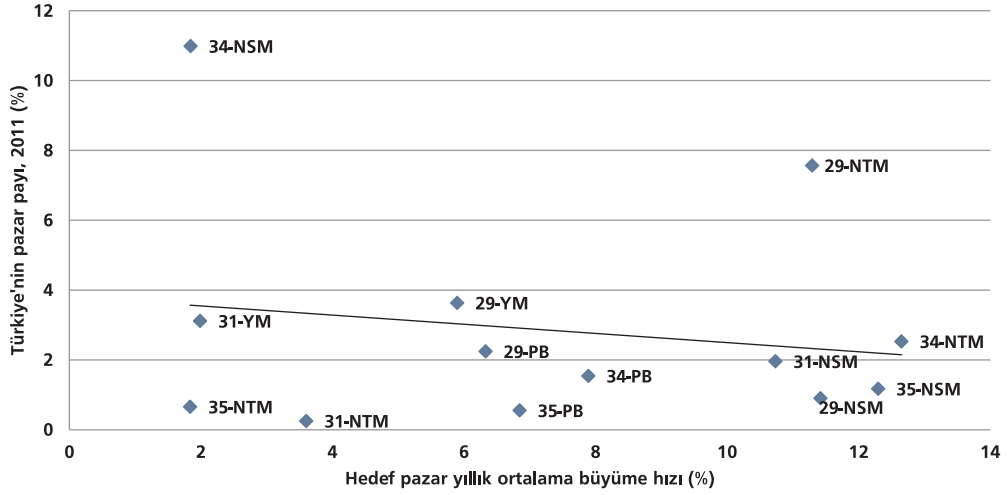
6 Bu bölümde kullanılan RCA göstergesinin hesaplanması ve özellikleri için Ek'e bakınız.

Şekil 10: Ürün Pazar Etkisi, Orta-Düşük Teknoloji (2000-2011)

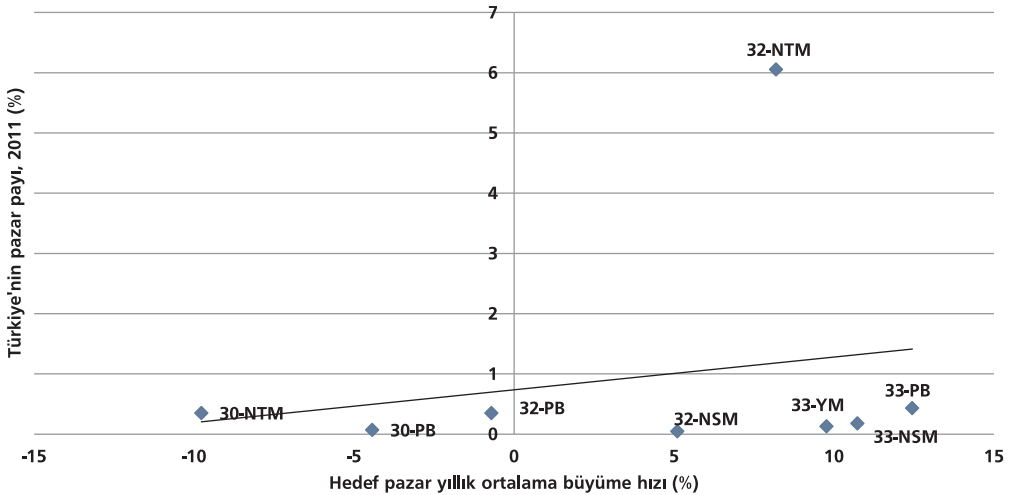
Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Şekil 11: Ürün Pazar Etkisi, Orta-Yüksek Teknoloji (2000-2011)

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Şekil 12: Ürün Pazar Etkisi, Yüksek Teknoloji (2000-2011)

Kaynak: Kendi hesaplamalarımız.

Son olarak Şekil 9-12'de incelenen sektörler/üretim süreçleri için ele alınan ürün grupları ticareti için aynı dönemde yıllık ortalama büyüme hızına karşılık o ürün grubunda Türkiye'nin ortalama pazar payını vermektedir⁷. Böylece Türkiye ihracatının ne tür ürün grubunda uzmanlaşıp hangi nitelikte ihracat artışına katkı sağladığını anlamak mümkün olmaktadır.

4.3 Düşük Teknolojili Sektörler

Tablo 12 düşük teknoloji sektörler için 1998-2009 döneminde Uluslararası Standart Sanayi Sınıflamasına (USSS, Rev3. International Standard Industrial Classification, ISIC- 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 36) göre üretim süreçleri boyunca dış ticarete katkıları sunmaktadır.

Öncelikle belirtmelidir ki Tablo 12'de yer alan tekstil, giyim, gıda gibi emek-yoğun, geleneksel sektörlerin 1996-2009 döneminde yıllık ortalama ihracat artış hızları (sırasıyla toplam üretim süreçleri açısı %7,8, %6,0 ve %8,4) aynı dönemde %13,6 olarak gerçekleşen imalat sanayii ortalamasının oldukça altındadır. Yine aynı dönem için bu sektörlerin yıllık ithalat artış oranları da imalat sanayii ortalamasının altındadır. Tablo 12'ye göre düşük teknoloji sektörler Türkiye ekonomisinde 1998'den bu yana tutarlı bir biçimde dış ticaret dengesine pozitif katkı sunmaktadır. Burada Türkiye ekonomisi için gelenekselleşmiş Tütün (16), Tekstil (17), Giyim (18) ve Mobilya (36) sektörleri göze çarpmaktadır (koyu renk). Uzun dönem Türkiye ekonomisi için dış ticarete katkısı pozitif olmuş bu sektörlerin katkılarındaki düşüşün yanında üretim yapılarında da ciddi bir değişiklik olmaması, örneğin Tekstil (17) ya da Giyim (18) sektöründe Türkiye firmalarının düzenli olarak ara mal ithalatçısı ve nihai tüketim malı ihracatçısı olarak kalmaya devam etmeleri tespiti de önemlidir.

Tablo 16: Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009

	Türkiye	Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Polonya	Slovenya	Ukrayna	Rusya	Çin	Hindistan	Güney Kore	Malezya	Singapur	Tayland	Arjantin	Brezilya	Meksika
(17) Tekstil Ürünleri																
Temel Mallar																
1998	0,10	-0,79	-0,38	-0,83	-2,69	1,18	1,78	-1,34	-2,11	-4,17	-1,03	0,24	-1,55	7,30	3,40	-3,95
2002	0,49	0,07	-0,22	-0,36	-3,84	0,10	1,61	-1,72	-2,98	-5,49	-2,77	-0,64	-2,47	7,53	0,87	-3,87
2007	0,02	0,60		-0,65	-3,05	-1,98	2,86	-1,38	-2,50	-4,79	-2,54	-0,18	-4,40	6,88	-0,25	-4,22
2009	1,10	0,93	-2,54	-1,67	-2,81	-2,13	2,04	-1,85	-1,96	-6,57	-2,91	1,78	-3,04	6,01	0,89	-3,97
Ara Mallar-Yarı Mamül																
1998	1,80	0,34	-1,25	-0,62	0,02	-0,50	0,45	-0,60	2,37	1,26	-0,21	-0,17	0,00	0,82	1,00	-0,95
2002	1,22	0,20	-0,91	-1,00	0,20	-0,48	0,69	-0,13	1,99	1,41	-0,09	-0,42	-0,01	0,80	0,73	-1,34
2007	1,26	0,14	-0,58	-0,77	0,05	-0,60	0,21	0,21	1,79	0,82	-0,11	-0,46	0,00	0,56	0,32	-1,39
2009	1,14	0,06	-0,66	-1,03	-0,09	-1,47	-0,14	0,32	1,49	0,84	0,04	-0,51	0,07	0,45	-0,05	-1,49
Ara Mallar-Parça ve Bileşenler																
1998	-0,43	0,27	-1,53	-1,14	-0,66	-1,22	-0,02	-1,03	-0,56	-2,26	-1,01	-0,78	-3,04	0,85	0,14	-1,26
2002	-0,47	0,02	-0,98	-1,05	-0,41	-0,85	0,06	-1,27	-0,75	-1,37	-0,75	-0,65	-1,19	-0,87	-0,27	-1,36
2007	-0,65	-0,15	-0,93	-0,14	-0,14	-0,45	0,82	-1,18	-0,23	-1,01	-0,43	-0,01	-1,11	0,65	0,42	0,05
2009	-0,51	0,09	0,07	-0,11	-0,48	-1,14	-0,74	-0,83	-0,85	-0,84	-0,15	-0,60	-1,04	0,63	0,69	-0,49
Nihai Mallar-Tüketim																
1998	5,26	0,87	0,94	1,84	0,74	1,29	-0,02	3,57	5,83	1,67	1,33	0,22	2,46	-0,39	2,13	1,02
2002	4,84	0,63	0,57	1,32	0,50	1,77	0,13	3,36	5,23	0,92	1,23	0,20	2,31	-0,04	2,81	0,99
2007	3,77	-0,05	-0,02	0,74	0,19	1,06	-0,82	3,63	4,67	-0,40	0,89	-0,33	2,06	0,12	1,81	0,93
2009	3,45	-0,14	0,01	0,52	0,03	0,33	-0,97	3,92	4,32	-0,03	1,10	-0,49	1,94	0,09	1,26	1,00

Kaynak: COMTRADE'den yazarların kendi hesaplamaları

7 Şekil-1 ve Şekil-2 oluşturulurken Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı 20 ekonomi ele alınmıştır.

Tablo 16 Tekstil (17) sektörü için üretim süreçlerinin farklı aşamalarında seçilmiş ekonomilerin karşılaştırmalı üstünlük göstergesinin zaman içerisindeki değişimini sunmaktadır. Buna göre bu sektörde Türkiye'nin dış ticaret dengesine katkısı ciddi pozitif olan üretim sürecinin nihai aşaması (nihai tüketim malları) için ciddi bir rekabet olduğu gözlemlenmektedir. Bu sektörde geleneksel olarak en rekabetçi ekonomilerden biri olan Hindistan görece olarak rekabetçi konumunu kaybederken Çin'in üretimin nihai aşamasında olduğu kadar ara mal-yarı mamul aşamasında da önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Bununla birlikte Arjantin, Brezilya gibi ülkelerin üretimin tüm aşamalarında rekabetçi pozisyon edinmeye çalıştıkları da tespit edilmelidir. Türkiye geleneksel olarak uzmanlaştığı bu sektörde gerek ara mal-yarı mamul gerekse nihai tüketim malı ihracatındaki karşılaştırmalı üstünlüğünü, artan rekabet ile birlikte yitiriyor görünümündedir.

Türkiye'nin ihracat yaptığı en önemli pazarlar açısından düşük teknoloji sektörlerin durumu ve Türkiye'nin bu sektörlerde görece konumunu anlamak için Şekil 1'e bakabiliriz. Şekilde Tütün (16), Tekstil (17) ve Kağıt Ürünleri (21) nihai tüketim malları açısından en yüksek büyüme gösteren sektörler arasında iken Türkiye'nin bu ürün grupları açısından pazar payı da yüksektir. Bununla birlikte örneğin yarı-mamul ürün grubu açısından talebi hızla büyüyen Mobilya (36) ve Gıda (15) sektörlerinde Türkiye'nin ele alınan ekonomilerdeki pazar payı oldukça düşüktür.

Genel bir gözlem olarak düşük teknoloji ürün grubunda Türkiye'nin pazar payı yüksek büyüme gösteren sektörler açısından artış göstermektedir. Ele alınan ülke grubunda AB-15 ülkelerinin payının yüksekliği göz önünde bulundurulduğunda Türkiye'nin gelişmiş ülkelere düşük teknoloji ürün ihracatında uzmanlaşmaya devam ettiği değerlendirilmelidir.

4.4 Orta Teknoloji Sektörler

Tablo 13-14, 17 ve Şekil 10-11'den takip edilebilecek bu sektörler açısından en önemli gözlem Türkiye'nin üretim ve dış ticaret deseniyle özellikle orta-düşük sektörlerin göze çarpmasıdır. Türkiye ekonomisinde dış ticaret dengesine katkısı pozitif olan orta-ileri teknoloji grubundaki tek sektör Motorlu Taşıtlar'dır (34). Bu yapı içerisinde 1998-2009 döneminde önemli farklılaşma göstermiş tek sektör de Motorlu Taşıtlar sektörüdür. 1998 yılında üretimin her aşamasında dış ticaret katkısı negatif olarak belirlenen bu sektör için bu tarihten sonra üretimin nihai aşamaları için dış ticaret katkısı artan düzeyde pozitif dönüşmüştür. Bununla birlikte bu sektör için üretimin önceki aşamalarında dış ticaret katkısı artan oranda negatiftir. 1998-sonrası dönemde Türkiye imalat sanayiinde dış ticarete katkısı pozitif olan sektörler içerisinde üretim süreçlerinde ciddi yapısal değişim göstermiş başka bir sektörün varlığı gözlemlenmemektedir. Bu sektörlerin üretim süreci açısından da Türkiye genellikle üretimin sadece son aşamalarında (nihai tüketim malı) uzmanlaşmış görünmektedir.

Tablo 17: Orta Teknoloji Sektörler - Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009

	Türkiye	Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Polonya	Slovenya	Ukrayna	Rusya	Çin	Hindistan	Güney Kore	Malezya	Singapur	Tayland	Arjantin	Brezilya	Meksika
(24) Kimyasal Madde ve Ürünler																
<i>Temel Mallar</i>																
1998	-0,93	-1,47	-0,70	0,08	-1,55	0,07	0,19	-1,02	-1,69	-2,36	-1,65	0,21	-2,79	1,73	0,25	-2,23
2002	-1,23	-1,70	-1,00	-0,37	-1,10	0,72	-0,80	-1,37	-0,63	-1,57	-0,65	-0,02	-2,26	0,46	-1,62	-1,92
2007	-0,72	-1,60	-1,06	-0,46	-0,70	1,43	-0,80	-2,85	-1,07	-1,25	-0,81	-0,01	-1,78	1,87	-1,11	-1,48
2009	-0,49	-1,46	-1,21	-0,36	-0,75	1,42	-1,01	-2,85	-1,34	-1,31	-0,38	-0,48	-1,44	2,23	-0,66	-1,31
<i>Ara Mallar-Yarı Mamul</i>																
1998	-0,67	0,06	-0,19	0,28	-0,01	2,05	1,92	-1,36	-0,57	-0,28	-0,45	0,43	-1,14	0,85	0,01	-0,76
2002	-1,01	-0,31	-0,24	-0,30	-0,01	1,54	2,01	-1,49	0,12	0,29	0,16	0,97	-0,62	-0,25	-0,34	-0,90
2007	-1,01	-0,40	0,01	-0,20	0,04	1,22	2,65	-1,48	0,39	0,29	0,15	0,83	-0,39	0,62	-0,10	-0,84
2009	-1,04	-0,35	-0,09	-0,49	-0,04	0,31	2,50	-1,48	-0,10	0,46	0,30	0,87	-0,33	1,04	0,08	-0,85
<i>Nihai Mallar-Tüketim</i>																
1998	1,05	-0,42	-0,53	-0,15	1,13	-0,42	-2,04	-0,10	2,13	-0,28	-0,28	-0,33	-0,94	1,20	-0,11	0,03
2002	-0,06	-0,56	-0,43	-0,52	1,18	-1,00	-1,03	-0,28	2,03	-0,36	0,12	-0,17	-0,29	0,34	-0,23	0,13
2007	-0,01	-0,59	0,03	-0,06	1,34	-1,08	-0,16	-0,77	2,18	-1,42	0,34	0,95	-0,30	1,55	-0,03	-0,03
2009	1,05	-0,42	-0,53	-0,15	1,13	-0,42	-2,04	-0,10	2,13	-0,28	-0,28	-0,33	-0,94	1,20	-0,11	0,03
(29) Başka Yerde Sınıflandırılmamış Makina Teçhizat																
<i>Ara Mallar-Yarı Mamul</i>																
1998	0,63	0,61	0,33	0,06	2,00	-0,50	0,05	0,18	0,76	0,59	0,04	-0,15	-1,03	-0,45	0,60	0,38
2002	0,79	0,36	0,18	0,50	1,40	-0,96	-0,55	0,55	0,57	0,75	-0,07	-0,06	-0,40	-0,44	1,64	0,64
2007	0,85	0,24	0,21	0,06	0,79	0,69	0,18	0,41	0,67	-0,05	0,33	0,59	-0,42	0,04	1,21	0,66
2009	0,63	0,61	0,33	0,06	2,00	-0,50	0,05	0,18	0,76	0,59	0,04	-0,15	-1,03	-0,45	0,60	0,38
<i>Ara Mallar-Parça ve Bileşenler</i>																
1998	-0,30	0,66	-0,22	0,72	0,83	1,33	0,56	-1,51	-1,09	-1,14	-1,53	-0,35	-1,11	0,31	-0,05	-0,39
2002	-0,28	0,52	0,01	0,38	0,80	1,53	0,77	-0,68	-0,41	-0,30	-0,95	-0,26	-0,95	-0,46	-0,34	-0,13
2007	0,38	0,33	0,01	0,41	0,94	1,31	1,07	-0,69	-0,09	-0,15	-0,72	-0,20	-0,35	0,16	0,16	-0,03
2009	-0,30	0,66	-0,22	0,72	0,83	1,33	0,56	-1,51	-1,09	-1,14	-1,53	-0,35	-1,11	0,31	-0,05	-0,39
<i>Nihai Mallar-Sermaye</i>																
1998	-1,04	0,21	-0,96	-0,52	-0,05	0,13	-1,09	-2,04	-0,91	-0,52	-1,33	-0,49	-1,38	-0,31	0,12	-1,42
2002	-0,80	0,07	-0,96	-0,56	0,07	0,89	-0,40	-1,87	-0,68	-0,13	-0,88	-0,34	-1,30	-0,25	0,17	-0,84
2007	-0,34	0,30	0,01	-0,28	0,19	-0,23	-0,41	-1,28	-0,77	-0,24	-0,62	-0,34	-0,71	-0,22	0,69	-0,50
2009	-1,04	0,21	-0,96	-0,52	-0,05	0,13	-1,09	-2,04	-0,91	-0,52	-1,33	-0,49	-1,38	-0,31	0,12	-1,42
<i>Nihai Mallar-Tüketim</i>																
1998	1,42	-0,09	0,72	0,25	2,58	1,09	-0,50	2,96	0,24	2,39	2,01	0,40	2,46	-1,43	1,71	1,40
2002	2,52	-0,19	0,73	0,53	2,54	0,52	-1,05	3,00	0,40	2,50	1,63	0,44	2,48	-0,20	2,41	1,38
2007	2,47	0,38	0,88	1,32	1,90	0,08	-0,46	3,44	0,04	1,65	1,41	0,36	2,52	-0,68	1,50	1,46
2009	1,42	-0,09	0,72	0,25	2,58	1,09	-0,50	2,96	0,24	2,39	2,01	0,40	2,46	-1,43	1,71	1,40
(31) Başka Yerde Sınıflandırılmamış Elektrikli Makina ve Cihazlar																
<i>Ara Mallar-Yarı Mamul</i>																
1998	2,26	0,19	0,70	1,15	-0,12	1,10	0,30	0,06	-0,03	0,21	-0,15	-0,55	-1,18	0,59	-0,64	0,29
2002	2,24	0,62	0,70	1,03	0,12	1,19	0,71	0,49	0,00	0,52	0,40	-0,26	-0,93	0,21	-0,09	0,28
2007	1,70	-0,06	0,11	0,95	-0,49	0,53	1,10	0,73	0,17	0,80	0,41	-0,33	-0,21	0,64		0,42
2009	2,26	0,19	0,70	1,15	-0,12	1,10	0,30	0,06	-0,03	0,21	-0,15	-0,55	-1,18	0,59	-0,64	0,29
<i>Ara Mallar-Parça ve Bileşenler</i>																
1998	0,29	0,58	0,72	1,12	0,83	1,09	0,43	-0,72	-0,35	-0,99	-0,93	-0,07	-0,71	-0,06	0,02	0,40
2002	0,05	0,61	0,32	1,06	0,94	1,41	0,64	-0,59	-0,02	-0,26	-0,23	0,22	-0,11	-0,46	-0,09	0,66
2007	0,60	0,45	0,16	0,85	1,03	1,40	0,77	-0,80	0,08	0,04	0,02	0,19	-0,12	-0,38	0,47	0,55
2009	0,29	0,58	0,72	1,12	0,83	1,09	0,43	-0,72	-0,35	-0,99	-0,93	-0,07	-0,71	-0,06	0,02	0,40
<i>Nihai Mallar-Sermaye</i>																
1998	0,38	0,55	-0,23	0,72	0,80	1,62	0,51	0,25	-0,02	-0,61	-0,41	-0,19	-0,60	-1,25	-0,13	0,96
2002	0,27	0,40	-0,35	0,47	0,85	1,80	1,07	0,03	-0,20	-0,55	-0,26	0,03	0,42	-0,81	-0,77	0,66
2007	0,07	0,48	-0,72	0,40	0,97	1,74	0,68	-0,08	0,59	-0,80	-0,77	0,12	-0,30	-0,57	0,93	0,67
2009	0,38	0,55	-0,23	0,72	0,80	1,62	0,51	0,25	-0,02	-0,61	-0,41	-0,19	-0,60	-1,25	-0,13	0,96

Tablo 17: Orta Teknoloji Sektörler - Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009 (devamı)

	Türkiye	Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Polonya	Slovenya	Ukrayna	Rusya	Çin	Hindistan	Güney Kore	Malezya	Singapur	Tayland	Arjantin	Brezilya	Meksika
(31) Başka Yerde Sınıflandırılmamış Elektrikli Makina ve Cihazlar (devamı)																
<i>Nihai Mallar-Tüketim</i>																
1998	0,76	-0,31	2,11	1,92	-0,43	0,38	-0,13	0,91	0,47	0,30	-0,99	0,53	0,56	-0,24	0,00	0,44
2002	-0,85	-0,86	1,98	1,66	-0,98	0,88	0,07	1,30	0,63	0,69	-0,85	0,75	0,52	-1,41	0,35	-0,03
2007	-1,03	-0,90	1,51	1,30	-0,50	0,56	-0,63	0,98	-0,68	-0,22	-0,64	0,23	-0,46	-0,88	-0,27	-0,29
2009	0,76	-0,31	2,11	1,92	-0,43	0,38	-0,13	0,91	0,47	0,30	-0,99	0,53	0,56	-0,24	0,00	0,44
(34) Motorlu Kara Taşıtı ve Römorklar																
<i>Ara Mallar-Parça ve Bileşenler</i>																
1998	0,46	0,63	0,95	-0,36	-0,61	0,60	0,74	-1,23	0,22	-0,28	-0,96	-0,17	-0,76	0,65	1,30	-0,14
2002	0,76	0,66	0,81	1,37	-0,13	0,53	0,85	-0,91	0,77	0,30	-1,11	-0,21	-1,08	0,19	1,12	-0,13
2007	0,42	0,47	0,63	1,15	0,08	-1,40	0,36	-0,75	0,79	0,93	-0,77	0,18	-0,12	0,68	1,21	0,27
2009	0,46	0,63	0,95	-0,36	-0,61	0,60	0,74	-1,23	0,22	-0,28	-0,96	-0,17	-0,76	0,65	1,30	-0,14
<i>Nihai Mallar-Sermaye</i>																
1998	0,27	0,31	-0,91	0,85	-0,72	0,23	0,03	0,84	2,80	2,77	-0,07	-1,34	2,11	1,43	1,23	1,54
2002	2,18	-0,65	-1,53	0,41	-0,75	0,18	1,21	0,95	2,03	1,85	-2,07	-1,48	2,18	2,28	1,21	1,52
2007	2,23	-0,36	-1,03	0,20	-1,06	-0,42	0,69	1,68	2,65	1,55	-0,71	-0,68	2,08	1,99	2,12	1,38
2009	0,27	0,31	-0,91	0,85	-0,72	0,23	0,03	0,84	2,80	2,77	-0,07	-1,34	2,11	1,43	1,23	1,54
<i>Nihai Mallar-Tüketim</i>																
1998	-0,75	1,68	0,22	0,98	1,13	-3,12	0,17	-3,14	2,05	5,80	-1,07	-1,28	-0,95	1,92	0,61	1,87
2002	1,60	1,47	0,41	0,19	1,14	-4,13	0,05	-4,39	1,38	3,35	-2,23	-2,06	0,95	1,55	1,79	1,12
2007	1,55	1,48	0,69	0,92	0,98	-0,82	-1,19	-2,14	2,43	2,71	-1,91	-1,44	2,56	1,31	1,31	1,06
2009	-0,75	1,68	0,22	0,98	1,13	-3,12	0,17	-3,14	2,05	5,80	-1,07	-1,28	-0,95	1,92	0,61	1,87

Kaynak: COMTRADE'den yazarların kendi hesaplamaları

Orta-düşük teknoloji sektörleri arasında ise Ana Metal Sanayii (27) yapısal olarak farklılaşma göstermiştir. Ara malı-yarı mamul ürün grubu açısından 1998 ve 2002 yıllarında dış ticaret dengesine katkısı negatif olan bu sektör için 2009 yılı katkısı önemli ölçüde pozitifdir. Bununla birlikte Türkiye ekonomisi için geleneksel olarak üretimin çeşitli aşamalarında dış ticaret dengesine katkısı pozitif olan Plastik ve Kauçuk (25) ve Mineral Ürünleri (26) sektörleri için dış ticaret katkısına pozitif katkının zaman içerisindeki azalışı yoğun rekabet altında Türkiye'nin bu sektörler için göreceli konunun kaybı anlamına da gelebilmektedir.

Orta-yüksek teknoloji sektörlerinden Kimyasal Madde ve Ürünler (24), Makina Teçhizat (29), Elektrikli Makina ve Cihazlar (31) ve Motorlu Kara Taşıtı ve Römorklar (34) için üretim süreçlerine göre dış ticarete konu olan mallar için karşılaştırmalı üstünlük endeksi analizleri Tablo 9'da verilmektedir. Buna göre Türkiye için küresel pazarda orta teknoloji sektörleri arasında üretimin farklı aşamalarında ticaret avantajına sahip olduğu söylenebilecek sektörler Elektrikli Makina ve Cihazlar (31) ve Motorlu Kara Taşıtı (34) sektörleridir. Bu kümeye yarı mamul formundaki pozitif katkıdan dolayı kısmen Makina Teçhizat (29) sektörü de eklenebilir.

Makina Teçhizat (29) sektörü dış ticareti, örneğin Kimyasal Madde ve Ürünler (24) sektörü ile karşılaştırıldığında daha geniş coğrafyaya yayılmış görünmektedir. Çalışmanın bu bölümünde ele alınan gelişmekte olan ekonomiler kümesi için bu sektör genel olarak dış ticarete avantajlı konumda oldukları bir sektör olarak gözlemlenmektedir. Avrupa coğrafyasında Türkiye'nin bu sektörde üretimin ilk ve son aşamalarında gösterdiği avantaja karşılık Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovenya ve Ukrayna üretimin hemen her aşamasında avantajlı konumdadır.

2009 yılı için küresel ekonomideki çalkantı ile birlikte nihai tüketim malları için Türkiye'nin düşen üstünlük endeksine karşın Slovenya ve Ukrayna artış kaydetmektedir. Bu sektörde Hindistan, Brezilya ve Meksika yarı mamul formunda ara mal için pozitif dış ticaret katkısı sergilerken nihai tüketim malı için Latin Amerika'da

Brezilya, Asya'da ise Çin, Güney Kore, Tayland ve Malezya önemli düzeyde avantaja sahiptir. Türkiye'nin görece dış ticarete üstünlük gösterdiği nihai tüketim malları kategorisinde rekabetin büyük bir coğrafyaya yayıldığı, bu pazarda Türkiye'nin görece avantajını zaman içerisinde korumayı başardığı anlaşılmaktadır.

Elektrikli Makina ve Cihazlar (31) sektöründe küresel pazarda dış ticaret ilişkileri açısından Türkiye üretimin ilk aşamalarında (ara mal-yarı mamul), Macaristan ve Polonya, Ukrayna ve Çin ise son aşamalarında (nihai tüketim malı) ve Ukrayna ve Polonya üretimin ara aşamalarında görece avantajlı görünmektedir. Polonya ve Ukrayna (kısmen ve daha düşük ölçekte Rusya) dış ticaret üstünlüklerini üretimin hemen tüm süreçlerine taşımış olmaları dolayısı ile bu kategoride öne çıkmaktadır. Bu sektörde kısmen Meksika da dış ticarete avantajlı gelişmekte olan ekonomi konumundadır.

Türkiye ekonomisi için 2000'li yıllarda gerek üretkenlik ve üretim gerekse ihracat artışları dolayısı ile özel bir sektör haline almış Motorlu Kara Taşıtı (34) sektöründe karşılaştırmalı üstünlükler endeksinin zaman içerisinde gelişimi bu sektör için şu ana dek ortaya konan yorumları destekler niteliktedir. Bu sektörde Türkiye ekonomisi özellikle üretimin son aşamalarında avantaj inşa etmiş, özellikle 2000'li yıllarda bu avantajlı konumunu pekiştirmiştir. Bu sektörde nihai sermaye ve nihai tüketim malları açısından göreceli üstünlüğü en yüksek ülkeler Güney Kore ve Hindistan'dır. Dünya pazarında görece avantajlı olan Arjantin, Brezilya ve Meksika grubundan AB pazarında Meksika ve kısmen Brezilya söz sahibi görünmektedir. Bu sektörde Avrupa coğrafyasında üretim ve dış ticaret yapısı açısından Türkiye'ye benzer ülkeler ara mallar kategorisinde Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya iken nihai sermaye malları kategorisinde Türkiye hala en avantajlı konumdadır.

Şekil 10-11 Türkiye'nin ihracat yaptığı en önemli pazarlar açısından orta-düşük ve orta-yüksek teknoloji sektörlerinin durumu ve Türkiye'nin bu sektörlerdeki pazar payını (2009 itibarıyla) vermektedir. Buna göre her iki ürün grubu için de Türkiye açısından genel görünüm görece talebi yavaş artış gösteren ürün gruplarında Türkiye'nin pazar payının daha yüksek olduğudur. Bu açıdan Türkiye'nin dış ticaretinde gözlemlenen yapısal değişim, görece gelişimi yavaş olan ürün gruplarının payında artış yönünde işlemektedir ki bu durum genel rekabet süreci açısından dikkatle irdelenmelidir. Şekil 10'a göre Türkiye açısından önemli pazarlarda talep artış oranları düşük seyreden Mineral Ürünler (26) ve Metal Eşya (28) nihai mallar ve yarı-mamul ürün gruplarında Türkiye'nin pazar payı yüksek görünmektedir.

Bunun yanında üretimin her aşamasında talebi yüksek görünen Kimyasal Madde (24) ürün grubunda Türkiye'nin pazar payı son derece düşüktür. Orta-yüksek teknoloji ürün grubu açısından ise Türkiye için önemli pazarlarda Türkiye'nin ciddi pazar payı sahibi olduğu ürün grubunun çok kısıtlı olduğu dikkat çekmektedir (Şekil 11). Burada Motorlu Taşıtlar (34) nihai sermaye malı ve nihai tüketim malı ve Makine Teçhizat (29) nihai tüketim malı ürünleri haricinde Türkiye'nin önemli pazar payı sahibi olduğu bir ürün grubu yoktur. Bununla birlikte Türkiye açısından önemli dış pazarlar için Motorlu Taşıtlar (34) ara mal-parça bileşen ve Makine Teçhizat (29), Elektrikli Makine ve Cihazlar (31), ve Diğer Ulaşım Araçları (35) nihai sermaye malı grupları ithalatın görece yüksek artış gösterdiği ürün gruplarıdır.

4.5 Yüksek Teknolojili Sektörler

Yüksek teknoloji sektörlerinin analizi için Tablo 15, 18 ve Şekil 12 bilgilendiricidir. Tablo 15 Türkiye ekonomisi için Radyo, Televizyon Haberleşme Teçhizatı ve Cihazları (32) üretimin son aşaması hariç bu sektörlerin dış ticaret dengesine katkısını negatif vermektedir. Türkiye ekonomisi için 2000'li yıllarda gerek üretkenlik ve üretim gerekse ihracat artışları dolayısı ile Motorlu Kara Taşıtı (34) sektörü ile birlikte özel bir konumda bulunan Radyo, Televizyon Haberleşme Teçhizatı ve Cihazları (32) bu dönemde toplam ihracatın %3,2'sini, toplam ithalatın da %4,1'ini oluşturmuştur. Bu sektör için Tablo 15 üretimin sadece son aşaması için ve 2000'li yıllar boyunca gittikçe azalan bir dış ticarete pozitif katkı belirlemektedir. Tablo 18'deki göstergeler de Türkiye'nin zaman içerisinde üretimin sadece son aşamasında avantajlı konumunu koruyabildiğini vurgulamaktadır. Avrupa coğrafyasında bu sektörde üretimin son aşamasında Türkiye ile

rekabet eder görünen Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya'dan ilk ikisinin 2000'li yıllar boyunca bu sektörde katma değer üretimini farklı aşamalarına yayabilmiş ve dezavantajlı konumlarını avantaja çevirebilmiş olmaları dikkat çekicidir. Elbette bu sektörde Güney Kore, Malezya, Çin ve Tayland üstünlük sergilemektedirler.

ISIC Rev3 sınıflandırması altında yüksek teknolojlili sektörler kategorisine giren Büro, Muhasebe ve Bilgi İşlem Makinaları (30), Radyo, Televizyon Haberleşme Teçhizatı ve Cihazları (32) Tıbbi Aletler; Hassas Optik Aletler ve Saatler (33) için yapılabilecek ilk gözlem bu sektörlerin ticaret desenlerinin orta teknolojlili sektörlerle göre daha dar bir coğrafyaya (genellikle Asya) yayıldığıdır. Büro, Muhasebe ve Bilgi İşlem Makinaları (30) sektöründe Singapur ve Tayland üretim sürecinin ilk aşamalarında ve dış ticarete avantaj sağlamış görünürken Çin, Güney Kore ve Malezya bu sektörde katma değer üretiminin her aşamasında 2000'li yıllarda giderek artan üstünlük sergilemektedir. Bu sektörde ara mallar ve nihai mallar kategorisinde Çin'in ezici üstünlüğü öne çıkmaktadır.

Dünya dış ticaretinde daha çok gelişmiş ekonomilerin söz sahibi olduğu yüksek teknolojlili sektörlerden Tıbbi Aletler; Hassas Optik Aletler ve Saatler (33) sektöründe gelişmekte olan ekonomilerin varlığı da son derece sınırlı görünmektedir. Çin, Malezya ve kısmen Tayland üretimin nihai tüketim malı aşamasında uzmanlaşmış görünürken nihai sermaye malı dış ticaretinde avantajlı görünen tek ekonomi Slovenya, üretimin ara-mallar aşaması için ise Rusya, Slovenya ve Tayland cılız da olsa varlık göstermektedir. Türkiye ekonomisi için dış ticaret payı son derece düşük (toplam ihracattaki payı 2000'ler ortalaması %0.29, toplam ithalat payı 2000'ler ortalaması %2,1) bu sektör için küresel pazarda Türkiye üretimin her aşamasında dezavantajlı konumdadır.

Tablo 18: Yüksek Teknolojlili Sektörler (Isic Rev.3) - Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009																
	Türkiye	Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Polonya	Slovenya	Ukrayna	Rusya	Çin	Hindistan	Güney Kore	Malezya	Singapur	Tayland	Arjantin	Brezilya	Meksika
(30) Büro, Muhasebe ve Bilgi İşlem Makinaları																
Ara Mallar-Parça ve Bileşenler																
1998	-1,69	-0,06	-0,01	-1,20	-1,09	-0,88	-0,91	-0,55	-1,50	-0,70	0,95	0,49	1,12	-1,02	-0,93	1,21
2002	-1,93	0,32	-0,55	-1,73	-1,33	-0,79	-0,86	-0,01	-1,43	1,64	1,27	0,26	0,88	-1,46	-1,30	-0,26
2007	-1,46	-0,65	-1,18	-0,90	0,02	0,51	-0,69	0,08	-1,16	1,25	0,59	0,27	-0,36	-1,97	-1,96	-0,10
2009	-1,69	-0,06	-0,01	-1,20	-1,09	-0,88	-0,91	-0,55	-1,50	-0,70	0,95	0,49	1,12	-1,02	-0,93	1,21
Nihai Mallar-Sermaye																
1998	-1,47	-0,72	1,92	-1,60	-2,29	-0,54	-0,19	1,11	-1,90	1,09	1,75	1,77	1,66	-1,74	-0,29	1,17
2002	-2,01	0,58	0,98	-1,77	-1,90	-1,57	-0,49	1,01	-1,11	1,24	2,11	1,72	0,54	-1,01	-0,91	1,14
2007	-2,04	0,75	1,02	-1,09	-1,46	-1,43	-1,01	1,29	-1,59	0,69	1,88	0,62	1,81	-2,11	-0,82	0,71
2009	-1,47	-0,72	1,92	-1,60	-2,29	-0,54	-0,19	1,11	-1,90	1,09	1,75	1,77	1,66	-1,74	-0,29	1,17
Nihai Mallar-Tüketim																
1998	-4,60	-2,53	-2,06	-3,11	-2,93	-2,21	-1,95	4,73	-0,04	-1,71	1,93	0,58	5,52	-3,31	-4,94	-1,07
2002	-3,03	-1,68	-2,47		-2,98	-1,88	-3,43	3,34	-1,71	-4,81	1,09	0,40	0,91	-2,43	-5,86	0,19
2007	-3,11	-0,19	-2,96	-2,20	-1,01	-0,46	-3,25	2,53	-1,77	-4,58	0,36	-0,12	-0,71	-2,79	-5,67	-2,38
2009	-4,60	-2,53	-2,06	-3,11	-2,93	-2,21	-1,95	4,73	-0,04	-1,71	1,93	0,58	5,52	-3,31	-4,94	-1,07
(32) Radyo, Televizyon Haberleşme Teçhizatı ve Cihazları																
Ara Mallar-Parça ve Bileşenler																
1998	-1,16	-0,47	-0,72	0,59	-0,38	0,22	0,30	-1,29	-1,61	-0,06	-0,37	0,14	-0,62	-0,80	-0,59	-0,67
2002	-2,01	-0,62	-0,87	-0,05	-0,22	0,33	0,23	-1,47	-1,12	0,23	-0,08	0,51	-0,23	-0,92	-0,75	-0,76
2007	-1,01	-0,53	-0,94	-0,01	0,36	0,43	0,71	-0,81	-0,62	0,70	-0,05	0,64	-0,47	-0,15	-1,58	-1,07
2009	-1,16	-0,47	-0,72	0,59	-0,38	0,22	0,30	-1,29	-1,61	-0,06	-0,37	0,14	-0,62	-0,80	-0,59	-0,67
Nihai Mallar-Sermaye																
1998	-1,19	-0,17	1,25	-1,22	0,68	-0,92	-1,90	-0,01	-0,93	0,96	1,53	0,39	0,46	-2,83	-0,88	0,35
2002	-1,40	0,30	1,33	-1,33	0,57	-0,51	-0,89	0,85	-2,62	1,56	1,42	0,34	0,01	-0,56	1,19	0,88
2007	-1,77	-0,09	1,34	-1,16	-0,69	0,39	-1,74	1,31	-2,64	1,83	1,42	0,05	0,14	-2,98	1,43	0,82
2009	-1,19	-0,17	1,25	-1,22	0,68	-0,92	-1,90	-0,01	-0,93	0,96	1,53	0,39	0,46	-2,83	-0,88	0,35
Nihai Mallar-Tüketim																
1998	3,58	0,83	1,19	2,06	1,00	-1,93	0,26	2,14	0,41	2,29	4,63	0,65	3,52	-1,04	-0,81	2,21
2002	3,91	1,47	1,73	2,38	1,18	-2,60	-3,35	3,83	0,09	1,94	3,12	0,12	2,14	1,10	1,63	2,46
2007	2,95	1,40	2,18	2,38	-1,10	-2,87	-2,61	2,79	-1,30	1,70	2,24	-0,39	1,92	-1,28	0,15	3,96
2009	3,58	0,83	1,19	2,06	1,00	-1,93	0,26	2,14	0,41	2,29	4,63	0,65	3,52	-1,04	-0,81	2,21

Tablo 18: Yüksek Teknolojili Sektörler (Isic Rev.3) - Üretim Sürecine Göre Karşılaştırmalı Üstünlük Endeksi, Seçilmiş Ekonomiler, 1998-2009 (devamı)

	Türkiye	Çek Cumhuriyeti	Macaristan	Polonya	Slovenya	Ukrayna	Rusya	Çin	Hindistan	Güney Kore	Malezya	Singapur	Tayland	Arjantin	Brezilya	Meksika
(33) Tıbbi Aletler; Hassas Optik Aletler ve Saat																
<i>Ara Mallar-Yarı Mamul</i>																
1998	-1,05	0,22	0,56	-0,38	0,53	0,04	0,58	-1,38	-0,78	-0,78	-0,43	0,35	0,44	-1,16	-0,83	-0,65
2002	-1,74	-0,02	0,07	-1,05	0,95	-0,02	1,14	-1,21	-0,45	-0,77	-0,23	0,04	0,85	-0,46	-0,65	-1,13
2007	-2,15	0,09	0,37	-0,93	0,07	1,63	0,88	-1,53	0,02	-0,26	0,04	-0,04	0,95	-1,68	-0,49	-0,45
2009	-1,05	0,22	0,56	-0,38	0,53	0,04	0,58	-1,38	-0,78	-0,78	-0,43	0,35	0,44	-1,16	-0,83	-0,65
<i>Ara Mallar-Parça ve Bileşenler</i>																
1998	-0,11	-0,12	-0,09	0,06	0,06	0,22	0,63	-1,32	-1,94	-2,59	-1,46	-0,42	-2,09	-0,51	-0,55	-0,40
2002	-1,09	-0,36	0,41	0,17	0,26	1,01	1,18	-1,16	-0,80	-1,66	-0,36	-0,07	-1,84	-0,68	-0,82	-0,03
2007	-0,34	-0,44	0,60	-0,55	0,10	0,54	1,28	-1,83	-0,48	0,75	-0,12	-0,37	-0,44	-0,71	-0,77	-0,42
2009	-0,11	-0,12	-0,09	0,06	0,06	0,22	0,63	-1,32	-1,94	-2,59	-1,46	-0,42	-2,09	-0,51	-0,55	-0,40
<i>Nihai Mallar-Sermaye</i>																
1998	-1,41	-0,34	-0,63	-0,70	0,63	0,49	-0,05	-1,06	-1,67	-0,84	-0,89	-0,22	-1,02	-0,39	-1,03	0,10
2002	-1,47	-0,36	-0,18	-0,57	0,65	1,08	0,72	-1,66	-1,01	-1,27	0,21	0,41	-0,89	-0,44	-1,04	0,46
2007	-1,09	0,00	0,96	-0,54	0,55	-0,34	0,65	-1,50	-0,80	0,95	0,34	0,02	-0,86	0,22	-0,95	0,10
2009	-1,41	-0,34	-0,63	-0,70	0,63	0,49	-0,05	-1,06	-1,67	-0,84	-0,89	-0,22	-1,02	-0,39	-1,03	0,10
<i>Nihai Mallar-Tüketim</i>																
1998	-1,46	-0,49	-1,19	-0,82	0,54	-0,86	-0,09	2,96	0,43	0,24	1,04	0,13	0,62	-0,69	-0,73	0,54
2002	-1,49	-0,97	0,45	-0,79	0,32	-0,69	-0,27	1,51	0,49	-0,66	0,84	0,22	0,39	-1,30	-0,83	0,24
2007	-1,43	-1,02	-1,17	-0,63	0,68	-1,38	-1,08	0,05	-0,71	-1,40	-0,09	-0,07	-0,42	-0,80	-0,69	0,25
2009	-1,46	-0,49	-1,19	-0,82	0,54	-0,86	-0,09	2,96	0,43	0,24	1,04	0,13	0,62	-0,69	-0,73	0,54

Kaynak: COMTRADE'den yazarların kendi hesaplamaları

5 HANGİ TÜRKİYE? ORTA GELİR TUZAĞI, MAKRO PROBLEMİN BÖLGESEL ANALİZİ

5 HANGİ TÜRKİYE? ORTA GELİR TUZAĞI, MAKRO PROBLEMİN BÖLGESEL ANALİZİ

5.1 Mezo-iktisadi Politikanın Yükselişi: Neden Bölgesel Kalkınma?⁸

Ülkemizde planlı dönemi boyunca çok çeşitli bölgesel gelişme politikaları uygulanmıştır. Bölgesel gelişme projeleri, il ve bölge planı deneyimleri, kalkınmada öncelikli yöreler politikası ve bölgesel teşvikler gibi değişik politika araçları ile istenen düzeyde sonuçlar elde edemediği görülmektedir. Bunun nedenlerinden birisi, bölgesel az gelişmişliğin nedenleri üzerinde değil sonuçları üzerinde odaklanılmasıdır. Yoksulluk ve gelir dağılımındaki dengesizlikler, işgücü niteliğinin düşük olması, yerelde kurumsal kapasitenin gelişmemesi, köyden kente göç ve iller arasındaki nüfus hareketleri, çarpık kentleşme gibi konular aslında Türkiye'nin iktisadi yapısındaki temel sorunların sosyal alana yansması ile oluşmaktadır. Bölgesel kalkınmanın iktisadi bir bakışla ele alınması gerektiği, sosyal olumsuz olguların ise iktisadi bakış eksikliğinin bir sonucu olduğu gerçeği kabul edilmelidir. Bununla ilintili olarak, bölgesel gelişme politikalarında istenilen başarının yakalanamamasının bir diğer nedeni ise bölgesel gelişmenin tarımsal kalkınma, sanayinin yer seçimi kararları ve ulaştırma, sermaye hareketleri, para politikası ve finans sistemi, dış ticaret ve uluslararası ilişkiler gibi farklı alanlardan yeterince beslenememesidir.

İktisat politikalarının belirlenmesinde, bölgesel kalkınmaya verilen önemin artmasıyla birlikte etkisini halen sürdüren belki de en önemli sorun ise bu politikaların sektör veya kurum odaklı olarak tekdüze bir bakış açısıyla ele alınmasıdır. Oysaki ülkemiz, bölgeleri itibarıyla kalkınmanın farklı evrelerinde bulunmaktadır. Ülkeler arasında olduğu gibi bir ülkenin iç bölgeleri arasında da eşitsizlikler, iktisadi ve doğal kaynakların dağılımında farklılıklar bulunmaktadır. Türkiye'yi tek bir homojen bölge olarak ele alan veya bölgesel karakteristikleri göz ardı ederek uygulamaya geçirilen politikaların beklenen sonuçları doğurmayacağı açıktır.

Krugman'ın İktisadi Coğrafya teorisi kalkınma planlamasında homojenliği reddetmekte, ülke-içi coğrafi farklılıkların iktisadi yönden ele alınmasını zorunlu görmektedir. Bir ülkenin küresel düzeyde rekabetçiliğini tahlil etmenin en doğru yolu, ülke-içi bölgelerin sektörel olarak küresel rekabetçiliğini uluslararası iktisattan faydalanarak incelemek ve ülke içinde ne olup bittiğinin farkına varmaktır. Bunun da en basit ve açıklayıcı göstergeleri, bölgelerin Gayrisafi Bölgesel Hasıla (GSBH) büyüme hızları ile sektörel, firma seviyesinde ve işgücü niteliği bakımından yerel uzmanlaşma düzeyleridir. Oysa ki, uluslararası ticaret analizlerinin iktisadi coğrafya veya konum teorisinden faydalandığını söylemek güçtür. Bu tür analizlerde ülkeler boyutsuz olarak düşünülür ve coğrafi konumları ve özellikleri neredeyse hiç dikkate alınmaz. Ancak, ülke içinde bir bölgeye eşit mesafede komşu diğer iki bölge için bile ulaştırma maliyetleri farklılık gösterebilir. Mesela bu komşu bölgelerden birisi ile merkez bölge arasındaki ulaştırma altyapısı daha iyi olabilir, buna bağlı olarak bu bölgeler arasındaki mesafe zaman cinsinden daha kısa olabilir. Pazara hızlı ulaşım nedeniyle ulaştırma ve lojistik maliyetleri düşer, bu da ticareti yapılan malın maliyetine yansır ve bu malı satan işletme rekabet avantajı elde eder.

Rostow'un tanımladığı "Kalkış Aşaması (take-off)" olarak adlandırılan dönemde bulunan Bursa, Kocaeli, Sakarya, Eskişehir, Gaziantep, Denizli ve Kayseri gibi şehirler ise erken sanayileşme dönemini yaşamaktadır. Bu illerin gelecek yıllarda dış ticaret hadlerinde önemli oranda artış görülmesi ve hizmet sektörlerinin ağırlık kazanması beklenebilir. Küresel piyasalarda rekabet edebilme potansiyeli yüksek olan bu iller için ise bilgi ekonomilerinin gelişebileceği arz yanlı politikaların uygulanması önemli olabilir. Türkiye ekonomisi homojen bir yapı sergilememektedir.

8 TAŞCI, Kamil, Mezo-iktisadi Politikanın Yükselişi:Neden Bölgesel Kalkınma?, Martı Dergisi, Zafer Kalkınma Ajansı, Kasım 2011

Ulusal düzeyde, "bölge" yani üretimin gerçekleştiği, insanın yaşadığı "coğrafya" dikkate alınmaksızın hazırlanan ve uygulanan "ulusal" nitelikli strateji, plan ve programların etkisi büyük ölçüde merkez (siyasal merkez Ankara, ekonomik merkez İstanbul, yarı-merkez veya bölgesel merkezler İzmir, Gaziantep, Bursa, Konya, Kayseri, Denizli, Adana)'lerde hissedilmekte, geriye kalan yarı-merkez ve çevre illerde kalkınma düzeylerine göre sifıra yakınsayan bir oranda hissedilmektedir. Bu duruma en çarpıcı örnekler, Taşcı ve Özsan(2011)⁹ tarafından geliştirilen Bölgesel Hoşnutsuzluk Endeksi çerçevesinde elde edilen bulgulardan verilebilir. Bu çalışmada, istatistiki yöntem olarak Temel Bileşenler Analizi tekniği ile 26 Bölge için iktisadi hoşnutsuzluk göstergeleri olarak, enflasyon ve işsizlik oranları; sosyal hoşnutsuzluk göstergeleri olarak net göç hızı, kaba boşanma oranı, kaba intihar oranı, suç oranları ve genel seçimlere katılım oranı kullanılmıştır. 2007-2010 döneminde Türkiye'de hoşnutsuzluk düzeyi en yüksek bölgelerdeki sıralama değişmemiş, TRC3 Mardin, Batman, Şırnak, Siirt, TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari ve TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır bölgeleri iktisadi ve sosyal olarak hoşnutsuzluk düzeyi en yüksek bölgeler olmuştur. Daha net bir ifadeyle, somut örnekler olarak faiz-kur politikaları, asgari ücret, vergi, teşvik politikaları bu bölgelerde besleme ve uyarma etkileri meydana getirememiştir. Bu bölgelerin merkezin gündeminden kopuk olduğu, başka bir gündeme sahip olduğu çıkarımı yapılabilir. Bölgesel kalkınma programları ülke içi bölgeler arasında ekonomik entegrasyonu da hedeflemektedir. Merkezden, uzaktan ve tek homojen bölge (Türkiye) odaklı olarak hazırlanan, organize edilen ve uygulanan kalkınma programları sonucu idari olarak Ankara'ya, fakat ekonomik olarak İstanbul'a bağlı birbirlerinden kopuk bölgesel desene sahip bir ülke görünümü ortaya çıkmıştır.

Türkiye ekonomisi homojen bir yapı arz etmemekte, bu heterojenlik içinde merkez-çevre ilişkileri bağlamında itme ve çekme etkileri (centrifugal-centripetal effects) merkez ve çevresi bölgeler arasındaki uzaklık ile ilişkisellik göstermektedir. Öyle ki birbirine komşu iki il olan Diyarbakır ve Şanlıurfa arasındaki iktisadi ilişki, bu iki ilin İstanbul ile olan ilişkisinden daha azdır.

Bir diğer manada, çevre merkez'in iktisadi gündeminden büyük ölçüde kopuktur ve merkezden alınan kararlar ile ulusal düzeyde uygulanan politikalar ne merkezin küresel politik ve ekonomik rekabet gücünü tam olarak desteklemekte, ne de çevrede beklenen etkiyi göstermektedir. Çevre merkezin uyarma etkisi sonucu sadece dolaylı olarak bu politikalardan faydalanmaktadır. Arada yaşanan gecikme çevreden merkeze doğru göç gibi şekillerde kendisini gösterebilmektedir.

Göç ise sadece ekonomik bir kopuş değil, telafi edilmediğinde veya önlemler alınmadığında birikimli sosyal yıkımlara neden olabilecek sorunlu bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, ulusal stratejilerde istisnasız her dönem kendine yer bulan "girişimciliğin geliştirilmesi, gelir dağılımındaki dengesizliklerin düzeltilmesi" gibi genel niyetlerin, gerçekçi bir zemine oturmasına ve her bölgenin kendi dinamiklerini göz önüne alacak şekilde bölgesel somut politika adımlarının tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

Bu politika adımlarının ne olacağı bölgesel teknokratların hassas ve bilimsel namusu gözeterek ciddi analiz ve iyi tasarlanmış bir yönetim süreci uygulayarak elde edecekleri sentez çalışmaları sonucu ortaya çıkacaktır. İçinde sorun tespitine yönelik ön analiz (teşhis), bunu bertaraf edecek yöntemler (sentez), bunların çeşitli senaryolar çerçevesinde duyarlılığının gösterilmesini etki analizleri ile politika önerileri iktisatçı titizliği ve teknokrat pratikliği ile test edilmesine ihtiyaç duyulmaktadır.

Diğer yandan, bölgesel teşvikler belirlenirken desteklenecek sektörlerin iktisadi niteliği iyi analiz edilmelidir. Tarımsal üretimin hâkim olduğu bölgelerde salt üretime odaklı bir teşvik tedbirinin başarı sağlamadığı ve sağlayamayacağı açıktır. Düşük kalitede insan gücü ve teknoloji kullanılarak üretilen tarımsal ürünlerde asıl sorun pazara erişimin kısıtlı olması ve bu ürünlerde talep esnekliğinin yüksek oluşudur. Talep kanallarının açılmasına yönelik tedbirler üretim teşvikinden daha faydalı sonuçlar sağlayacaktır.

9 TAŞCI, Kamil ve Mehmet Emin ÖZSAN, "Bölgesel Hoşnutsuzluk Endeksi", 12. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2011, Pamukkale Üniversitesi-DENİZLİ, <http://eyi.pau.edu.tr>

Ayrıca, ileri teknoloji ve kalifiye işgücü gerektiren ürünlerin üretildiği bölgelerde ise arz yanlı bir teşvik sistemi başarılı olacaktır. Yenilikçi ürünler kendi talebini yaratabilecektir, zira bu ürünlerin talep esnekliği düşüktür ve kısa dönemli tekeli karı elde edilmesi mümkündür.

Yukarıda belirtilen iki husus göstermektedir ki ne genel ne de bölgesel düzlemde iktisadi politikalar bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarının azaltılması hususunda başarılı sonuçlar vermektedir. Çünkü; Türkiye ekonomisi homojen bir yapı arz etmemektedir. Bu nedenle Türkiye'yi tek bir homojen bölge gibi kabul ederek buna göre ulusal politika belirleme anlayışı ülkenin gerçekleriyle uyuşmamaktadır. Gelişmiş ülkelerin kalkınma süreçleri dikkatle incelendiğinde makroekonomik politikaların uygulanmasında bölgesel yaklaşımın ağırlıklı olduğu görülmektedir. Çünkü bir ülkede iktisadi zemini ince-zayıf olan bölgelerde toplumsal diğer sorunların ortaya çıkması daha sık görülen bir olgudur. Bu tür sorunlu bölgelerde ekonomik zemini güçlenmesi, refah artışı sağlanması tabii ki tek başına tüm birikimli sosyal sorunların çözümü için yeterli olmayacaktır. Ancak, çözüm için mesafe kat edilmesine katkı sağlayacağı aşikardır.

Bu çerçevede, bölgesel gelişmişlik farklılıklarının azaltılmasının artık ülkemizin bölgesel gelişme politikalarının tek başına - temel hedefi olmaktan çıkarılması gerekmektedir. Bunun yerine, her bir bölgede asgari düzeyde insani yaşam standartlarının yakalanması ve bölgelerin kendi gelişme evresine uygun farklılaştırılmış politika açılımlarının yapılması uygun olacaktır.

Bölgesel politikaların geliştirilmesinde veya bölgeyi dikkate alan ulusal politikaların belirlenmesi sürecinde en önemli hususlardan birisi "bölgeyi anlama" kanallarında yaşanan sorunlardır. Burada bölgeyi anlamaktan kastedilen husus, bir bölgenin iktisadi, sosyal ve kültürel dinamiklerini anlamaya imkan verecek göstergeler setinden müteşekkil bir izleme, değerlendirme ve analiz çerçevesidir. Çünkü bir ülkede iktisadi gelişme aynı zaman dilimi içinde ülkenin tüm bölgelerinde aynı düzeyde gerçekleşmemektedir. Bunun neden ve sonuçları üzerinde araştırmalar yapılması politika geliştirme ve karar sürecinin niteliğini artırıcı yönde olumlu katkı sağlayacaktır.

Felsefi manada bilgi toplumunu sanayi toplumundan ayıran en temel yaklaşım tez-antitez, siyah-beyaz gibi keskin ayrımlar yerine ara değerler, yorumlar ve yaklaşımların mümkün olduğunu kabul eden, tektipliği, homojenliği reddeden kuantum düşüncesidir. Bölgesel kalkınma için ise bölgesel yaklaşımın doğası gereği tek ve mükemmel bir kalkınma reçete yoktur. Bu bağlamda, ülkenin alt bölgelerinin tümünü homojen olarak görmeyen yaklaşım, bir bakıma bilgi toplumunun, kalkınma yaklaşımı olarak da ifade edilebilir. İktisat bilimi açısından ise, bugün gelişme dinamikleri bakımından endojen büyüme teorisinin merkeze alındığı bir iktisat politikası örneğin Ankara, İstanbul, İzmir, Kocaeli ve Bursa gibi sanayileşmiş merkezlerde daha başarılı sonuç üretebileceği varsayılabilirken, geri kalmış ve sanayi tabanı kurulmasında ve piyasalaşma sürecinde sorun yaşanan eğitim düzeyi çok düşük ve sürekli göç veren bölgelerde istihdam odaklı, farklılaştırılmış kamu müdahalesini temel alan neo-keynezyen politikaların uygulanması seçeneği değerlendirilebilir.

2023 vizyonu hedeflerinin ülkenin tüm kurumları ve kesimleri tarafından benimsendiği, Onuncu Kalkınma Planı hazırlıklarının hız kazandığı bir dönemde 2023 hedeflerinden uzaklaştıracak risklerin detaylı bir şekilde analiz edilmesi ve hedeflere ulaştıracak alternatif çözüm setlerinin ortaya konulması elzemdir. Bunun için bölgesel analizin hassas ve gelişme paradigmatlarıyla uyumlu bir şekilde ortaya konulması gerekmektedir. Türkiye'de tüm bölgeler az ya da çok ulusal büyümeye katkı sağlamaktadır. Bugün Yeni Bölgesel Gelişme paradigmasıyla birlikte, bölgelerin ulusal büyümede hangi düzeyde katkı sahibi olduğunun araştırılması politika-belirleyicilerin temel sorusu olmaya başlamıştır. Bunda son dönemde Krugman'ın yeni iktisadi coğrafyası ile özellikle, dünyayı etkisi altına alan ve çıkış için kesin bir tarih verilemeyen, kimilerine göre çift dipli olma ihtimali yüksek olan küresel krizin etkisi büyüktür.

Ulusal büyümeyi azamileştirmek amacıyla, alt bölgelerde gerçekleşen iktisadi faaliyetleri, üretim yapılarını ve dış ticaret desenini çok iyi analiz edilmesi gerekmektedir. Bu analizler neticesinde her bir bölgeyi kendi dinamikleri içinde ele alıp, verimlilik artışına dayalı, ar-ge ve yenilikçiliği destekleyen, bölgesel dış ticaret ve teknoloji açığını düşürmeyi hedefleyen sentez politikaları geliştirmeleri mümkün olabilecektir. Burada temel soru; "araştırma ve analiz çerçevesi nasıl olmalıdır?" ve "bu analiz neticesinde hangi bulgular, hangi tür politikaların geliştirilmesine zemin hazırlayacak?" olacaktır.

Her bir analizin veya analiz setinin dayandığı bir teorik çerçeve ve felsefesi bulunmaktadır. Türkiye'de orta-gelir tuzağı bakımından bölgesel riskleri analiz etmeden evvel iktisadi coğrafya yaklaşımı ve buna ilişkin analitik çerçeveyi ortaya koymakta fayda mülahaza edilmektedir.

5.2 Kuramsal Çerçeve

İktisadi manada her bir üretim süreci ile anlık olarak fiyatın oluştuğu arz ve talep gelişmiş veya gelişmemiş bir piyasa mekanizması içinde ve bir coğrafi bir lokasyonda gerçekleşmektedir. Üretimin yer seçimiyle ilgili "İktisadi Coğrafya" bilimi içinde geniş bir literatür bulunmaktadır. Modern manada iktisadın kurucusu olarak kabul edilen Adam Smith'in Ulusların Zenginliği (The Wealth of the Nations) kitabının iki temel vurgusu bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, fayda teorisine dayalı iktisadi sistemi kendiliğinden bir şekilde düzenleyen "görünmez el"dir. Buna göre, her bir bireyin veya işletmenin faydasının toplamı toplumsal faydayı oluşturur. Adam Smith'in ikinci önemli hipotezi ise bir ülkenin iktisadi performansında fiziksel coğrafyanın etkisidir. Klasik ekonominin başyapıtı olan kitabında kıyı bölgelerinin deniz ticaretine kolay erişimi sayesinde iç bölgelerden daha iyi ekonomik performans göstereceğini ifade etmektedir. Bu kısaca şu anlama gelmektedir: "coğrafya önemlidir". Ancak, günümüz iktisatçılarının birçoğu Smith'in özellikle serbest pazar-refah yaklaşımını ortaya koyarken, coğrafya ile ilgili bu hipotezini göz ardı etmektedir.

İktisat biliminde coğrafya/bölge/mekanın nasıl yer alacağı veya iktisadın coğrafyaya nasıl uyarlanacağı sorunu iktisatçı ve bölge bilimcileri uzun süre meşgul etmiştir. Bu nedenle, diğer bir parametre olarak "zaman" neoklasik iktisadın genel denge modellerinde yerini alırken, coğrafya ikinci planda kalmıştır. Neoklasik iktisadın; işletmeler ile gerek tüketici gerekse üretici olarak bireylerin, bütün iktisadi faaliyetlerin homojen bir bölgede cereyan ettiği, tam rekabet koşullarında bir piyasa yapısında, bilgi asimetrisi olmaksızın, kar ve fayda maksimizasyonu saikiyle karar aldığı varsayımlarına karşı, Walter Isard neoklasik iktisad "mekansız harikalar diyarı" olarak tanımlayarak bölge bilimini kurmuştur. Isard tarafından 1954 yılında yeni bir disiplin olarak ortaya konulan "Bölge Biliminin" gelişmesi ve mekânsal bilginin ölçülebilirliğine olan ihtiyacın artması nedeniyle pozitivist paradigmaya olan ilgi artmış, firmaların karını azamileştirme isteği sonucu, mekan tercihleri ve bunların bölgesel kalkınma etkilerinin sayısal modeller yoluyla nomotetik bir yaklaşımla hesaplanma yaklaşımı plancılara gündemine girmiştir.

Uzunca bir süre gelişmiş ülkelerin kalkınma sürecinin bir parçası olarak bu pozitivist modeller plancılar tarafından uygulanmış, bu ülkeler belirli bir evreye geldiklerinde ise yeni sorunlara bağlı ihtiyaçların da değişmesinin etkisiyle farklı paradigma arayışlarına tanık olunmuştur¹⁰.

Ana akım iktisat kuramının Walrascı genel denge modeli üzerine kurgulandığını söylemek yanlış olmaz. Bu model belirli varsayımlar ile koşullar altında iktisadi faaliyetleri genel bir dengede gerçekleştiğini ve bunun kararlılığını ispatlama amacı gütmektedir. Fiyatın oluştuğu denge anı olan piyasanın temizlenmesi (market clearance) arz ve talep eşitliğinin anlık gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkar. Yani piyasa her an, yeniden dengeye gelir. Isard Walrascı genel denge modeline "bölge"yi dahil ederek ilk defa iktisatçıların kabul edebileceği bir analitik ve bilimsel bir çerçevede coğrafyayı dikkate alan süreç başlatmıştır. Ancak, neoklasik iktisadın farklı gelişme evrelerinde olan ülkelerin ve bölgelerin zaman içinde mutlak olarak

10 Kaygalak, İ, Bölüm 1 SANAYİ COĞRAFYASINDA BİLGİKURAMSAL YAKLAŞIMLAR içinde Türkiye'de Sanayi Kümeleri: Uşak Örneği, Doktora Tezi, İzmir, 2011(sf. 1-30)

yakınsayacakları varsayımına dayalı her ülke ve dönem için geçerli olan sürtünmesiz ortamı zaman içinde tartışma konusu olmuştur. Neoklasik iktisat bünyesinde ortaya çıkan ve teknolojinin büyüme üzerindeki etkisini vurgulayan Solow modeli de iktisadi büyümeyi bir üretim fonksiyonuna dayalı model çerçevesinde ele almıştır. Barro ve Sala-i Martin (1995)'e göre bir ülke veya bölgede refah artışının temel unsuru olan iktisadi büyümenin kaynakları sermaye birikimi ile teknolojik gelişmedir. Azalan getiriler yani sermayenin büyümeye katkısının zaman içinde azalması, ülkelerin ve bölgelerin gelişmesinde salt sermaye birikimine dayalı kalkınma modelini geçersiz hale getirmektedir¹¹.

Eser (2011)'e göre; iktisadın bölge-mekan ilgisinin artışında ülkeler ve bölgeler arasındaki eşitsizliklerin devam ediyor olması (yakınsama yok veya çok az ülke ve bölgelerde farklı dinamiklere göre var) ve bu eşitsizliklerin bölge ve ülke refah artışının önünde önemli bir engel olmasıdır. Diğer bir neden ise; kent ve kentsel bölgelerin ekonomik büyüme ve kalkınma süreçlerinde oynadığı roldür.

Üretim teknolojilerinde yaşanan teknolojiye bağlı verimlilik artışı ve üretimin küreselleşmesi nedeniyle arz ve talep küresel zemine kaymış, bu durum neoklasik yaklaşımın mekansız/tek mükemmel mekanlı (arz ve talep bakımından) piyasa yapısının algılanışında değişikliğe yol açmıştır. En belirgin değişiklikler artan getiriler (Increasing returns to scale), dışsallıklar (Marshall'ın yığılma ekonomilerindeki pozitif ve negatif dışsallıklarından farklı olarak Romer ve Lucas'ın bilgi taşmaları yoluyla daha çok pozitif dışsallıklara olan vurgu), asimetrik bilgi (özellikle piyasa yapısı-fiyat-talep konusunda) ve eksik rekabetin kabullenilmesi ve modellenmesi olarak sıralanabilir. İçsel büyüme modellerinde insan-bilgi stoğu-nitelik bir üretim faktörü olarak üretim fonksiyonunda içselleştirilmiştir. Krugman'ın yeni ekonomik coğrafyası ve içsel büyüme modelleri coğrafyanın içselleştirilmesinde/dikkate alınmasında önemli bir itici güç olmuştur. Tüm iktisadi faaliyetler coğrafi bir mekanda meydana gelmektedir. Nobelli iktisatçı Paul Krugman'a göre ekonomik coğrafya alanında çalışmak için 3 temel neden vardır:

- (1) İktisadi faaliyetler bakımından konum/yer/coğrafya önemlidir,
- (2) Uluslararası iktisat ve bölgesel iktisat arasındaki ayrım (üretim-tüketim-pazar-işgücü-Ar-Ge-sermaye akımlarının giderek daha fazla küreselleşmesi bakımından) giderek belirsizleşmektedir,
- (3) Araştırmacılar için geniş ve bakir bir deneye dayalı araştırma laboratuvarı imkanı sağlamaktadır.

Krugman'ın aslında gelişmiş bir yerleşim teorisi olarak da tanımlanabilecek Yeni Ekonomik Coğrafyasını yeni yapan temel husus, artan getiriler ve eksik rekabet'in analitik bir düzlemde coğrafyayı içerecek şekilde sıranabilir bilimsel bir çerçevede ortaya koymasıdır. Yeni iktisadi coğrafyanın dikkat çeken diğer hususları ise merkez-çevre modeli ile dış ticaret modelleridir. Yeni Ekonomik Coğrafya'da sanayi altyapısı güçlü "merkez"ler ile birincil endüstrilere dayalı "çevre" arasındaki etkileşimin ve farkın kapanmasının temel dinamiği ölçek ekonomileri ve ulaştırma maliyetlerinin etkileşimi ile insan kaynağı yapısında ve niteliğindeki değişimdir. Bölgeler arasında merkez-çevre oluşumuna neden olan dışsallıklar sadece üretimin teknolojik yapısından ve düzeyinde ileri gelmemekte, aynı zamanda arz ve talep ile ilişkili parasal dışsallıklardan etkilenmekte ve bölgedeki piyasalaşma sürecinden de etkilenmektedir. Sanayi üretim merkezi bölgeler ile tarımsal üretimin yapıldığı çevre bölgeler arasındaki etkileşim itme (centrifugal) ve çekme (centripetal) kuvvetleri ile açıklanmaktadır. Merkezin çekme kuvvetine örnek olarak; işçilerin tüketim malları üreticilerine yakın olma isteği (ileri bağlantı-uyarma) ile üreticilerin pazarın büyük olduğu yerde toplanma isteği (geri bağlantı-besleme) verilebilir. İtme kuvveti ise belirli bir doyumluğa ulaşmış olan merkezin belirli talepleri çevre bölgelere doğru itmesidir. Örneğin, düşük nitelikli istihdam gerektiren işlerin merkezin dışına çıkması ve ucuz işgücü olan bölgelere yönelmesi verilebilir.

Bölgesel gelişme bakımından, yeni ekonomik coğrafyanın bir alt alanı olan dış ticaret modellerinde ise merkez-çevre etkileşimi Arıcıoğlu (2011) şu şekilde ifade etmektedir:

11 Eser (2011)

*"Sanayi sektörleri birbirleriyle ve diğer sektörlerle girdi-çıkı ilişkilerine dayalı besleme ve uyarma etkilerine odaklanmaktadır. Farklı sektörler arasındaki talep ve maliyet bağlantıları gerektiren güçleri ortaya koyarken, hareketsiz üretim faktörleri ve nihai tüketim talebinin yerleşimi yığılmaya karşı güçleri meydana getirmektedir. Bu merkezci ve merkez kaç güçler arası denge sanayiler iç ve sanayiler arasındaki ilişkinin yapısına bağlıdır."*¹²

Bu bölümde, öncelikle yığılma ekonomilerine göre bölgelerin ulusal hasıladaki konumları ortaya konulduktan sonra, Orta-Gelir Tuzağı bakımından konumları değerlendirilecek, bölgesel gelişmenin sektörel analizi yapılacaktır. Sektörel analiz için, bölgesel düzeyde üretim ve refah arasındaki ilişkiyi ortaya koyabilmek amacıyla iki tür analiz yaklaşımı benimsenmiştir. Her ikisi de üretim yönüyle bölgesel hasılanın sektörel sınıflandırmasına dayanmaktadır.

Birincisi, geleneksel Tarım-Sanayi ve Hizmetler sektörleriyle bölgesel hasılanın çözümlemesini kapsamakta, Gayri-Safi Katma-Değer (GSKD) içindeki payları ile nüfus payı arasında ilişki kurularak refah yaratmada bu üç sektörün bölgesel katkıları irdelenecektir.

İkincisi ise yüksek katma değer-rekabetçi ekonomik yapı gibi kıyaslamalı analizlere ve somut politika seçeneklerinin çeşitlendirmesine imkan sağlayan daha yenilikçi bir sınıflandırma olan bölgelerin üretim yapılarının gelişmişlik düzeylerini ortaya koymayı amaçlayan teknoloji seviyesi yaklaşımıdır. Bu yöntemin, özünde Rostow'un kalkınma evreleri yaklaşımına dayanmakla birlikte, bölgelerin farklı iktisadi ve sosyal gelişmişlik evrelerinde bulunmaları nedeniyle diğer teorileri de dışlamayan bir anlayışla, güncel çalışmalardan faydalanılarak özgün bir değerlendirme çerçevesi sunduğu düşünülmektedir.

5.3 Yığılma Ekonomilerine Göre Bölgeler

Bölgelerin detaylı sektörel yapısal analizine ve orta-gelir riski bakımından analizine geçmeden evvel Türkiye'de bölgelerin ulusal gayrisafi yurtiçi hasılaya olan katkılarını ortaya koymak faydalı olacaktır. Eldeki son verilere göre, GSKD verilerinden yararlanarak 2004, 2008 ve 2011 yılları için düzey-2 bölgeleri bazında cari yıl fiyatlarıyla ABD \$ cinsinden gayri-safi bölgesel hasıla (GSBH) verileri tahmin edilmiştir. 2004 ve 2008 yılları için TÜİK'in bölgesel düzeydeki GSKD paylarının oranları kullanılarak GSBH değerleri türetilmiştir. Kişi başına GSBH değerleri için de TÜİK'in kişi başı GSKD istatistiklerinde kullandığı nüfus verileri (yıl ortası) referans alınmıştır. 2011 yılı GSBH hesaplanmasında 2008 yılında GSKD paylarının bölgesel dağılımı kullanılmıştır. Bu hesaplamalara göre elde edilen GSBH değerleri aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

12 Ancioğlu, Ebru, "İktisat Teorisinde Unutulmuş Bir Kavram: Mekan", Ekonomik Yaklaşım, Cilt 22, Sayı 81, 2011

Tablo 19: Gayri Safi Bölgesel Hasıla (x 1000 \$)

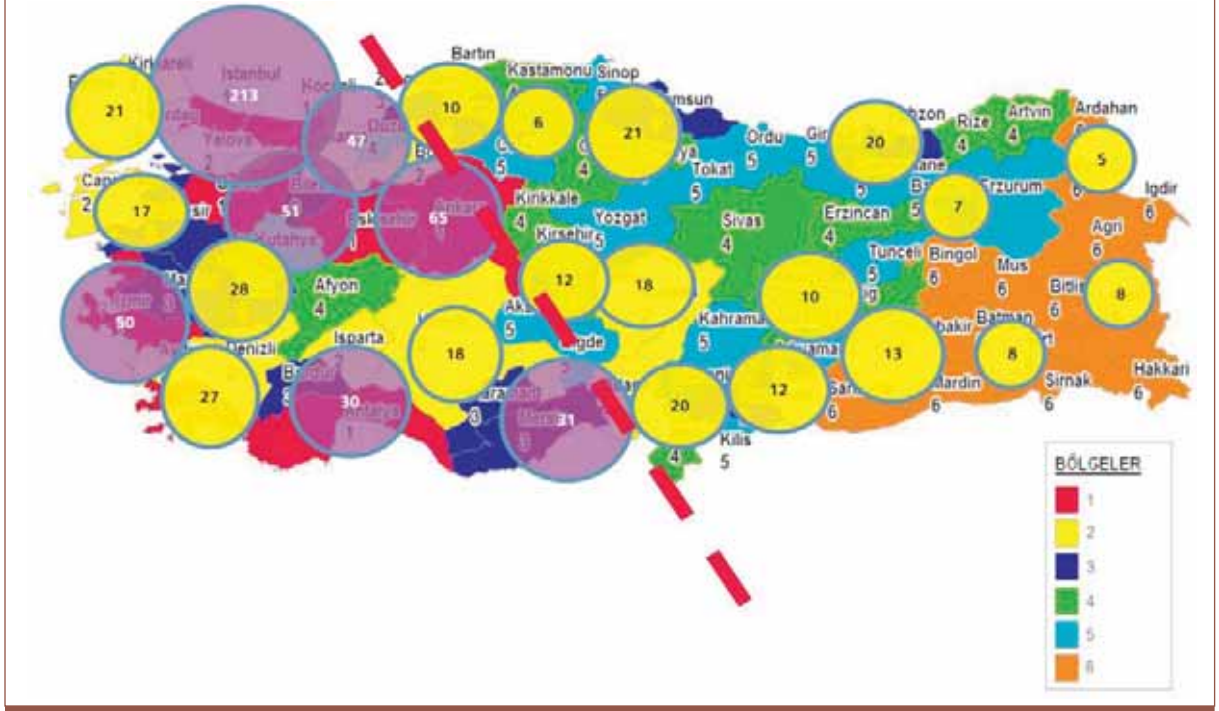
Kodu	Bölge	2004	2008	2011
TR10	İstanbul	\$108.430.481	\$205.185.630	\$213.540.645
TR51	Ankara	\$32.915.996	\$63.202.774	\$65.776.347
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	\$24.637.040	\$49.209.880	\$51.213.672
TR31	İzmir	\$26.401.754	\$48.505.424	\$50.480.531
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	\$22.837.302	\$45.654.763	\$47.513.793
TR62	Adana, Mersin	\$15.872.985	\$29.628.281	\$30.834.724
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	\$15.325.568	\$28.605.155	\$29.769.937
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	\$13.568.623	\$26.893.105	\$27.988.173
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	\$14.951.187	\$26.744.157	\$27.833.161
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	\$10.987.421	\$20.962.939	\$21.816.535
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	\$9.783.777	\$20.169.848	\$20.991.150
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, , Gümüşhane	\$9.798.800	\$19.624.761	\$20.423.867
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	\$9.495.117	\$19.000.385	\$19.774.067
TR52	Konya, Karaman	\$9.384.685	\$17.601.827	\$18.318.561
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	\$9.293.681	\$17.418.493	\$18.127.762
TR22	Balıkesir, Çanakkale	\$8.004.011	\$16.024.417	\$16.676.920
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	\$7.379.908	\$12.539.894	\$13.050.509
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	\$6.339.000	\$11.713.671	\$12.190.643
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	\$6.037.825	\$11.236.107	\$11.693.634
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	\$5.937.480	\$9.901.212	\$10.304.382
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	\$5.338.387	\$9.893.149	\$10.295.991
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	\$3.905.890	\$8.253.474	\$8.589.549
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	\$3.995.233	\$7.522.283	\$7.828.585
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	\$3.736.116	\$6.562.661	\$6.829.888
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	\$3.383.260	\$5.461.382	\$5.683.765
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	\$2.671.165	\$4.565.313	\$4.751.210
TR00	Türkiye	\$390.412.690	\$742.080.982	\$772.298.000

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Yukarıdaki tablo Türkiye'deki 2000'li yıllarda yaşanan hızlı gelişim sürecinin ve başarılı ekonomi performansının bir yansımasıdır. 2004 yılında 10 milyar \$ sınırını geçen sadece 10 Düzey-2 bölgesi varken, 2011 yılı itibarıyla bu sayı 21'e yükselmiştir. Bu 21 bölgeden 5'i 50 milyar \$ ve üzerinde GSBH'ye sahiptir. Bu bölgeler aynı zamanda sanayi üretimi güçlü olan, dış yatırım çeken bölgelerdir. 10-30 milyar \$ aralığında ise 16 bölge yer alırken, 10 milyar \$ ve altı GSBH büyüklüğüne sahip 5 bölge yer almaktadır. GSBH düzeylerine göre bölgeler 5 gelişmiş, 16 gelişmekte olan 5 az gelişmiş olarak sınıflandırılabilir. Ulusal hasılanın mekânsal dağılımını net olarak görebilmek açısından aşağıdaki haritayı incelemek faydalı olacaktır.

Ancak, küresel krizin etkisiyle 2008-2011 dönemindeki gayri safi bölgesel hasılanın artış hızının yavaşladığı görülmektedir. ABD, AB ülkeleri gibi gelişmiş ekonomiler ile kıyaslandığında gerileme olmaması, bu dönemde hiçbir bölgenin GSBH değeri bakımından konumunu koruması ve gerilememesi olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmektedir.

Şekil 13: Düzey-2 Bölgeleri 2011 yılı GSBH Değerleri (milyar \$)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

6 Nisan 2012 tarihinde ilan edilen Yeni Teşvik Sistemi Bölge Kademeleri haritası üzerine Düzey-2 bölgelerin GSBH değerleri işlenmiştir. Haritada Zonguldak-Hatay arasında bir eksen çizildiğinde 772,3 milyar \$'lık ulusal hasılanın %78'sine karşılık genel 601 milyar \$'lık kısmı 30 ili kapsayan ve ülkenin batısında yer alan 12 bölgesi tarafından, geriye kalan 171,3 milyar \$'lık kısmı da 51 ili kapsayan 14 doğu bölgesi tarafından karşılanmaktadır.

2011 yılında, TR10 İstanbul ve TR51 Ankara hattında bu iki bölge de dahil olmak üzere TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik ile TR42 Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova'dan oluşan 4 bölgenin toplam ulusal hasılaya katkısı 376 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir.

Daha açık bir ifadeyle, bu büyüklüğün önemini vurgulamak amacıyla bu 4 bölgeyi aynı dönem için bazı ülkeler ile karşılaştırma yerinde olacaktır. 376 milyar \$'lık ekonomik büyüklük;

- Finlandiya (194 milyar \$) ve Macaristan (196 milyar \$)'ın yaklaşık toplamı kadar,
- Irak (139 milyar \$) ve İsrail (237 milyar \$)'in toplamından daha fazla,
- Yunanistan (294 milyar \$), Norveç (266 milyar \$), Romanya (267 milyar \$), Singapur (315 milyar \$) ve İsviçre (354 milyar \$)'den daha fazladır.

İkinci bir yoğunlaşma alanı olarak TR31 İzmir, TR33 Manisa, Kütahya, Afyon, Uşak ve TR33 Denizli, Aydın, Muğla üçgeni ise ulusal hasılaya 2011 yılında 115 milyar \$ katkı sağlamıştır. 50 milyar \$'ı geçen üçüncü yoğunlaşmayı toplam 79 milyar \$ ile TR61 Antalya, Isparta, Burdur, TR51 Konya, Karaman ve TR62 Adana, Mersin bölgesi oluşturmaktadır.

Batı bölgelerindeki bu sevindirici gelişmelere karşın Doğu Bölgelerinde yaşanan yavaş büyüme hızı ise dikkat çekmektedir. Birkaç sanayileşme yolunda ilerleyen Kayseri, Gaziantep, Kahramanmaraş gibi yarı-merkez illeri dışarıda bıraktığımız zaman düşük büyüme hızı ve kişi başı gelir bakımından refah düzeyinin yavaş artışı başta göç ve buna bağlı birçok sosyal sorun alanını gündemde kalmaya devam edeceğinin bir göstergesi olarak algılanmalıdır. Bu nedenle, hızlı gelişen, dünyaya entegre ve rekabetçi bölgelerimizin başarısını göz ardı etmeden, yavaş gelişen ve geri kalmış bölgelerimiz için farklılaştırılmış kalkınma reçeteleri oluşturmak Vizyon 2023 yolundaki Türkiye için elzemdir.

Burada "Hangi Türkiye?" sorusunun cevabını Orta-Gelir tuzağı bakımından en eski ve temel refah göstergesi olarak Kişi Başı Gayrisafi Bölgesel Hasıla üzerinden açıklamakla başlamak yerinde olacaktır.

5.4 Kişi Başına Düşen Gayrisafi Bölgesel Hasıla (kbGSBH) Gelişim Seyri

2023 yılı için iddialı hedefler koyan bir Türkiye için istatistik ve veri üretimi hala önemli bir sorundur. 1960 yılında dönemin doktora öğrencisi Uğur Korum'a 1959 yılı için yaptırılan girdi-çıkıtı tabloları ilk Nobel ödüllü iktisatçı Tinbergen danışmanlığında yürütülen planlı kalkınma döneminin analiz çalışmalarında önemli yer tutmaktadır. O dönemler de girdi-çıkıtı tabloları her 4-5 yılda bir yenilenebilmektedir. 2012 Türkiye'sinde ise en güncel tablolar 2002 yılına aittir. Gelişmiş ekonomiler ve gelişmiş olma yolunda hızla ilerleyen ülkelerde bölgesel çok sektörlü, bölgeler arası girdi-çıkıtı tabloları kalkınma planlaması, yönetimi ve yönlendirmesinde halen önemli bir araç olarak kullanılmaktayken, Türkiye'de ulusal düzeyde her tablo üretildiğinde farklı bir istatistiki sınıflandırmaya geçilen girdi-çıkıtı tablolarının üretilmemesi iktisat politikası araştırmacıları için önemli bir engeldir. Çünkü, "ölçemezseniz yönetemezsiniz, yönetemezseniz başarılı olamazsınız".

Bu bölümdeki analizle eski ve ölçek olarak zayıf da olsa, 2004-2008 dönemine ilişkin gayrisafi bölgesel katma değer istatistiklerine dayanmaktadır. Bölgesel ekonomileri ölçmek için kullanılabilecek en güncel veri 5 yıl öncesine aittir. Tüm bu kısıtlara rağmen, imkanlar elverdiğince bölgelerin yapısal analizini yapmayı öngörüyoruz.

26 düzey-2 bölgesi için 2004, 2008 ve 2011 dönemlerine ilişkin kişi başına düşen gayrisafi bölgesel hasılanın hesaplanmasında gayrisafi katma değer (GSKD) bölgesel dağılımındaki oranlar kullanılmış, 2011 yılı için 2008 dönemindeki oranın değişmediği varsayılmıştır. Yani 2011 ulusal hasılası bölgesel düzeye indirgenirken 2008 GSKD oranları temel alınmıştır. Kişi başına düşen GSBH değerlerinin bölgesel dağılımı ise aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 20: Kişi Başı Gayrisafi Bölgesel Hasıla (cari yıl fiyatlarıyla ABD doları \$)				
	Bölge	2004	2008	2011
TR10	İstanbul	\$8.974	\$16.160	\$15.674
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	\$8.115	\$14.556	\$14.331
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	\$7.828	\$14.293	\$14.080
TR51	Ankara	\$7.883	\$13.894	\$13.449
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	\$7.117	\$13.425	\$13.375
TR31	İzmir	\$7.454	\$12.778	\$12.731
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	\$6.833	\$11.378	\$11.004
TR00	Türkiye	\$5.764	\$10.376	\$10.335
TR22	Balıkesir, Çanakkale	\$5.100	\$9.984	\$10.164
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	\$5.884	\$9.700	\$10.108
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	\$6.010	\$9.999	\$10.013
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	\$4.567	\$9.229	\$9.511
TR62	Adana, Mersin	\$4.592	\$8.164	\$8.164
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	\$4.004	\$7.827	\$8.127
TR52	Konya, Karaman	\$4.392	\$8.001	\$8.061
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	\$4.010	\$7.707	\$8.028
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	\$4.151	\$7.527	\$7.819
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	\$4.106	\$7.574	\$7.720
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	\$4.721	\$7.407	\$7.681
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	\$3.564	\$6.535	\$6.561
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	\$3.361	\$6.184	\$6.366
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	\$3.408	\$6.092	\$6.188
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	\$3.025	\$5.053	\$4.932
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	\$2.093	\$4.199	\$4.176
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	\$2.314	\$4.003	\$4.105
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	\$2.685	\$4.089	\$3.970
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	\$2.121	\$3.772	\$3.826

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

2004, 2008 ve 2011 yılları için tahmin edilen GSBH verilerine göre TR10 İstanbul bölgesinde kişi başı gelir 2004 yılında \$8.974 iken, bu değer 8 yıllık dönemde yaklaşık 2 kat artarak 2011 sonu itibarıyla \$15.674'e ulaşmıştır. Ülke ortalaması ise aynı dönemde \$5.764'ten \$10.335'e erişmiştir.

Türkiye ve tüm bölgeler için kişi başı GSBH değerinde küresel krizin etkisi nedeniyle 2008-2011 dönemi için durağanlık söz konusudur. Türkiye ortalamasının üzerindeki tüm gelişmiş bölgelerimiz olan TR10 İstanbul, TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR51 Ankara, TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli, TR31 İzmir, TR61 Antalya, Isparta, Burdur bölgelerinin bu dönemde az da olsa kişi başı GSBH değerinde azalma gözlenmiştir. Bunun sebebi en fazla göç alan bölgelerimiz olan gelişmiş ve ekonomik aktivitelerin yoğun olduğu bu merkez ve yarı-merkezlerin istihdam yaratma kapasitesinin kısıtlı olmasından kaynaklanmaktadır.

5.5 Orta-Gelir Tuzağı Bakımından Bölgelerin Sınıflandırması

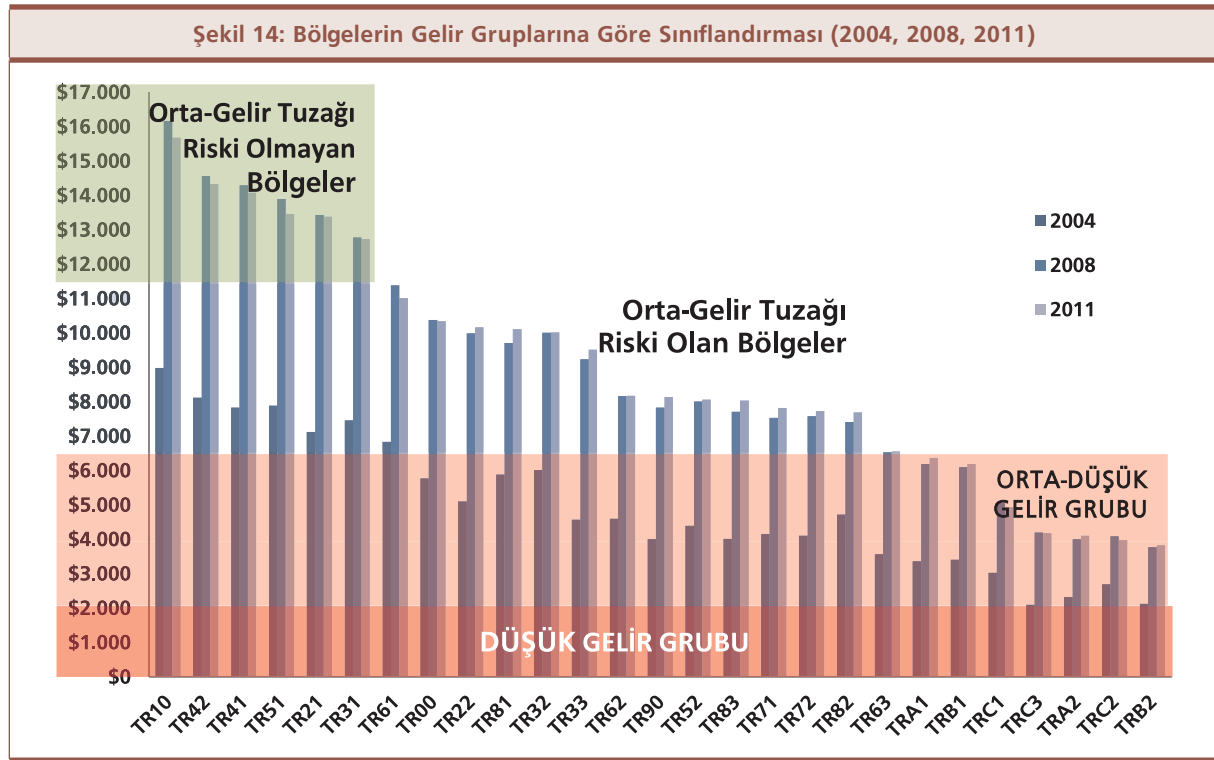
Orta-gelir tuzağına ilişkin üzerinde uzlaşılmış net bir tanım yoktur. Felipe ve ark. (2012) 124 ülkeyi kıyasladıkları çalışmalarında aşağıdaki sınıflandırmayı kullanmıştır. Bu sınıflandırmaya göre kişi başına düşen GSYH'sı 2000 \$'ın altında olan bölgeler Düşük-Gelir grubunda, 2.000 \$ ile 7.250 \$ arasında olan bölgeler Orta-Düşük gelir grubunda, 7.250 \$ ile 11.250 \$ arasında olan bölgeler Orta-Yüksek gelir grubunda ve 11.250 \$'dan olan bölgeler ise Yüksek-Gelir grubunda yer almaktadır. Ancak, Felipe ve ark. (2012)'nin sınıflandırmasında, 124 ülkeyi kapsadığı ve bu ülkelerin birçoğu güney yarım kürede yer alan az gelişmiş ülkeler olduğu için gelir grupları arasındaki kişi başı gelir bakımından fark yakın tutulduğu göz önüne alındığında, bu sınıflandırmanın diğer araştırmacıların çalışmalarına göre "iyimser" kaldığı çıkarımı yapılabilir.

Tablo 21: Türkiye'de Bölgelerin Kişi Başı Gelirlerinin ABD Kişi Başı Milli Gelirine Oranı (%)					
	Bölge	2004	2008	2011	2008-2011 farkı
TR10	İstanbul	22,29%	34,59%	38,93%	16,64%
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	20,16%	31,16%	35,60%	15,44%
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	19,44%	30,60%	34,97%	15,53%
TR51	Ankara	19,58%	29,74%	33,41%	13,82%
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	17,68%	28,74%	33,22%	15,54%
TR31	İzmir	18,51%	27,35%	31,62%	13,11%
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	16,97%	24,35%	27,33%	10,36%
TR00	Türkiye	14,32%	22,21%	25,67%	11,35%
TR22	Balıkesir, Çanakkale	12,67%	21,37%	25,25%	12,58%
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	14,62%	20,76%	25,11%	10,49%
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	14,93%	21,40%	24,87%	9,94%
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	11,34%	19,75%	23,62%	12,28%
TR62	Adana, Mersin	11,41%	17,48%	20,28%	8,87%
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	9,95%	16,75%	20,19%	10,24%
TR52	Konya, Karaman	10,91%	17,13%	20,02%	9,11%
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	9,96%	16,50%	19,94%	9,98%
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	10,31%	16,11%	19,42%	9,11%
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	10,20%	16,21%	19,18%	8,98%
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	11,73%	15,86%	19,08%	7,35%
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	8,85%	13,99%	16,30%	7,44%
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	8,35%	13,24%	15,81%	7,47%
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	8,47%	13,04%	15,37%	6,91%
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	7,51%	10,82%	12,25%	4,73%
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	5,20%	8,99%	10,37%	5,17%
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	5,75%	8,57%	10,20%	4,45%
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	6,67%	8,75%	9,86%	3,19%

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Orta-Gelir tuzağının bölgeler için tespitinde Eichengreen ve ark.(2011),’nın çalışmasında tespit ettikleri ABD milli gelirinin %58’si kriteri de kullanılabilir. Bu sınıflandırmaya göre Türkiye’de bölgelerin ABD 2004, 2008 ve 2010 kişi başı gelirlerine oranı hesaplanmıştır. Bu yöntemle Türkiye için elde edilmiş, bölgelerin bulundukları gelir grupları Tablo 21’de verilmiştir.

Tablo 21’de görüleceği üzere 2004-2008 döneminde tüm bölgelerin ABD kişi başı gelirine oranı çarpıcı bir şekilde artmış, aradaki fark önemli ölçüde azalmıştır. Ancak, 2008-2011 döneminde küresel krizin etkisiyle artış hızı yavaşlamıştır. Bu tabloya göre, bölgeleri ABD kişi başı gelirinin %30’unu aşanlar, %29-%19’u arasındakiler ve diğerleri olarak sınıflandırmak mümkündür. Bu yaklaşıma göre, Orta-Gelir Tuzağı bakımından bölge grupları aşağıdaki grafikte sunulmuştur.

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Yukarıdaki grafikten görüleceği üzere 2011 yılı itibarıyla;

(iv) Orta-Gelir Tuzağı riski olmayan 6 bölge;

- TR10 İstanbul,
- TR42 Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova,
- TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik,
- TR51 Ankara,
- TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli
- TR31 İzmir,

(v) Orta-Gelir Tuzağı riski olan 12 bölge;

- TR61 Antalya, Isparta, Burdur,
- TR22 Balıkesir, Çanakkale,
- TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın,
- TR32 Aydın, Denizli, Muğla,
- TR33 Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak,
- TR62 Adana, Mersin,
- TR90 Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane,
- TR52 Konya, Karaman,

- TR83 Samsun, Tokat, Çorum, Amasya,
TR71 Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir,
TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat,
TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop
(vi) Orta-Düşük Gelir Grubunda olan 8 bölge ise;
TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye
TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt
TRB1 Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli
TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis
TRC3 Mardin, Batman, Şırnak, Siirt
TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan
TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır
TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari yer almaktadır.

Türkiye ortalaması ise Orta-Gelir riski olan bölgeler grubundadır. 2004 yılına göre kıyaslandığında ise; 2004 yılında Türkiye'nin Orta-Düşük Gelir grubunda yer alan 22 bölgesinden 12 tanesi 2011 sonu itibarıyla bir üst gelir grubuna, 2'si de orta-gelir tuzağı olmayan birinci gruba sıçramıştır. 2004 yılında Orta- Gelir riski olan grupta yer alan TR10 İstanbul, TR42 Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR51 Ankara bölgeleri ise birinci gruba geçiş yapmıştır. 2004 yılında Orta-Düşük gelir grubunda yer alan 8 bölge ise kişi başı GSBH değerlerini önemli ölçüde artırmalarına karşın, gelir grupları değişmemiştir.

Genel çerçeveyi ortaya koyduktan sonra, bu sonucu doğuran nedenleri araştırmak üzere bölgelerin sektörel yapısının klasik tarım sanayi hizmetler ile teknoloji düzeyleri üzerinden analiz edilmesi faydalı olacaktır. Bunun dışında sektörel ve teknolojik değişim sürecinin "insan" ve "refah" üzerindeki etkilerini daha iyi anlayabilmek açısından bölgeler arası nüfus hareketleri ve işgücü niteliğinin detayları incelenmesinde fayda görülmüştür. Tüm farklı analizler arasında Yeni Ekonomik Coğrafya yaklaşımının etkisinin ağır bastığı söylenebilir. Bu kapsamda, bölgesel düzeyde sektörel-teknolojik ve işgücü hareketleri bakımından ulaştırma altyapısının incelenmeye değer bir husustur.

5.6 Bölgelerin Tarım-Sanayi ve Hizmetler Sektörleri İtibarıyla Analizi

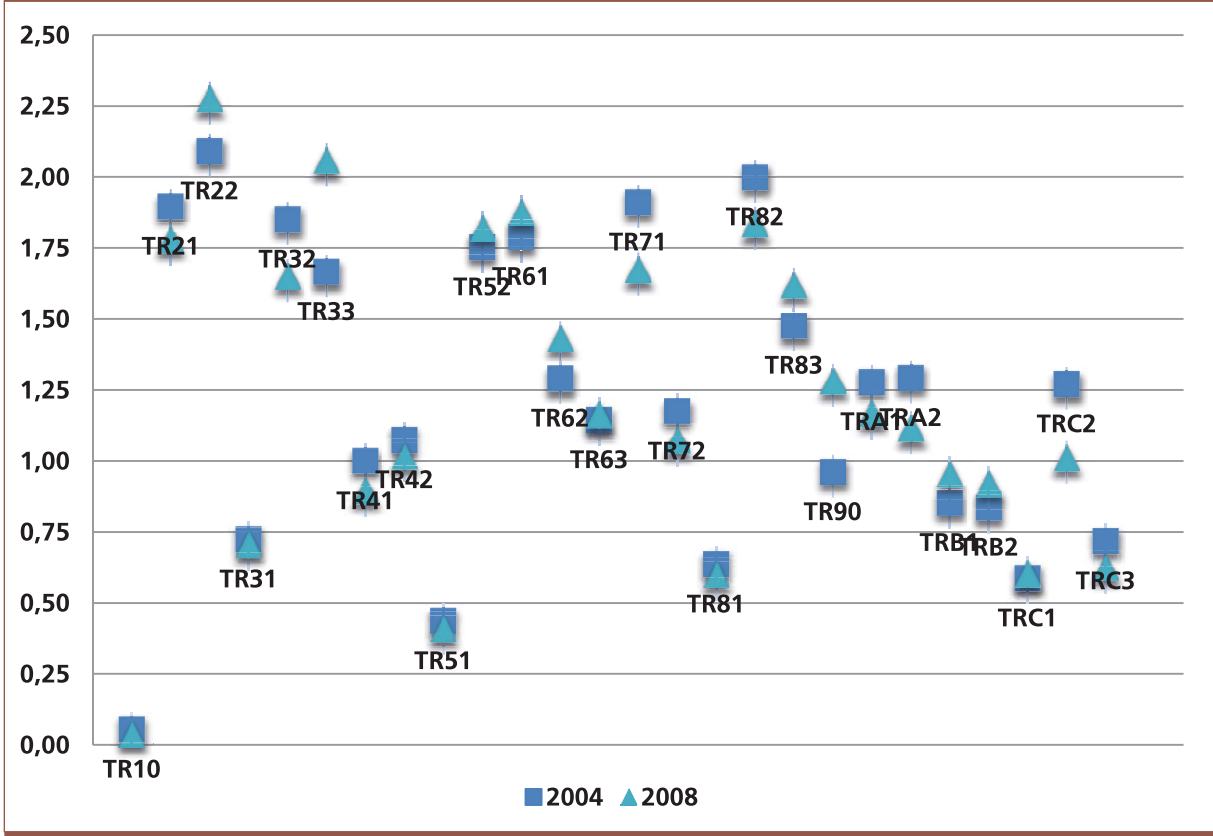
Türkiye İstatistik Kurumu tarafından bölgelerin üretim yapısına ilişkin en güncel veriler 2003, 2004-2008 dönemine ilişkin ortaya konulan Gayri Safi Katma Değer verileri ile İş İstatistikleri'dir. Özellikle en temel iktisadi göstergeler olan enflasyon, gayrisafi bölgesel hasıla, işsizlik oranı, toplam arz, sektörel üretim düzeylerine ilişkin il bazında veri üretilmemekte, mevcut veriler ise düzenli üretilmediği için bilimsel analiz çalışmalarına imkan tanıyabilecek zaman serilerine sahip değildir. Bu bölümdeki analizler, bu kısıtlar altında yapılmış olmakla birlikte, Türkiye'nin 2002-2011 döneminde yaşadığı hızlı dönüşüm sürecini bölgesel düzeyde karşılaştırmalı olarak 2003 ve 2008 yılları için ortaya koyabilecek ipuçlarını sunabilmektedir. Birinci analiz yönteminde, bölgelerin sektörel Gayri Safi Katma Değeri paylarının nüfusa oranına göre aşağıdaki sektörel grafikler elde edilmiştir.

5.6.1 Tarımsal Katma Değerin Bölgesel Kompozisyonu

Tarımsal GSKD payının nüfusa oranı en yüksek olan bölgeler TR22 (Balıkesir, Çanakkale), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), TR61 (Antalya, Isparta, Burdur), TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) ve TR52 (Konya, Karaman)'dir. Tüm bu bölgelerin ülkenin batısında yer alması ve TR52 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) bölgesi dışında kalan bölgelerde 2004-2008 döneminde verimliliğe dayalı bir artış yaşanması dikkat çekmektedir. Bu husus literatürde de yer alan "sanayileşmiş ve iktisadi yapı olarak gelişmiş bölgelerde tarımsal üretim ve verimlilik düzeyi geride kalmış bölgelere göre daha yüksektir¹³" tespitiyle de uyumlu görünmektedir. Çünkü, bir bölgedeki sanayileşme ve kentsel dönüşüm düşük tarımsal verimlilik sorununu çözmekte önemli bir umut olmaktadır.

13 Nicholls (1961)

Şekil 15: Bölgelerin Tarım Sektörü Katma Değeri Payı/Toplam Nüfustaki Payı (%)

Kaynak: TÜİK kaynaklı verilerden kendi hesaplamalarımız.
Bu oranın 1'e eşit olması bölgenin katma değerden adil pay aldığını gösterir.

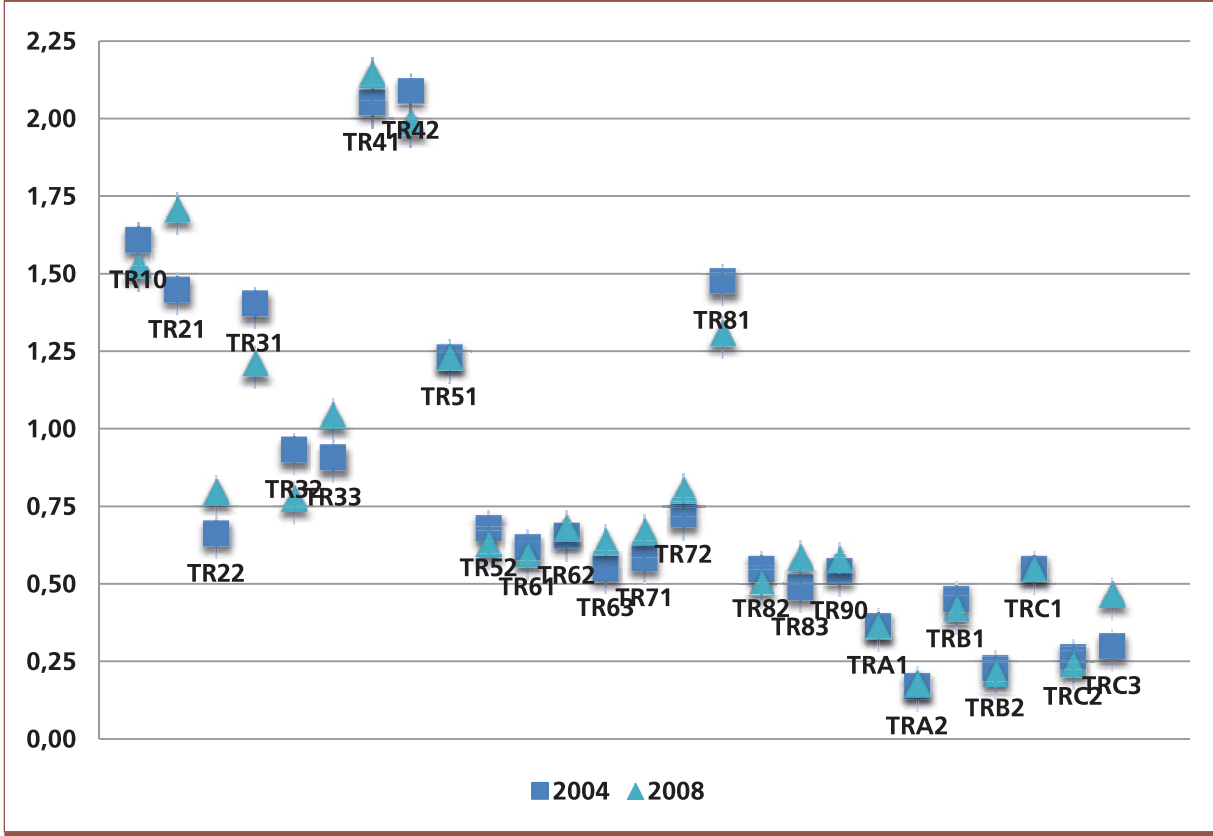
Tarımsal katma değer payının nüfusa oranı en düşük olan bölgelerin başında tam bir sanayi ve hizmet ekonomisi olan TR10 (İstanbul) bölgesi yer almaktadır. İstanbul'u yine hizmetler sektörüyle öne çıkan TR51 (Ankara) takip etmektedir. TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın) bölgesi ise bölgede yer alan büyük sanayi kuruluşları ile yaşlı bağımlı nüfusun fazla olmasının etkisiyle üçüncü sırada konumlanmıştır. Son sıralarda kırsal nüfus ağırlığının fazla olduğu doğu illerinin yer alması, bu bölgeler için kullanılan "ekonomisi tarıma dayanmaktadır" genel söylemi ile çelişmektedir. Oysa bu bölgeler piyasalaşma sorunu yaşayan, üretimin iktisadi bir faaliyet olarak değil, geçimlik olarak yapıldığı ve birtakım sosyal transfer mekanizmaları ile desteklenen bir yapı arz etmektedir.

5.6.2 Sanayi Katma Değerinin Bölgesel Kompozisyonu

Birim nüfus başına sanayi sektörü hasılası önde olan bölgeler sırasıyla TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42 Kocaeli, Sakarya, Yalova, Bolu, Düzce, TR21 Tekirdağ, Kırklareli, Edirne olduğu görülmektedir. Bunda bu bölgelerin kendi gelişme dinamiklerinin yanı sıra, 2011 yılı sonu itibarıyla ulusal hasılaya 213 milyar \$'lık katkı sağlayan, toplam 181 milyar \$'lık dış ticaret hacmine sahip TR10 İstanbul bölgesine yakınlık yatmaktadır.

Krugman'ın itme kuvveti olarak ifade ettiği bu etkinin kendisini özellikle TR21 Tekirdağ, Kırklareli, Edirne bölgesi üzerinde gösterdiği bu bölgeye ait 2004 ve 2008 değerlerinden de net bir şekilde görülmektedir. Bu dönem için, TR10 İstanbul bölgesindeki gerilemede bölgenin mevcut sanayi yapısı bakımından sınıra dayandığını ve gelen ilave üretim talebini yakın-çevre bölgeleri üzerine dağıttığını göstermektedir.

Şekil 16: Bölgelerin Sanayi Sektörü Katma Değeri Payı/ Toplam Nüfustaki Payı (%)

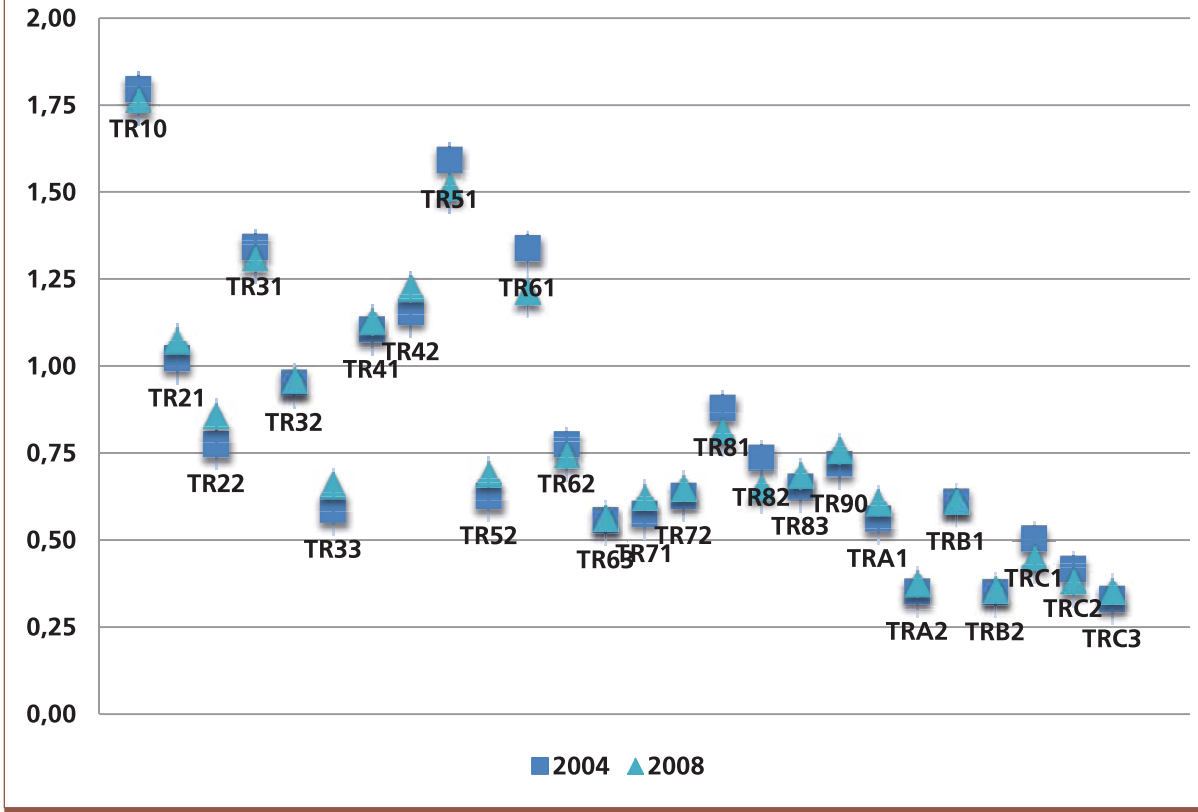
Kaynak: TÜİK kaynaklı verilerden kendi hesaplamalarımız.
Bu oranın 1'e eşit olması bölgenin katma değerden adil pay aldığını gösterir.

Aynı dönemde, TR31 İzmir bölgesinin gerilediği ve TR51 Ankara bölgesinin ise konumunu koruduğu gözlenmektedir. Sanayileşme konusunda ise son 6 bölgenin ülkenin geri-kalmış doğu üçgeninde yer alan ve yeni teşvik sisteminde altıncı kademedeki yer alan bölgeler olduğu görülmektedir.

5.6.3 Hizmetler Sektörü Katma Değerinin Bölgesel Kompozisyonu

Hizmetler sektörü bakımından bölgesel refaha katkısı en fazla olan bölge TR10 İstanbul bölgesidir. İstanbul'u kamu çalışanlarının yoğun olarak yaşadığı TR51 Ankara ile TR31 İzmir izlemektedir. Bu durum, 772,3 milyar \$'lık bir ekonomi olan Türkiye'nin ulusal iktisadi "merkezi" TR10 İstanbul, kamu kurumları, güçlü üniversite-araştırma merkezleri-ileri teknoloji altyapısı, nitelikli insan kaynağı ile öne çıkan politika ve akıl üretim yeri olarak "kamusal merkez" TR51 Ankara ve dış ticaret ve sanayi altyapısı ile tarihsel konumunu koruyan ticari merkez olan TR31 İzmir için doğal bir durumdur.

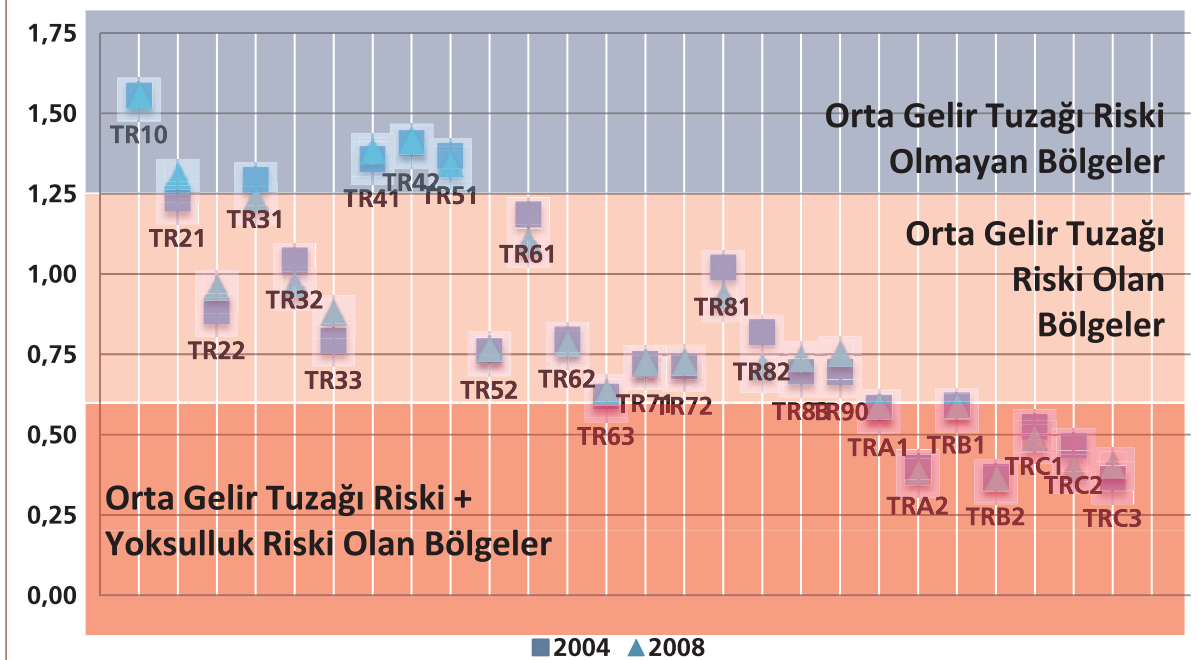
Şekil 17: Bölgelerin Hizmetler Sektörü Katma Değeri Payı/ Toplam Nüfustaki Payı (%)

Kaynak: TÜİK kaynaklı verilerden kendi hesaplamalarımız.
Bu oranın 1'e eşit olması bölgenin katma değerden adil pay aldığını gösterir.

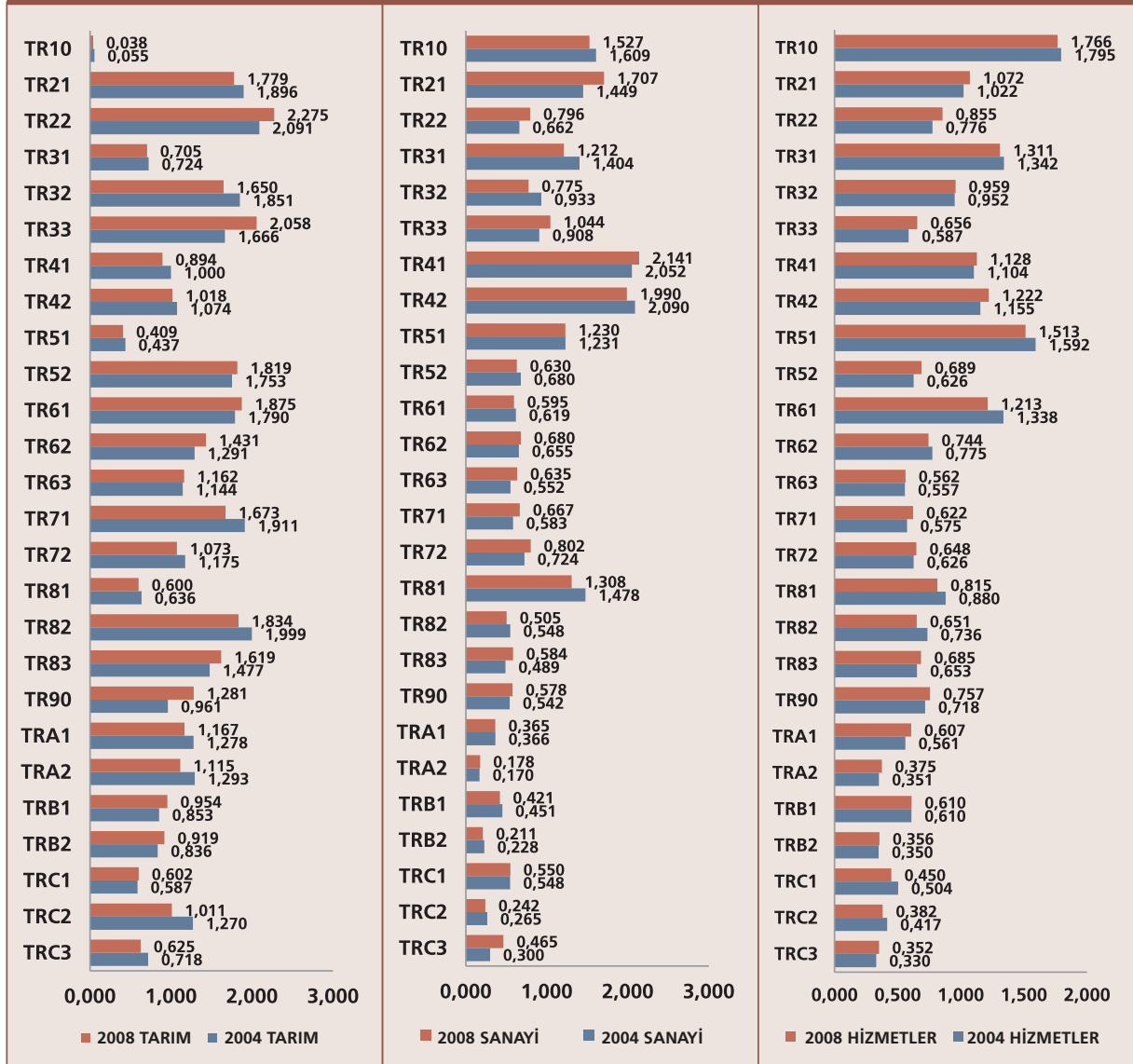
İleri düzeyde sanayileşmiş TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova bölgesinde ise az dahi olsa Hizmetlere olan kayma da sanayi sektöründe yaşanan doygunluk nedeniyle tamamlayıcı hizmet sektörlerine geçiş sürecinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Sanayi sektörü ile benzer şekilde, hizmetler sektörünün bölgesel refaha en az katkı sağladığı bölgeler doğu ve güneydoğu bölgeleridir.

Şekil 18: Bölgelerin Toplam Katma Değer Oranı/Nüfus Oranı

Kaynak: TÜİK kaynaklı verilerden kendi hesaplamalarımız.
Bu oranın 1'e eşit olması bölgenin katma değerden adil pay aldığını gösterir.

Şekil 19: Bölgelerin Tarım-Sanayi ve Hizmetler Sektörlerinde Nüfus Başına Katma Değer Oranlarındaki Değişim

Kaynak: TÜİK kaynaklı verilerden kendi hesaplamalarımız.

Bir bölgenin sektörel üretim yapısı o bölgenin gelir düzeyini etkileyen en önemli unsurlardandır. Genel itibariyle bölgeler geçimlik tarımsal faaliyetlerin akabinde sanayi üretimine geçmekte, belirli bir sanayileşme seviyesinin ardından ise hizmet sektörleri gelişme kaydetmektedir. Elbette her bölgede bu üç sektör de üretim faaliyetlerine devam edebilmekte, ileri teknoloji kullanan ülkelerde de tarımsal üretim önemli gelir kaynağı olma rolünü sürdürebilmektedir. Burada önemli olan sektörel üretim verimliliğinin ne düzeyde olduğudur. Türkiye'de tarımsal üretim geçimlik ekonomiden piyasa mekanizmalarına dayalı sektörel üretime geçememesi nedeniyle yoğun olarak kentleşme düzeyi düşük bölgelerde yürütülmektedir. Bölgesel çekim merkezi konumundaki kentlerde tarımsal üretimin yerini hizmetler sektörü almakta, ancak bölgenin sanayileşme düzeyinde beklenen gelişme görülmemektedir.

Tarımsal üretimde kişi başına düşen katma değer oranının en düşük olduğu bölge TR10 (İstanbul) Düzey-2 bölgesidir. İstanbul ekonomisinin yüzde 75'ini hizmetler sektörü oluşturmaktadır. Sanayi sektörünün toplam katma değer içerisindeki payı yıllar geçtikçe azalmaktadır. 2004 yılında, İstanbul GSKD'sinin yüzde 29'u sanayi sektöründen gelmekte iken 2008 yılında bu oran yüzde 26,7'ye düşmüştür. Buna paralel olarak sanayi sektörü istihdamında azalma görülürken hizmetler sektörü istihdamında artış kaydedilmiştir. Bu dönemde sanayi sektörü istihdamı yüzde 42 seviyesinden yüzde 38'e gerilemiştir. İstanbul'da her üç sektörün kişi başına düşen GSKD oranları düşme eğilimindedir. Bu durum İstanbul'un ekonomik olarak gerilediğini göstermemekte, diğer bölgelerin ülke içerisindeki sektörel ağırlıklarının artmaya başladığını göstermektedir.

İstanbul gibi TR51 (Ankara) Düzey-2 bölgesinin de sektörler itibarıyla nüfus başına düşen katma değer oranları azalmaktadır. Ankara'da tarım ve sanayi sektörlerinin ağırlıkları çok az miktarda düşerken hizmetler sektöründe daha yüksek bir düşüş görülmektedir. Ancak yine de Ankara, İstanbul'un ardından hizmetler sektörünün en yoğun olduğu bölgedir. TR31 (İzmir) Düzey-2 bölgesinin tarımsal ağırlığında fazla bir değişim görülmezken sanayi sektörü oranında önemli bir düşüş mevcuttur. 2004 yılında İzmir'de sanayi sektörü nüfus başına düşen katma değer oranı 1,4 iken 2008 yılında 1,2'ye düşmüştür. Bu dönemde sanayi istihdamının yüzde 10 oranında düşmesi, bunun yerine hizmetler sektörü istihdamında yüzde 10'un üzerinde artışla birlikte düşünüldüğünde, hizmetler sektörü bu boşluğu kapatma konusunda yeterli performans gösterememektedir.

Tarımsal üretimde kişi başına düşen katma değer oranının en yüksek olduğu bölgeler TR22 (Balıkesir, Çanakkale), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) ve TR61 (Antalya, Isparta, Burdur) Düzey-2 bölgeleri olmuştur. Bu üç bölge de beş yıllık dönemde tarımsal üretimde ilerleme kaydetmiştir. TR22 ve TR33 Düzey-2 bölgelerinde tarımsal istihdamı azalırken TR61 Düzey-2 bölgesinde tarımsal istihdam artış görülmektedir. Bu bölgede, diğer bölgelerden farklı olarak, sanayi istihdamındaki artış hizmetler sektörü yerine tarım sektörüne kaymaktadır. Bu üç bölgenin ardından tarımsal üretimin en yoğun olduğu bölge TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) Düzey-2 bölgesidir. Ancak bu bölge tarımsal üretimdeki ağırlığını da kaybetmeye başlamış, diğer sektörlerde de ağırlığını artıramamıştır.

GSKD içerisinde tarımsal üretimin önemli bir payı olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri nüfus başına düşen katma değer oranı bakımından ilk 10 düzey-2 bölgesi içerisinde yer almamaktadır. Tarımsal istihdam düzeyi yüzde 60'ın üzerinde olan TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) Düzey-2 bölgesi bu sıralamada ancak 14 üncü olabilmıştır. Güneydoğu Anadolu Projesinin yürütüldüğü bölgelerden TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) Düzey-2 bölgesi 17'nci, TRC1 (Gaziantep, Adıyaman, Kilis) Düzey-2 bölgesi 23'üncü, TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) Düzey-2 bölgesi 22'nci sırada yer almıştır.

Sanayi sektöründe nüfus başına düşen katma değer oranı en yüksek olan bölgeler TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) ve TR10 (İstanbul) Düzey-2 bölgeleridir. Türkiye'de sanayi sektörü İstanbul ve hinterlandında yoğunlaşmıştır. Kuzeydoğu Anadolu sanayileşmenin en düşük düzeyde olduğu bölgelerdir. Hizmetler sektöründe ise büyükşehirlerin olduğu düzey-2 bölgeleri önde gelmekte, Güneydoğu Anadolu bölgesinin ağırlığı düşük düzeyde kalmaktadır.

5.7 Bölgelerin Tarım-Sanayi-Hizmetler Sektörleri İtibarıyla Orta-Gelir Tuzağı Risk Değerlendirmesi

Bu bölümde, bir ekonominin sektörel analizlerinde geleneksel olarak kullanılan tarım-sanayi ve hizmetler sektörleri bakımından bir kıyaslaması yapılmıştır. Bu üç sektör ile bölgeleri parametreler ile orta-gelir tuzağı ilişkiselliğini kurabilmek ve toparlamak açısından konsolide bir tabloya ihtiyaç duyulmaktadır.

Tablo 22: Bölgelerin Tarım-Sanayi-Hizmetler Sektörleri İtibarıyla Orta-Gelir Tuzağı Risk Değerlendirmesi

Bölge		Tarım-Sıra		Sanayi-Sıra		Hizmetler-Sıra		Kişi başına GSBH (\$)		Gelir Grubu	Orta-Gelir Tuzağı Riski ?
		2004	2008	2004	2008	2004	2008	2004	2008		
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	20	19	25	25	25	25	\$2.121	\$3.772	Orta-Düşük	Var
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	10	14	26	26	24	24	\$2.314	\$4.003	Orta-Düşük	Var
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	13	17	24	24	23	23	\$2.685	\$4.089	Orta-Düşük	Var
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	22	22	23	21	26	26	\$2.093	\$4.199	Orta-Düşük	Var
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	24	23	18	19	22	22	\$3.025	\$5.053	Orta-Düşük	Var
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	19	18	21	22	17	19	\$3.408	\$6.092	Orta-Düşük	Var
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	12	12	22	23	20	20	\$3.361	\$6.184	Orta-Düşük	Var
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	15	13	16	14	21	21	\$3.564	\$6.535	Orta-Düşük	Var
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	2	4	17	20	12	16	\$4.721	\$7.407	Orta-Yüksek	Var
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	3	7	15	13	19	18	\$4.151	\$7.527	Orta-Yüksek	Var
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	14	15	10	9	15	17	\$4.106	\$7.574	Orta-Yüksek	Var
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	9	9	20	17	14	14	\$4.010	\$7.707	Orta-Yüksek	Var
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	18	11	19	18	13	11	\$4.004	\$7.827	Orta-Yüksek	Var
TR52	Konya, Karaman	7	5	11	15	16	13	\$4.392	\$8.001	Orta-Yüksek	Var
TR62	Adana, Mersin	11	10	13	12	11	12	\$4.592	\$8.164	Orta-Yüksek	Var
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	8	2	9	8	18	15	\$4.567	\$9.229	Orta-Yüksek	Var
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	23	24	4	5	9	10	\$5.884	\$9.700	Orta-Yüksek	Var
TR22	Balıkesir, Çanakkale	1	1	12	10	10	9	\$5.100	\$9.984	Orta-Yüksek	Var
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	5	8	8	11	8	8	\$6.010	\$9.999	Orta-Yüksek	Var
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	6	3	14	16	4	5	\$6.833	\$11.378	Orta-Yüksek	Var
TR31	İzmir	21	21	6	7	3	3	\$7.454	\$12.778	Yüksek	Yok
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	4	6	5	3	7	7	\$7.117	\$13.425	Yüksek	Yok
TR51	Ankara	25	25	7	6	2	2	\$7.883	\$13.894	Yüksek	Yok
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	17	20	2	1	6	6	\$7.828	\$14.293	Yüksek	Yok
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	16	16	1	2	5	4	\$8.115	\$14.556	Yüksek	Yok
TR10	İstanbul	26	26	3	4	1	1	\$8.974	\$16.160	Yüksek	Yok

Kaynak: TÜİK kaynaklı verilerden kendi hesaplamamız.

Tablo 22’de, Düzey-2 bölgeleri GSKD'lerinin sektörel bazda sıralamaları ile kişi başına düşen GSBH değerleri verilmektedir. Buna göre, orta gelir tuzağı riski olmayan bölgeler; TR10 (İstanbul), TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TR31 (İzmir) ve TR51 (Ankara) Düzey-2 bölgeleridir. Bu bölgeler beş yıllık dönemde gelir düzeylerini 10 bin dolar seviyesinin üzerine çıkarmışlardır.

Bu bölgelerde tarımsal üretimin GSKD içerisindeki payı azalmakta, hizmetler sektöründe yığılma görülmektedir. Tarım-dışı sektörlerde istihdam oranı da artış göstermektedir. TR61 (Antalya, Isparta, Burdur), TR22 (Balıkesir, Çanakkale) ve TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) Düzey-2 bölgeleri orta-yüksek gelir seviyesine çıkmakla birlikte tarımsal istihdam oranının yüksek olması orta gelir düzeyinden çıkış konusunda şüphe uyandırmaktadır. TR61 (Antalya, Isparta, Burdur) bölgesinin kırılma hizmet sektörü (turizm) ve doğal çevreden etkilenen tarım sektörüne bağımlı oluşu, Konya, Kayseri, Adana, Mersin, Gaziantep, Denizli gibi illerin yer aldığı Düzey-2 bölgelerinde de yüksek tarımsal istihdam ve sanayileşmenin belirli bir olgunluğa erişememesi nedeniyle orta gelir seviyesinin üzerine çıkması zaman alacaktır.

6 BÖLGELERİN TEKNOLOJİ DÜZEYLERİNİN ORTA-GELİR TUZAĞI BAKIMINDAN ANALİZİ

6 BÖLGELERİN TEKNOLOJİ DÜZEYLERİNİN ORTA-GELİR TUZAĞI BAKIMINDAN ANALİZİ

6.1 Bölgelerin Üretim Yapılarının Teknoloji Düzeylerinin Tespiti

Orta-Gelir tuzağı riskini değerlendirmek için sadece kişi başı gelir değerlerinin analiz edilmesinin yeterli olmayacağı açıktır. Orta-gelir tuzağının nedenleri ülkenin ve bölgelerin ekonomik yapısında saklıdır. Bu nedenle, Türkiye'de bölgelerin ekonomik yapısının detaylı analiz edilmesi yerinde olacaktır. Ekonomik yapının analizinde geleneksel ekonominin devresel akım şemasında her alan üretim, işgücü ve finans piyasaları ile bunlar arasındaki etkileşimin dış alem (mal ve hizmet üretimi bakımından ithalat-ihracat, işgücü bakımından göç akımları, finans piyasası bakımından yabancı doğrudan ve dolaylı yatırımlar) ile olan ilişkilerinin incelenmesi kastedilmektedir. Bir bölgede yaşayan insanların kişi başı gelirlerini doğrudan etkilemesi bakımından bu bölümde üretim sektörlerinin yapısının analiz edilmesi ilk aşamada yeterli görülmektedir. Çünkü Türkiye'nin bölgesel üretim deseni dikkate alındığında maaş ve ücret ödemeleri bölgelerdeki bireysel refah düzeyini etkileyen temel unsurdur. Önceki bölümde tarım, sanayi ve hizmetler olmak üzere ana sektörler itibarıyla bölge-sektör ve bireysel refaha ilişkin bir analiz yapılmıştır. Bu bölümde ise bölgelerin gelişmişlik düzeyine ilişkin açıklanan teorik çerçeveden de faydalanarak 26 Düzey-2 bölgesinin üretim yapılarının teknoloji seviyeleri incelenecektir.

Teknoloji seviyelerinin tespiti yaklaşımı, TÜİK'in 2003-2008 dönemini kapsayan Bölgesel Yıllık İş İstatistiklerinden faydalanarak bölgelerin teknoloji düzeylerine göre sektörel toplulaştırmasına dayalı bir endeks üretilmesine dayanmaktadır. Bu endekse göre bölgeler veya ülkeler 1-5 arasında bir değer almaktadır. Bu yöntem, literatürde Rostow'un kalkınma evreleri yaklaşımına dayanmakla birlikte bu alanda ortaya çıkmış diğer güncel çalışmalardan faydalanılarak özgün bir değerlendirme çerçevesi sunmaktadır.

Ohno (2009)'nun ASEAN ülkeleri için yapmış olduğu "Orta-Gelir Tuzağından Kaçış (Avoiding the Middle Income Trap)" başlıklı çalışmasında ortaya koyduğu "Sanayileşmeyi Yakalamanın Aşamaları (Stages of Catching-up Industrialization)" ile Taşcı (2009)'nın Türkiye'nin 1996-2009 döneminde dış ticaretin teknoloji düzeyini belirlemek üzere kullandığı "kalkınma evreleri"ne dayanmaktadır. Orta-gelir tuzağı ile bölgelerin teknoloji düzeylerinin ilişkiselliğini kurmak bakımından şu hususları hatırlamak yerinde olacaktır: Öz(2012)'ye göre; "bir ülkenin orta gelir seviyesine ulaşabilmesi için; düşük teknolojili üretim yapma kapasitesine erişmiş olması ve imalat sanayiine emek yoğun bir üretimin hâkim olması gerekmektedir. İmalat sanayii dış ticaretinde rekabet edebilir olunması da orta gelir düzeyine erişmede gerekli unsurlar arasında yer almaktadır."¹⁴

Agénor ve ark.(2012)'a göre ise bir ülke veya bölgenin Orta-Gelir Tuzağına yakalanma süreci şu şekilde özetlenmektedir.

- Ülkeler düşük gelir grubundan orta gelir grubuna geçtiğinde, işgücü tarım sektöründen emek yoğun ve düşük maliyetli imalat sanayi sektörlerine kaymaktadır.
- Gecikmiş kalkınma sürecini yaşayan bu ekonomik yapı, ithal teknolojilerin kullanılması suretiyle, işgücünde verimlilik artışı sağlar ve tarım sektöründeki işgücü imalat sanayine geçmiş olur.
- Belirli bir dönem sonunda, düşük nitelikli işgücü havuzunun diğer sektörlerle geçiş imkanları daralır, bu alandaki istihdam zirveye ulaşır ve ekonominin istihdam yaratma kabiliyeti zayıflar.
- Bu tür ülkeler ve bölgeler orta-gelir seviyesinde eriştiğinde, kentsel bölgelerdeki imalat sanayindeki reel ücretler yükselir, işgücü maliyetleri artar, üreticinin rekabet gücü azalır ve ithal edilen yabancı teknolojinin getirisi de düşer.

14 Öz, Sumru "Orta Gelir Tuzağı", Ekonomik Araştırma Forumu Politika Notu 12-06, Ağustos 2012

- Üretim yapısından sektörel değişim ve ithal teknolojiden elde edilen üretkenlik artışı tükenir, uluslararası rekabetçilik erir, çıktı artışı ve büyüme yavaşlar ve ekonomi orta-gelir tuzağına düşer. Bu sarmal nedeniyle üst gelir grubuna geçişi gerçekleştiremez.

Bu çalışma için geliştirilen taksonomi; bir bölgenin gelişme evresini üretim yapısının ağırlığı olan sektörlerdeki teknoloji yoğunluğuna göre 5 düzeyde sınıflandırmaktadır.

6.1.1 Birinci Düzey

Bu düzeyde olan bir ülke veya bölgede gayrisafi bölgesel hasılda doğrudan doğal çevreden alınan kaynaklara dayalı birincil endüstrilerin ağırlığı fazladır. Bu evre, geçimlik ekonomiden henüz iktisadi faaliyet olarak tarım, ormancılık, madencilik sektörlerine geçişi ifade etmektedir. Sermaye birikimi yavaştır ve işgücü düşük niteliklidir. Akpınar, Özsan ve Taşcı (2012)¹⁵'ye göre; bu düzeyde yer alan bölgelerde, istatistiki olarak tarım sektörü içinde kabul edilen aktiviteler aslında iktisadi sektör mantığından uzak bireylerin gündelik-geçimlik faaliyetleridir.

Herhangi bir faaliyetin iktisadi sektör çerçevesinde değerlendirilebilmesi için öncelikle üretim faaliyetinde bulunan kişilerin girişimci, yani o endüstri koluna kar saikiyle girmesi gerekmektedir. Ülkemizde az gelişmiş bölgelerde yürütülen tarımsal faaliyetler, insanların babadan kalma üretim faaliyetini devam ettirmesi şeklindedir. Çoğu zaman tarımsal üretim bireylerin bilinçli tercihleri ile seçtikleri bir alan değildir. Üretim faaliyeti sektörel uzmanlaşma ve iş bölümüne imkan tanıyacak dinamikleri geliştirmekte zorlanmaktadır. Sektörde çalışan bireyler daha çok kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla üretim yapmakla birlikte piyasa için mal ve hizmet üretiminde bilinci yeni gelişmeye başlamıştır.

Bu düzeydeki bölgelerde tarımsal üretimin verimlilik düzeyi de düşüktür. Tek ürün veya sektöre bağlı, sübvansiyon vb. çeşitli destek mekanizmaları ile bölgeye dışarıdan gelen kamu çalışanları, güvenlik görevlileri, öğrenci vb. kişilerin tüketim harcamalarına dayalı bir ekonomik yapı arz etmektedir. Bu düzeydeki bölgeler, diğer yarı-merkez veya ulusal merkez bölgelere bağımlı çevre bölgelerdir.

6.1.2 İkinci Düzey

Bu tür bölgelerde ağırlıklı üretim yapısı düşük teknoloji imalat sanayi sektörleridir. Bu düzeyin özelliği olan Yığılma (Agglomeration) ekonomileri, belirli coğrafi bölgede imalat sanayi işletmelerinin ölçek ekonomilerine ulaşmak ve dışsalıklardan faydalanmak amacıyla yoğunlaşması anlamına gelmektedir.

Agenor ve ark. (2012)'ye göre ülkeler düşük gelir grubundan orta gelir grubuna geçtiğinde, işgücü tarım sektöründen emek yoğun ve düşük maliyetli imalat sanayi sektörlerine kaymaktadır. Bu seviyedeki imalat sanayi sektörleri Düşük-Teknoloji yoğunluğuna sahiptir. Örneğin, Gıda, İçecek, Tütün İmalatı, Tekstil-Konfeksiyon, Mobilya İmalatı, Kağıt ve Kağıt Ürünleri vd. sektörleri bu grupta yer almaktadır. Ekonomik yapısında bu sektörlerin ağırlıklı olduğu bölgeler Yarı-Çevre bölgeler olarak ifade edilebilir. Bu tür ekonomik yapıda, finans piyasası gelişmemiş, mal ve işgücü piyasası yeni oluşmaya başlamış, diğer bölgelere yarı bağımlı ve piyasalaşma süreci devam etmektedir. Üretim için ithal teknoloji ihtiyacı üst seviyededir.

6.1.3 Üçüncü Düzey

Bu düzeyde yer alan ekonomik yapıda ağırlıklı üretim orta-düşük teknoloji imalat sanayi sektörleridir. Teknoloji yoğunluğu bir önceki düzeye göre artmış, buna bağlı olarak verimlilik artışı da gözlenmektedir.

15 AKPINAR, Rasim, M.E. ÖZSAN, K.TAŞCI, "Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık Sektörünün Rekabet edebilirliğinin Analizi", Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Sayı 5, Ocak 2012

Emek yoğun sanayilerden keskin bir kopuş görülmemekte ve tarımsal istihdamın seviyesi azalmakla birlikte ekonomi içindeki ağırlığı devam etmektedir. Agenor ve ark.'na (2012) göre; gecikmiş kalkınma sürecini yaşayan bu ekonomik yapı, işgücünde verimlilik artışını ithal teknolojilerin kullanılması suretiyle sağlamakta, imalat sanayi tarım sektöründen kopan işgücü için yeni istihdam alanı oluşturmaktadır. Bu seviyedeki sektörler; "Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt imalatı, Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı, Metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı, Ana metal sanayii vd." dir.

Yarı-merkez olarak tanımlayabileceğimiz bu bölge; küresel ve ulusal merkez bölgelere bağlı, belirli düzeyde piyasa mekanizmasının işlediği ve küresel iktisadi ve finans sistemindeki kurallara uyma yolunda mesafe kat etmiş, belirli düzeyde sermaye derinliğine ulaşmış bölgelerdir.

6.1.4 Dördüncü Düzey

Bu düzeydeki bölgeler uluslararası alanda rekabetçi bir sanayi ekonomisine sahiptir. Ağırlıklı üretim yapısı ise orta-ileri teknoloji yoğunluğuna sahip imalat sanayi sektörleridir. Bu sektörler; kimyasal madde ve ürünlerin imalatı, makine ve teçhizat imalatı, elektrikli makine ve cihazların imalatı, motorlu kara taşıtı vd.'dir. İşgücünün niteliği ve verimliliği bir önceki düzeye göre yüksek, buna bağlı olarak ücretler ve üretim maliyetleri artmıştır.

Kentleşme ekonomilerinin üretilbildiği bu bölgelerde, kentleşme oranı %75'in üzerindedir. Bu tür bölgeler "ulusal merkez"lerdir. Küresel piyasa ile tam entegre ve kurallara uygun rekabet yeteneğine sahip çekim merkezleridir.

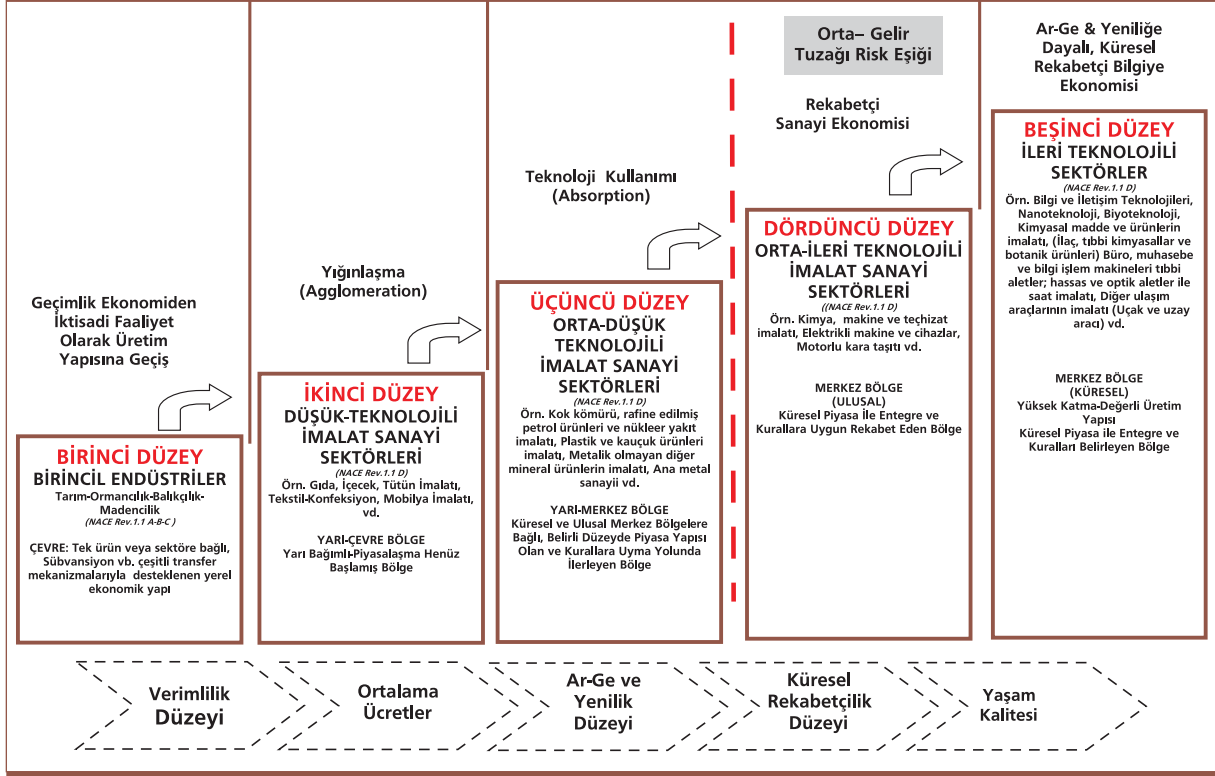
6.1.5 Beşinci Düzey

Ar-Ge & yeniliğe dayalı, küresel rekabetçi bilgi ekonomisi özelliği gösteren bölgelerdir. Üretim yapısı yüksek katma değerli ileri teknoloji yoğunluğuna sahip imalat sanayi sektörleri ile bilgiye dayalı yaratıcı endüstrilerdir. Tarımsal katma değer ve istihdamın toplam ekonomi içindeki ağırlığı çok düşük düzeydedir. Bu bölgeler küresel merkezlerdir. Küresel iktisadi sistemin kurallarını belirleyen bölgelerdir. Hizmet sektörleri oldukça gelişmiş düzeydedir. Uluslararası finansal ve işgücü akımları için düğüm noktası olan bu bölgeler yüksek düzeyde uluslararası göç (nitelikli) almaktadır. Öne çıkan sektörler; bilgi ve iletişim teknolojileri, nanoteknoloji, biyoteknoloji, kimyasal madde ve ürünlerin imalatı, (ilaç, tıbbi kimyasallar ve botanik ürünleri) büro, muhasebe ve bilgi işlem makineleri imalatı, radyo, televizyon, haberleşme teçhizatı ve cihazları imalatı, tıbbi aletler; hassas ve optik aletler ile saat imalatı, diğer ulaşım araçlarının imalatı (Uçak ve uzay aracı)'dır.

6.2 Üretim Yapısı Bakımından Bölgelerin Gelişmişlik Düzeyi Taksonomisi

Önceki bölümlerde açıklanan teori ve analiz çerçevesine göre bir bölge veya ülkenin üretim yapısı bakımından gelişmişlik düzeylerini tespit etmek üzere aşağıdaki şekilde yer alan aşamaların bölgelerin ulusal veya küresel ölçekte konumunu anlamak bakımından faydalı olacağı değerlendirilmektedir.

Şekil 20: Grafik Üretim Yapısı Bakımından Bölgelerin Gelişmişlik Düzeyleri

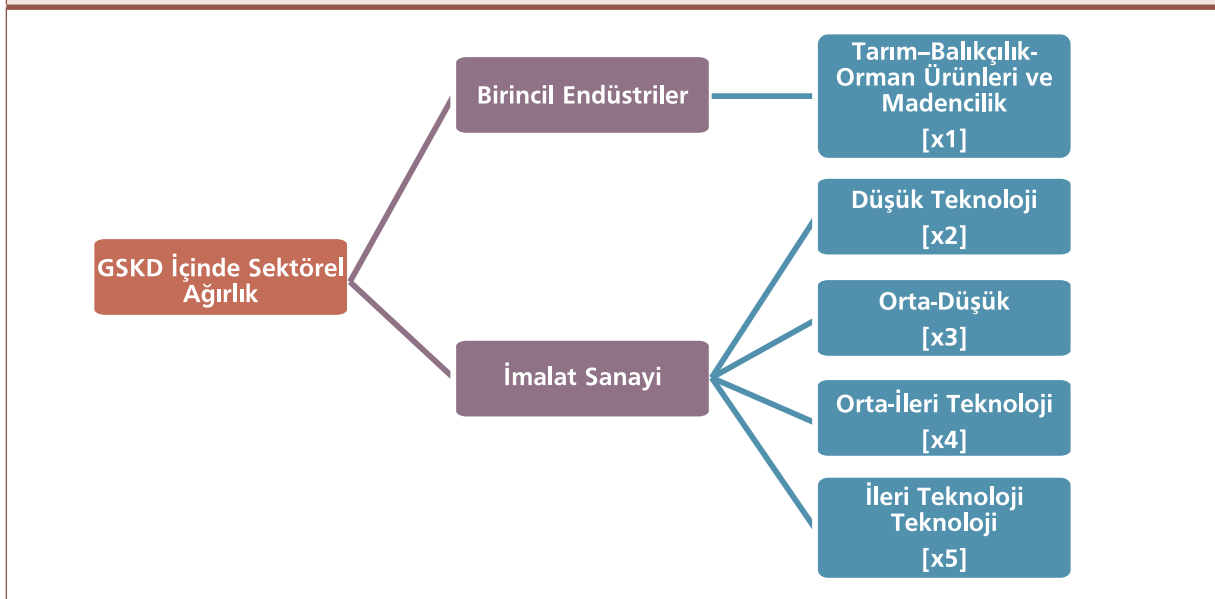
Kaynak: Ohno(2009) ve Taşcı (2009)'dan yararlanılarak yazar tarafından geliştirilmiştir.

İstatistiki Bölge Birimleri Sınıflandırması (İBBS) 26 Düzey-2 bölgesine seviyesinde yapılacak analiz çalışmasında, Türkiye İstatistik Kurumu tarafından yayımlanan 2003-2008 dönemine ait İş İstatistikleri, 2004-2008 dönemine ait Gayri Safi Bölgesel Katma Değer verileri ile 1996-2011 dönemine ait İthalat ve İhracat verileri kullanılmıştır.

6.3 Türkiye'de Bölgelerin Üretim Yapısı Bakımından Teknoloji Düzeyinin Tespiti

Bölgelerin sektörel Gayrisafi Katma Değer verileri Birincil Endüstriler ile Sanayi Sektörünün ifade eden imalat sanayi verileri temel alınmış, hizmet sektörü kapsam dışı bırakılmıştır. Çalışmada ifade edilen üretim yapısı birincil endüstriler ile sanayi sektörü altında yapılan üretimi kapsamaktadır.

Şekil 21: Teknoloji Düzeyinin Hesaplanma Yöntemi

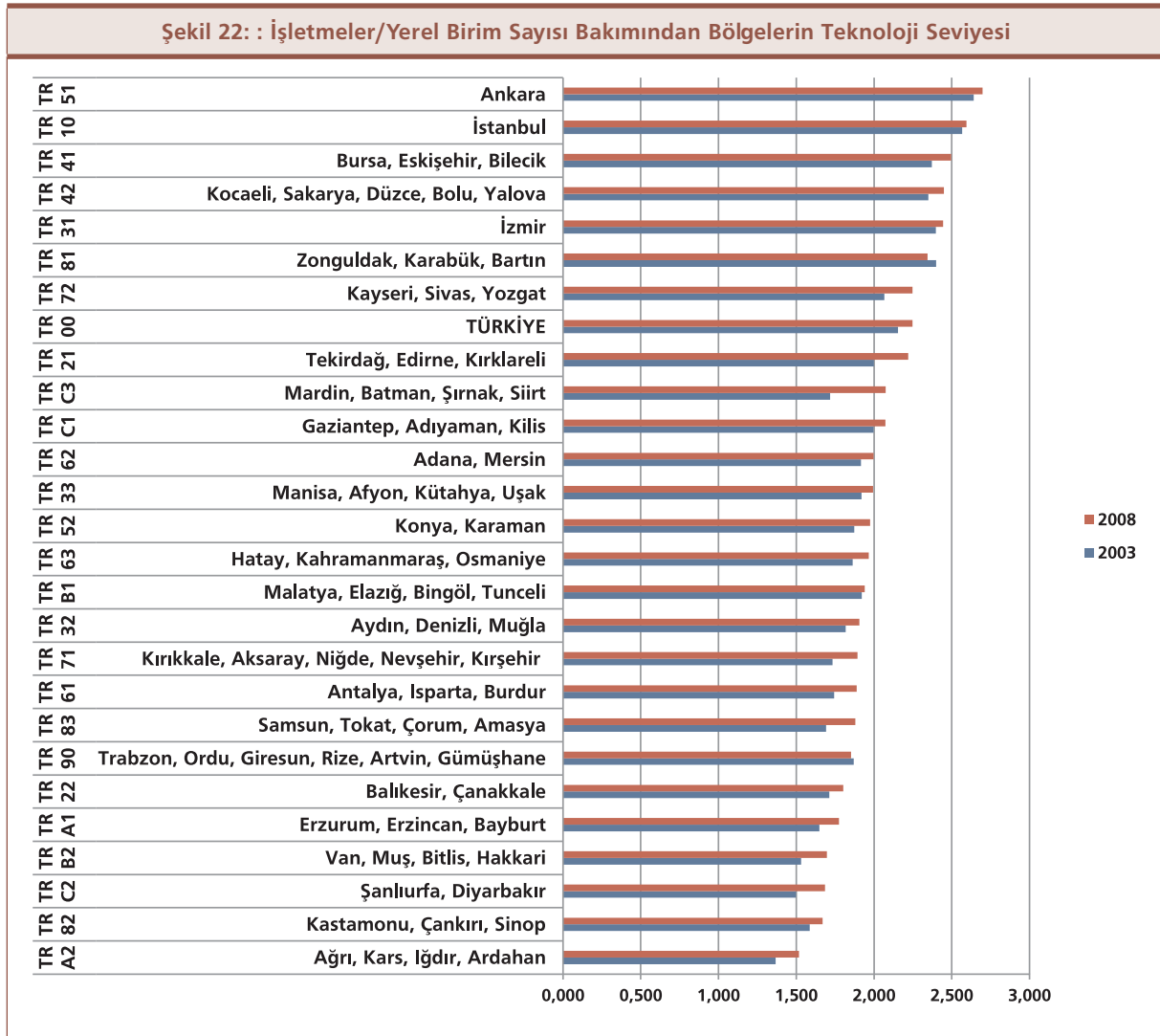

Şekil 21’de analizde kullanılan sektörlerinin ağırlığının seviye değerini göstermektedir. Bölgenin Gayrisafi Katma Değerinin Tarım ve Sanayi sektörleri içinde teknoloji düzeyine göre üretim yapısının gelişmişlik düzeyine sınıflandırılması amaçlanmaktadır.

Bölgesel-sektörel analizde imalat sanayi sektörleri EUROSTAT’ın NACE Rev.1.1 sınıflandırmasına göre ileri teknoloji, orta-ileri teknoloji, orta-düşük teknoloji ve düşük teknoloji olmak üzere 4 seviyede sınıflandırılmıştır¹⁶. Birincil endüstrilerde dahil edildiğinde bu çalışmada 5 seviye temel alınmıştır.

Örneğin, TR21 Tekirdağ-Edirne ve Kırklareli bölgesinin toplam tarım ve sanayi GSKD değeri içinde tarımın payı 2004 yılı için %33,4 iken 2008 yılı için bu değer %24,5’e düşmüştür. Sanayinin payı ise 2004 yılı için %66,4’den 2008 yılında %75,5’e yükselmiştir. Bu durumda, bölgenin 2008 yılı için sırasıyla yıllık ciro bakımından imalat sanayi sektöründe düşük teknoloji %62,1, orta-düşük teknoloji %27,8, orta-ileri teknoloji %9,7 ve ileri teknoloji %0,3 olduğu için bölgenin 2008 yılı için teknoloji seviyesi $24,5 \times 1 + 75,5 \times 62,1 \times 2 + 75,5 \times 27,8 \times 3 + 75,5 \times 9,7 \times 4 + 75,5 \times 0,3 \times 5 = 2,2164$ olacaktır.

2008 yılı için işletmelerin ciro değeri bakımından bu bölgenin teknoloji düzeyi orta-düşük teknoloji seviyesindedir. 26 düzey 2 bölgesi için aynı yöntemle elde edilen teknoloji düzeylerine ilişkin bulgular aşağıda sunulmuştur.

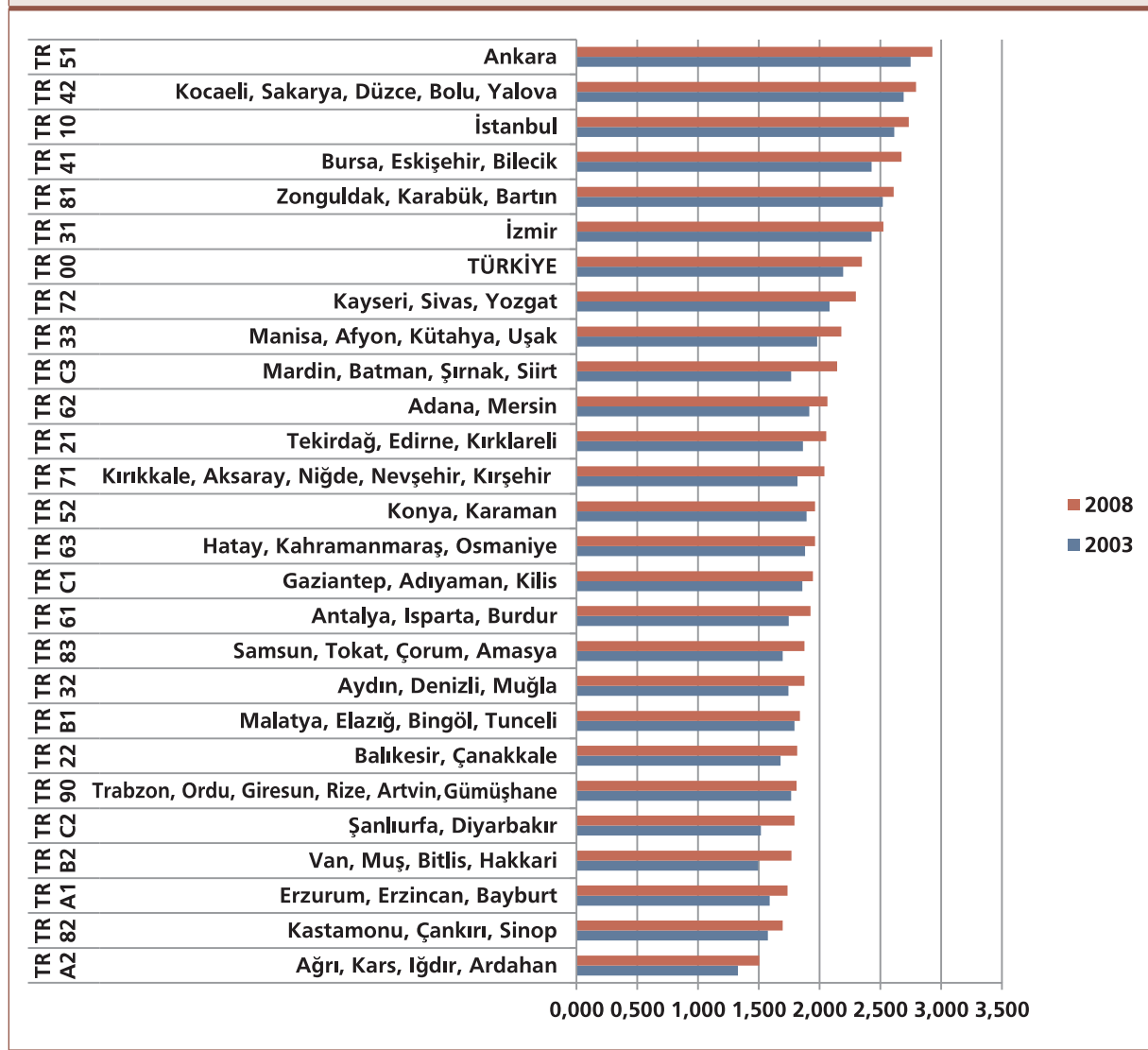
Kaynak: Yazarın çalışması

16 EUROSTAT, Aggregations of manufacturing based on NACE Rev 1.1 , <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>

İşletme sayısı ve yerel birim sayısına göre teknoloji düzeyi ileri olan bölgeler TR51 Ankara, TR10 İstanbul, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42. Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR31 İzmir, TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın, TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat ve TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli bölgeleridir.

Burada TR81 bölgesinin yer almasının nedeni bölgenin ölçeğinin küçük olması ve bölgedeki az sayıda olan işletmelerden ağır sanayili işletmelerinin sayılarının ağırlıklı olmasıdır. TR72 Kayseri bölgesinin üst sıralarda yer alması dikkat çekicidir. En düşük seviyedeki 5 bölge ise TR22 Balıkesir, Çanakkale, TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt, TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari, TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır, TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop ve TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan bölgeleridir. Bu bölgelerin ortak özelliği, girişimci sayısının düşük olmasında temel neden olan genç ve yaşlı bağımlı nüfusun yüksek olması ve sermaye derinliğinin görece zayıf olmasıdır.

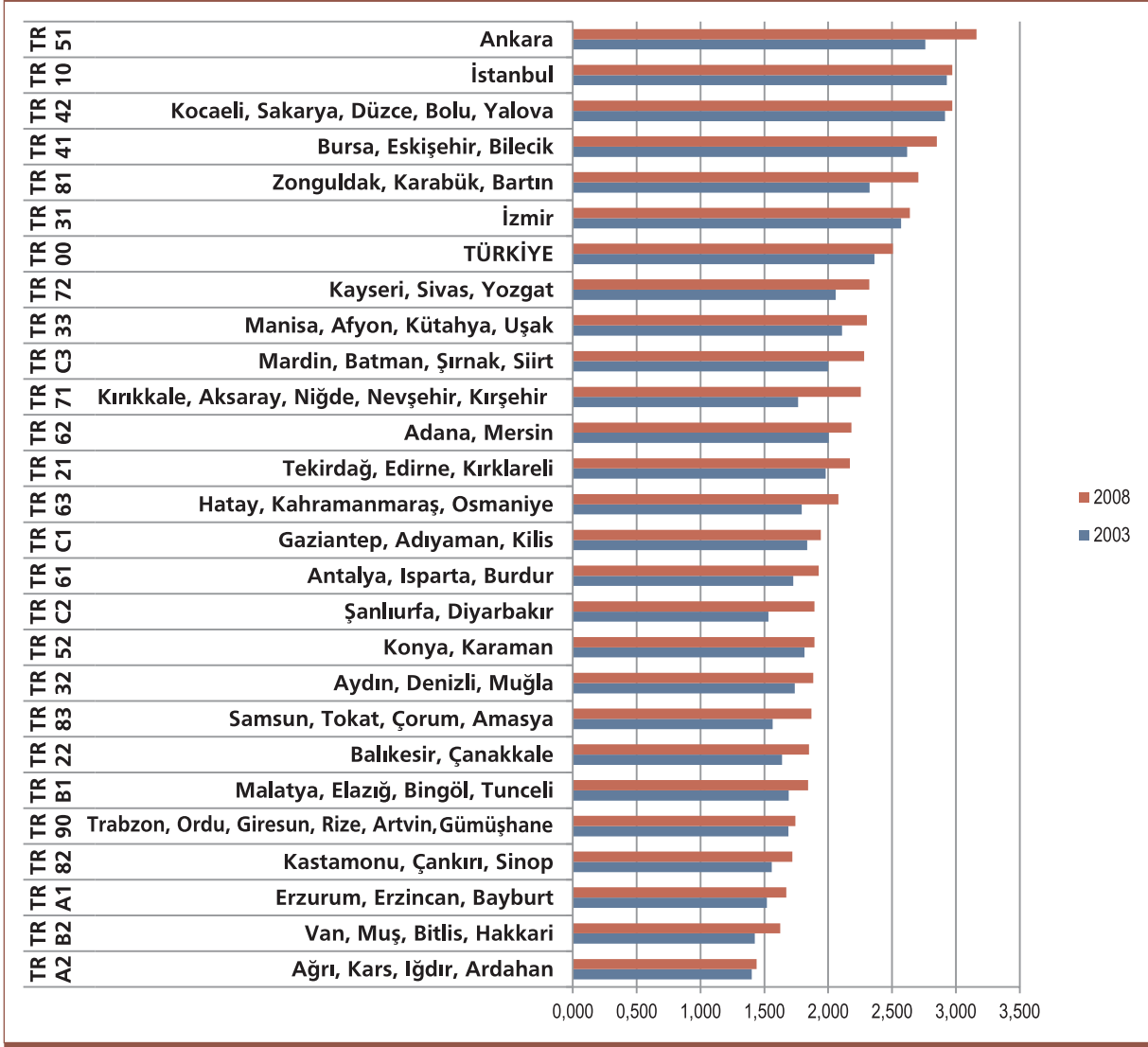
Şekil 23: Çalışan Sayıları Bakımından Bölgelerin Teknoloji Düzeyleri

Kaynak: Yazarın çalışması

Çalışan sayıları bakımından TR51 Ankara bölgesi ilk sırada gelmektedir. Ankara'yı sanayisi gelişmiş TR41 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR10 İstanbul ve TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik izlemektedir. Türkiye ortalamasının altında kalmakla birlikte TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat bölgesinin ilk sıralarda yer alması dikkat çekmektedir.

Şekil 24: İşgücü Ödemeleri (Maaşlar ve Ücretler) Bakımından Teknoloji Düzeyleri

Kaynak: Yazarın çalışması

Maaşlar ve ücret ödemelerine göre teknoloji düzeyi en ileri olan bölgeler TR51 Ankara, TR10 İstanbul, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42. Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR31 İzmir, TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın ve TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat bölgeleridir. Burada TR81 bölgesinin yer almasının nedeni bölgenin ölçeğinin küçük olması ve bölgedeki az sayıda olan işletmelerden ağır sanayi işletmelerinin sayılarının ağırlıklı olmasıdır. TR72 Kayseri bölgesinin üst sıralarda yer alması dikkat çekicidir.

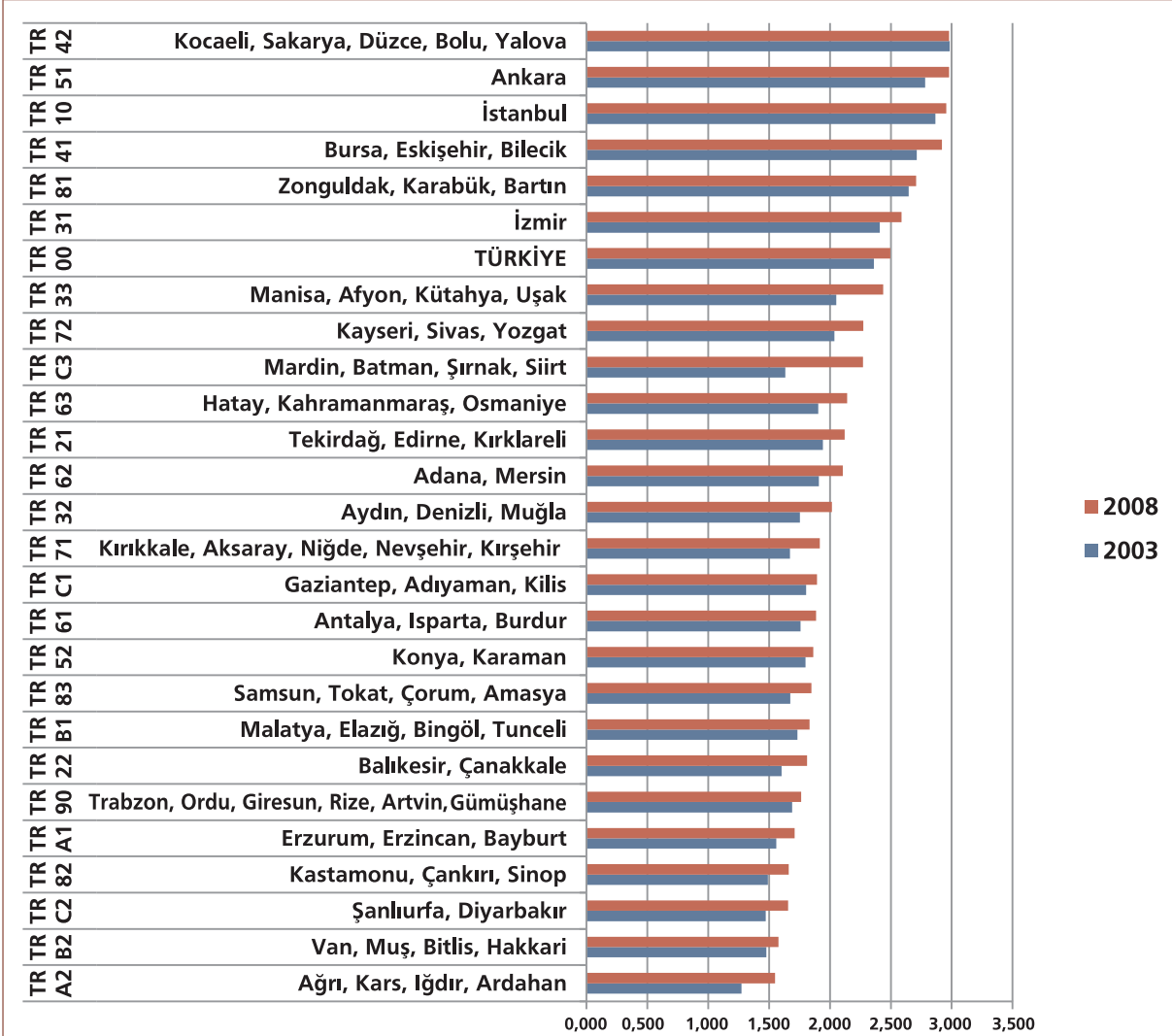
Maaş ve ücretler işletmelerin yer seçimi ve işgücü mobilitesi bakımından temel unsurlardan birisidir. Nitelikli işgücünün ücret esnekliği diğer işgücü gruplarına göre daha yüksektir. Ankara'da ileri işgücüne ödenen ücretler istihdam oranının üzerindedir. Sanayileşmiş illerimiz olan İzmir, Kocaeli, Bursa'da ileri teknoloji alanında çalışanlar Ankara'ya göre daha düşük düzeylerde ücret almaktadır.

Grafikten de görüleceği üzere işgücü ödemeleri (maaşlar ve ücretler) bakımından tüm bölgelerin teknoloji düzeyleri 2003-2008 döneminden hızlı bir artış göstermiştir. Bu durumun mevcut üretim yapısının yüksek nitelikli istihdam yaratabildiğini ve dönüşen üretim yapısının salt gelişmiş bölgelerde değil, az ya da çok tüm bölgelerde gerçekleştiğinin bir kanıtı olmuştur.

En düşük artış hızı ise TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan bölgesinde olmuştur. Düşük ölçek, düşük sermaye birikimine bağlı düşük girişimcilik düzeyi, dar piyasa imkanları, geçimlik ekonominin ağırlıkta olması bölgenin iktisadi gelişimini etkileyen en önemli sorunlardır. Bu tür bölgeleri ulusal pazarlar olan İstanbul,

Ankara, İzmir yerine coğrafi olarak yakın olan sınır komşuları örneğin, 2 milyon'luk İran-Tebriz pazarına eklemeyecek seçeneklerin değerlendirilmesi, her bölgede dev yaratma (işletme) yaklaşımının benimsenerek gelişme potansiyeli ve besleme etkisi güçlü iş-ekosistemi yaratabilecek KOBİ'lerin seçimi ve desteklenmesi, sadece arz yönlü değil, talep yönlü teşvik ve destek mekanizmalarının geliştirilmesi seçenekleri de değerlendirilmelidir.

Şekil 25: İşletmelerin Yıllık Toplam Cirosu Bakımından Teknoloji Düzeyleri

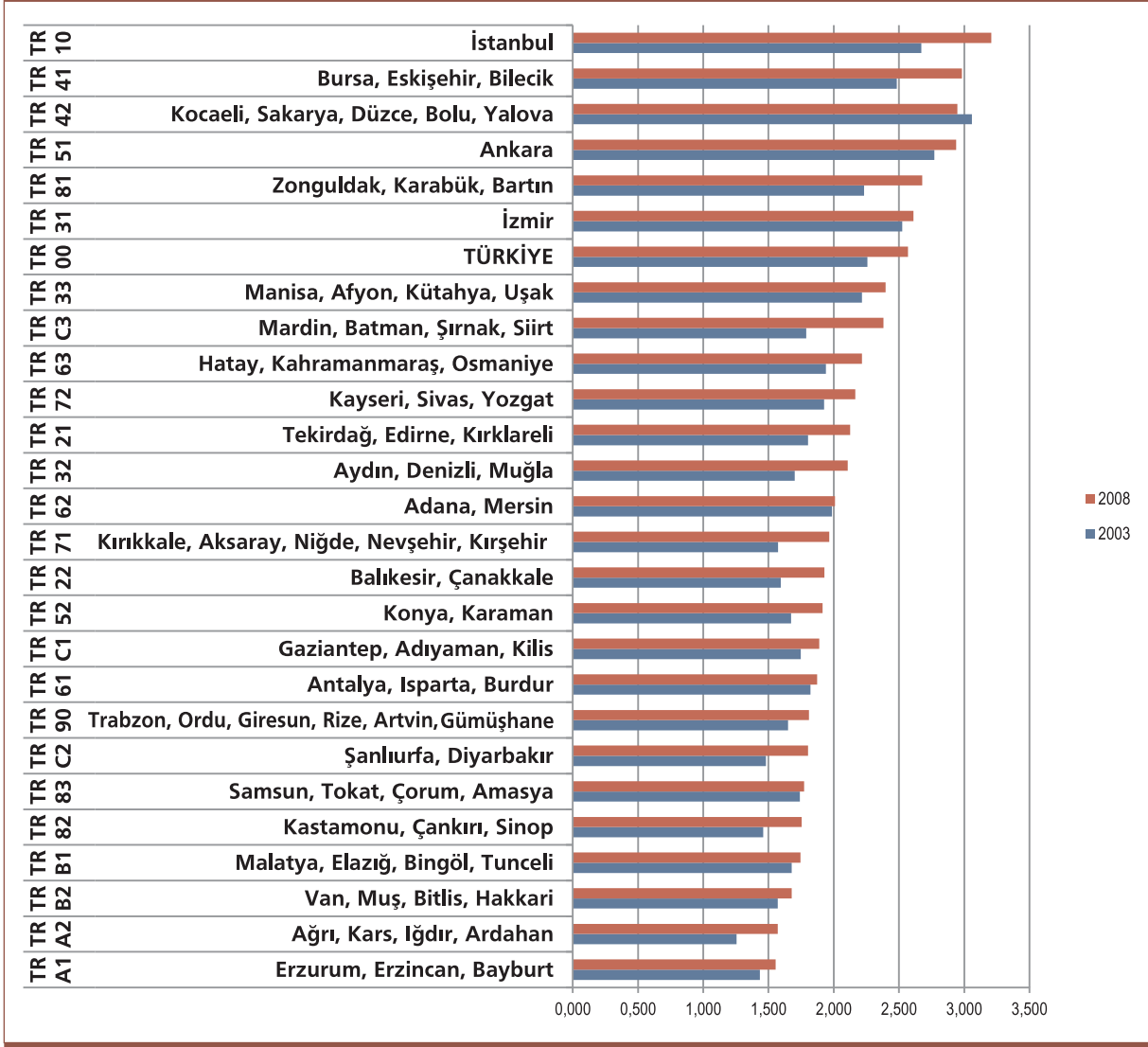

Kaynak: Yazarın çalışması

İşletmelerin yıllık toplam cirosuna göre teknoloji seviyesi önde olan bölgeler TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR51 Ankara, TR10 İstanbul ve TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik'tir. Son sıralardaki bölgeler ise işletme sayısındakiler ile aynıdır. Bu bölgelerin diğer bir ortak özelliği ise göç veren bölgeler olmalarıdır. Belirli bir ekonomik büyüklüğe sahip ve aynı zamanda teknoloji seviyesini işletme cirosu bakımından hızlı artıran bölgelerin başında TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR51 Ankara ve TR33 Manisa, Afyon, Kütahya Uşak bölgeleri gelmektedir.

TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova bölgesi dışındaki tüm bölgelerde ise 2003-2008 döneminde işletme cirosu bakımından artış söz konusu olmuştur. Ülkenin üretim yapısının mikro katmanı olan işletmeler bakımından bu ciro seviyesindeki artış sevindirici bir gelişmedir.

Şekil 26: Maddi Mallara İlişkin Brüt Yatırımlar Bakımından Teknoloji Düzeyleri

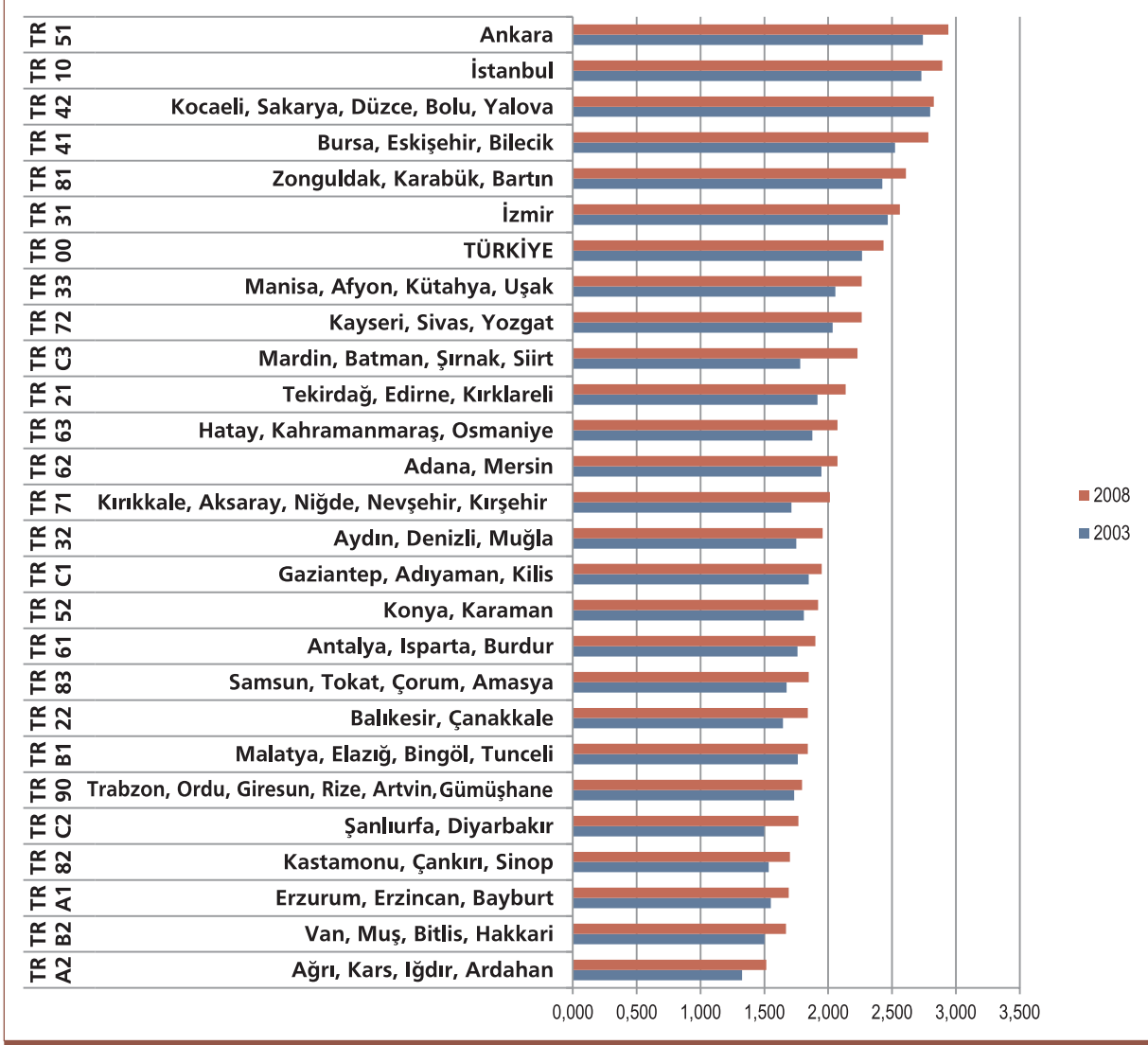

Kaynak: Yazarın çalışması

Yatırımlar bakımından teknoloji seviyesi önde gelen bölgeler TR10 İstanbul, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova ve TR51 Ankara'dır. İşletme ölçeği büyük olan bölgelerin maddi mallara ilişkin brüt yatırımlarda önce olmaları doğaldır. Yatırımlar ile işletme ve ciro arasındaki fark bu bölgelerdeki büyük ölçekli işletmelerin üretim yapılarına göre daha ileri teknoloji seviyesinde mallar ithal eden ve görece olarak düşük teknolojili arz eden konumda olmalarından kaynaklanmaktadır. Ankara ise görece olarak küçük ölçekli işletmelerde nitelikli istihdam yapısına sahip ve bu istihdama diğer bölgelerden daha yüksek ücret sunan bir yapı arz etmektedir.

Yukarıda ifade edilen işletme yerel birim sayısı, çalışan sayısı, maaşlar ve ücretler, ciro ve maddi mallara yapılan brüt yatırımlar için üretilen endeks değerlerinin ortalaması alınarak tüm bölgeler için genel bir endeks türetilmiştir. Bu genel endeks değerlerine göre bölgelerin teknoloji seviyeleri aşağıda sunulmaktadır.

Şekil 27: Bölgelerin Teknoloji Düzeyleri

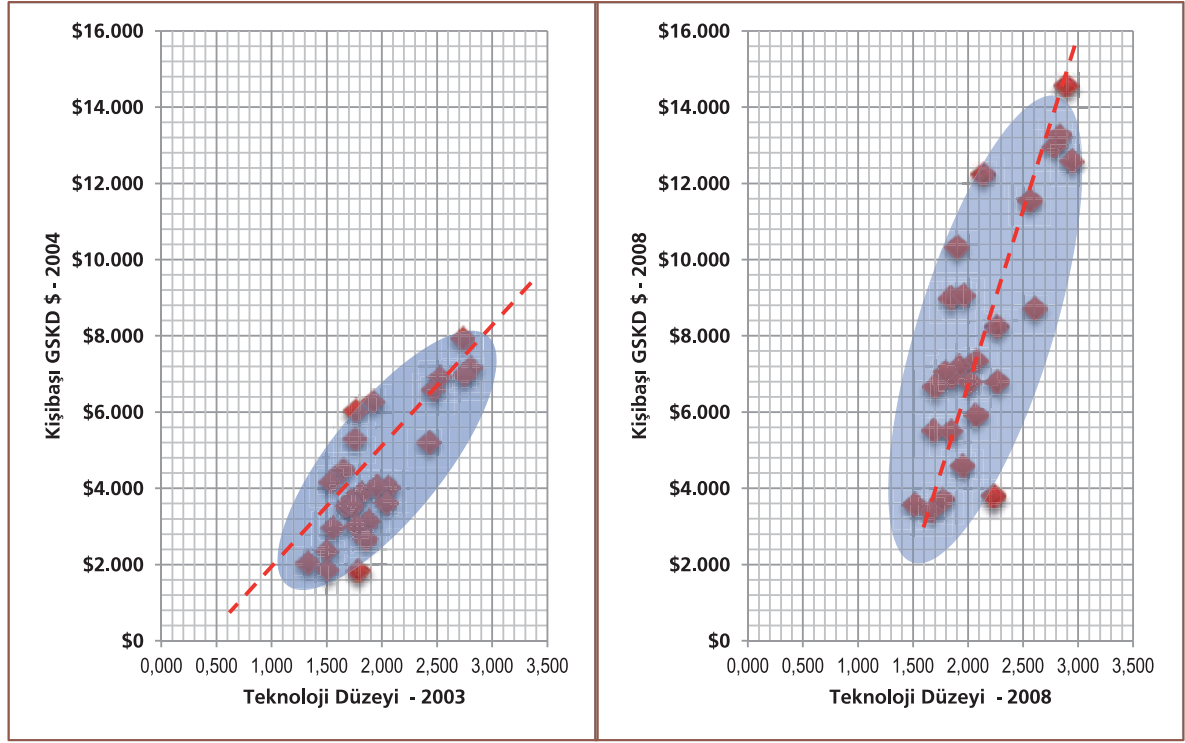

Kaynak: Yazarın çalışması

Türkiye'de düzey-2 bölgeleri arasında teknoloji seviyesi en yüksek bölge TR51 Ankara bölgesidir. Ankara'yı, TR10 İstanbul ve TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova bölgeleri izlemektedir. Endeks değeri 2,5 üzerinde olan diğer bölgeler ise TR31 İzmir, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik ve TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın'dır. Türkiye ortalaması ise 2003-2008 döneminde 2,26'dan 2,43'e yükselmiştir. Son sıralardaki bölgelerin başında TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan bölgesi ile TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari yer almaktadır.

Bu endeks çalışmasında bölgelerin ölçeği dikkate alınmadığı sadece mevcut 2003-2008 dönemi TÜİK Yıllık İş İstatistiklerinde yer alan sektörel bölgesel değerler referans alındığı için var olan veriler ile sınırlı bir hesaplama yapılmıştır. Bu nedenle, bazı küçük ölçekli bölgelerin hem tarımsal üretimdeki düşük verimi ve ulusal katma değere düşük katkısı hem de imalat sanayi alanında az sayıda işletme ile göreceli olarak ileri düzeyde yapılan üretim, bölgeyi endeks değerinde yukarı düzeye çekebilmektedir. Buna örnek olarak az sayıda fakat büyük ölçekli orta-ileri teknoloji yatırım yoğun işletmelerin ekonomik yapısında ağırlıklı olduğu Zonguldak ve Batman bölgesi verilebilir. Bu iki aşırı değere sahip gözlem (outlier) dışında geri kalan bölgeler için endeks değerinin tutarlı olduğu, özellikle belirli bir ölçeğin üzerinde olan bölgelerde daha tutarlı bir tespit yapıldığını söylemek mümkündür.

Şekil 28: Kişi Başı GSKD - Bölgesel Teknoloji Seviyesi İlişkisi (2004-2008)

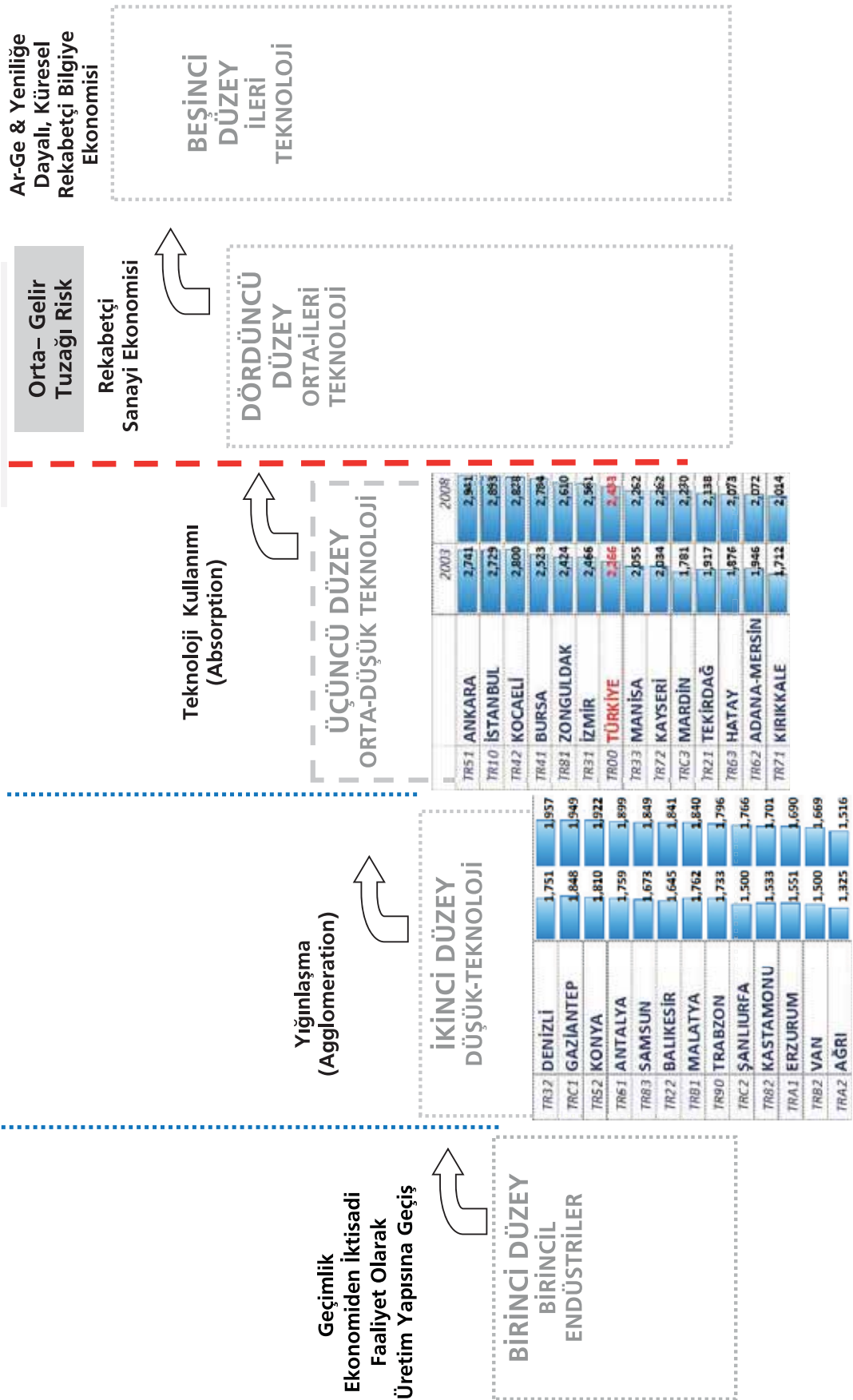
Kaynak: Yazarın çalışması

Yukarıdaki grafikten görüleceği üzere 2004 yılında kişi başı GSKD ve Teknoloji düzeyleri bakımından bölgeler birbirlerine daha yakın konumda bulunurken, 2008 yılında başta TR10 İstanbul olmak üzere sanayisi gelişmiş, 2011 GSBH değerine göre 50 milyar\$ ölçeğin üzerinde olan TR51 Ankara, TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik ve TR31 İzmir bölgeleri diğerleri ile arayı açmıştır. Küçük ve geri kalmış bölgelerde en temel bireysel refah göstergesi olan kişi başına gelir artışı kısıtlı kalmaktadır.

Kişi başına düşen GSBH değerini en fazla artıran bölgelerin teknoloji seviyeleri ileride olan bölgeler olduğu görülmektedir. Aşağıdaki grafikten görüleceği üzere, bu bölgeler 2008 verilerine göre orta-düşük teknoloji üretim yapısına sahip bölgeler olmakla birlikte orta-ileri teknoloji üretim yapısına geçiş sınırına dayandıkları görülmektedir. Bu bölgelerin, 2011 yılı kişi başına GSBH verilerine göre aynı zamanda orta-gelir tuzağı riski olmayan bölgeler arasında yer alması şaşırtıcı bir durum değildir.

2003-2008 döneminde ülke milli gelir ortalaması, bölgelerin kişi başı gelirleri ile teknoloji seviyelerinin artışı bu dönemde yaşanan hızlı gelişmeyi üretim yapısının dönüşümü bakımından açıklamaktadır.

Şekil 29: Bölgelerin Teknoloji Seviyelerinin Sınıflandırılması

Kaynak: Ohno(2009) ve Taşçı (2009)'dan yararlanılarak geliştirilmiştir.

7 DIŞ TİCARETİN BÖLGESEL ANALİZİ

7 DIŞ TİCARETİN BÖLGESEL ANALİZİ

Türkiye açısından üretim yapısının bölgesel çeşitliliği de orta gelir tuzağı değerlendirmesi açısından kritiktir. Buna göre örneğin İstanbul ve yakın çevresinin orta gelir tuzağından çıkış yolunda önemli kazanımlara sahip olduğunu; tuzağın daha belirgin biçimde orta gelir grubuna dahil olan bölgeler için ciddi bir sorun olabileceği düşünülebilir. Bununla birlikte Türkiye'nin az gelişmiş bölgelerinde ise bir yoksulluk tuzağı tehdidinin varlığından söz etmek olası durmaktadır. Orta-Gelir tuzağı riski olmayan bölgelerin ise daha çok küresel piyasalar ile entegre olmuş, sanayileşmiş ve ürettikleri malları uluslararası piyasalara sunabilen ve rekabet edebilenler olduğunu görüyoruz. Burada sanayileşme ve ihracata dayalı sektörlerin geliştirilmesi hususlarının bu bölgelerin refah yaratma kapasiteleri bakımından önemli olduğu değerlendirilmesi yapılabilir. Bu nedenle ülke dış ticaretinin bölgesel analizinin yapılmasında fayda görüyoruz.

7.1 Bölgelerin Dış Ticaret Yapısı - Firma Sayısı ve Dış Ticaret Açığı

Dış ticaret hacmi ve büyüme hızları Düzey 2 bölgeleri bazında incelendiğinde (Tablo 23) toplam dış ticaret hacminin yarısından fazlasının İstanbul'da gerçekleştiği görülmektedir. İstanbul dış ticaret hacminin toplam içindeki payı 2002 yılında yüzde 61,6 iken 2011 yılında yüzde 54,3 olarak gerçekleşmiştir. Devamında, TR41 (Bursa, Bilecik, Eskişehir), TR51 (Ankara), TR31 (İzmir) ve TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) bölgeleri diğer bölgelerden yüksek ve birbirine yakın değerler göstererek dış ticaret büyüklüğü bakımından ikinci grup bölgeler olarak yorumlanabilmektedir. Bunun yanında, TR32, TR62, TR63 ve TRC1 bölgelerinin dış ticaret büyüklükleri 2002-2011 yılı boyunca artış göstermiş ve yüksek değerlere ulaşmıştır.

Tablo 23: Düzey 2 Bölgeler Bazında Dış Ticaret Hacmi (Milyon ABD Doları)										
Bölge	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
TR10	49.899	69.002	97.651	111.852	128.277	158.622	184.814	134.296	151.604	185.359
TR21	665	817	899	994	1.054	1.309	1.682	1.264	1.617	1.955
TR22	248	327	408	498	534	752	1.011	782	922	1.154
TR31	5.066	6.781	8.804	9.632	10.908	13.465	16.136	12.387	15.102	18.693
TR32	1.268	1.672	2.131	2.708	3.378	4.269	4.884	3.621	4.938	6.268
TR33	775	988	1.294	1.452	1.692	2.154	2.538	2.125	7.202	8.815
TR41	6.369	8.190	10.862	11.581	14.337	17.720	21.177	17.188	21.955	25.222
TR42	3.515	5.050	8.464	11.086	14.187	17.160	20.754	12.416	23.001	28.936
TR51	5.890	5.491	6.180	7.368	9.076	11.060	13.231	12.214	14.676	18.515
TR52	343	494	732	934	1.181	1.577	1.854	1.508	2.052	2.692
TR61	391	624	1.026	959	1.038	1.408	1.707	1.407	2.097	2.102
TR62	1.563	2.180	2.781	3.176	3.641	4.711	5.488	4.567	5.844	7.307
TR63	1.098	1.354	1.855	2.430	3.382	4.861	6.072	5.151	6.570	9.514
TR71	91	102	150	186	236	365	485	381	627	839
TR72	785	989	1.505	1.701	1.961	2.393	2.620	2.113	2.779	3.382
TR81	511	767	1.111	1.698	2.069	2.007	2.996	2.125	2.313	2.651
TR82	53	48	73	143	144	202	381	172	115	162
TR83	180	280	483	512	642	928	1.522	1.021	1.204	1.873
TR90	639	805	1.266	1.851	1.651	1.972	2.109	1.659	2.165	2.344
TRA1	16	40	37	39	42	72	78	94	79	108
TRA2	36	51	82	118	128	214	219	175	250	260
TRB1	130	179	185	263	354	320	388	337	486	493
TRB2	22	30	44	68	99	220	238	452	390	452
TRC1	1.311	1.917	2.685	3.402	3.797	4.846	6.184	5.215	7.179	9.706
TRC2	85	119	160	221	280	401	498	464	625	670
TRC3	67	121	256	524	505	812	951	1.271	1.394	1.991

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Dış ticaret hacminin yıllar itibarıyla büyüme hızlarına bakıldığında ise TR33 bölgesinde büyüme değerleri yakın seyrederken kriz sonrası dönem olan 2010 yılında yüzde 238,86 oranında büyüme gerçekleştiği görülmektedir. Benzer şekilde, TRB2 bölgesi kriz öncesi ve sonrasına denk gelen 2007 ve 2009 yıllarında yüksek büyüme hızı kaydetmiştir.

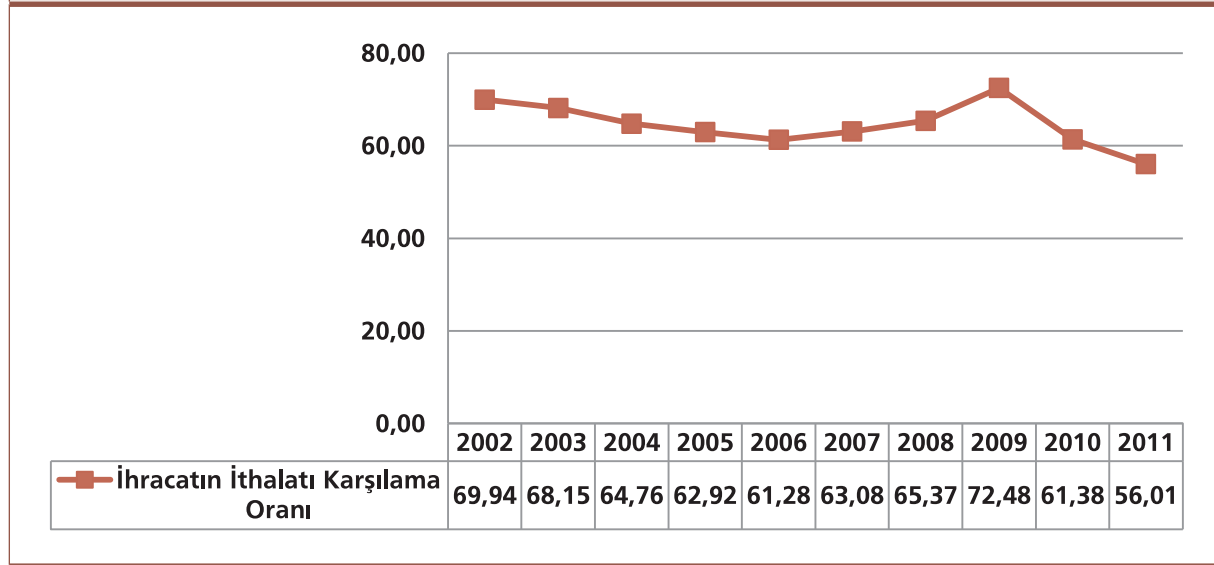
TRB2 bölgesi dışında, 2009 yılında, dış ticaretin büyüme gösterdiği bölgeler TRC3 ve TRA1 bölgeleridir. Bu bölgelerden TRA1 ve TRB2'de dış ticaret hacmi 2010 yılında azalmış; TRC3'te ise düşük bir büyüme göstermiştir. Bu durum, söz konusu bölgelerin krizden gecikmeli etkilendiği şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca, TR82 bölgesinde, 2009'da kriz dolayısıyla görülen küçülmenin 2010 yılında da devam ettiği görülmektedir. Ancak, 2011 yılında tüm bölgelerde dış ticaret hacminde büyüme kaydedilmiştir.

2003-2011 dönemi genelinde ise dış ticaret hacmi TRC3, TRB2 ve TR33 bölgeleri yüksek büyüme hızı göstermiştir. Devamında TR83, TR63, TR71 ve TR42 bölgeleri de görece yüksek büyüme gösteren bölgeler olarak görülmektedir.

Bölgeler bazında kişi başına ihracat rakamlarına göre, en yüksek değer TR10 (İstanbul) bölgesine aittir. İstanbul'u takiben TR42, TR42, TR3, TR32 ve TRC1 bölgeleri 1,000 ABD doları üzerinde değerlere sahiptir. Yüksek ihracat büyüme oranı gösteren TRC3 ve TR81 bölgeleri için kişi başına ihracat 1,000 ABD doları seviyesine yaklaşırken, TRB2 ve TRC3 bölgelerinde oldukça düşük seviyelerdedir.

Türkiye için ihracatın ithalatı karşılama oranı 2002-2011 dönemi genelinde azalma eğiliminde olup 2006-2008 yıllarında düşük artışlar göstermiştir. 2009 yılında ise, kriz döneminde ithalatın ihracata kıyasla daha fazla azalması sonucu en yüksek seviyeye ulaşmıştır. 2011 yılında ihracatın ithalatı karşılama oranı 2002 yılındaki yaklaşık 14 puan küçüktür.

Şekil 30: İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (Türkiye, %)

Kaynak: TÜİK

İhracatın ithalatı karşılama oranı 2002 yılında %70 düzeyindeyken 2011 yılı sonunda oran %56'ya gerilemiştir. 2002-2011 döneminde 2009 kriz yılı dışında bu oran %65 seviyesini geçememiştir. Düzey 2 bölgeler bazında ihracatın ithalatı karşılama oranlarında ise 2002-2011 dönemi genelinde en yüksek değerler ihracatın yüksek büyüme hızı gösterdiği TRB2 ve TRC3 bölgelerine aittir. TR90 bölgesi de söz konusu iki bölgeye yakın oranlara sahiptir ve bu üç bölgenin oranları diğer bölgelere oranla oldukça yüksektir. İhracatın ithalatı karşılama oranının en düşük olduğu bölgeler ise sırasıyla TR81, TR63, TR51, TR10 ve TR83 bölgeleridir.

Tablo 24: Düzey 2 Bölgeler Bazında İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)

Bölge	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
TR10	72,49	66,66	60,57	59,48	57,85	60,26	66,03	70,52	53,98	49,57
TR21	108,87	95,40	91,92	78,04	95,19	101,07	79,64	104,18	80,19	72,54
TR22	135,17	128,41	124,28	140,02	162,94	122,34	98,94	136,05	126,27	91,97
TR31	121,39	105,05	87,57	93,16	99,81	91,43	94,11	97,62	79,37	76,00
TR32	224,01	199,05	254,19	204,64	166,40	166,65	156,46	155,78	141,27	133,43
TR33	143,55	158,20	153,84	147,86	146,61	142,52	141,58	163,65	117,98	117,14
TR41	131,73	125,16	108,93	108,81	117,58	119,23	125,20	127,93	107,16	98,48
TR42	105,47	98,97	107,02	123,72	129,10	123,86	125,78	107,89	97,10	101,38
TR51	34,63	56,39	56,36	56,01	65,65	62,19	68,13	67,25	62,10	55,36
TR52	93,75	86,06	83,61	107,12	97,54	108,59	124,83	140,67	129,27	108,40
TR61	157,40	199,46	123,16	120,40	123,42	145,84	142,18	173,00	130,77	152,53
TR62	99,84	95,06	90,82	90,02	90,94	77,62	76,57	91,69	76,58	73,50
TR63	72,30	80,04	86,71	67,12	56,55	45,84	54,76	56,44	54,05	43,72
TR71	140,75	143,01	109,62	88,43	114,47	103,90	101,75	154,80	124,00	105,50
TR72	87,34	95,80	79,07	75,30	66,39	76,19	81,35	91,72	79,02	84,45
TR81	9,05	10,65	10,55	8,19	9,71	14,01	21,29	31,67	23,73	34,51
TR82	91,01	96,98	112,19	91,89	112,47	218,76	322,76	239,44	107,78	136,33
TR83	65,02	48,61	50,70	64,09	59,53	57,18	68,65	77,71	63,09	57,87
TR90	384,86	325,94	453,72	701,06	594,92	658,61	536,12	649,44	768,00	729,11
TRA1	87,06	37,34	73,05	139,02	105,08	69,03	105,57	57,62	115,67	35,73
TRA2	238,69	267,73	279,05	160,55	184,67	255,39	173,92	259,61	267,70	218,75
TRB1	282,30	226,28	321,11	183,79	164,50	298,45	350,85	298,68	195,70	198,74
TRB2	43,78	66,33	143,84	639,69	744,05	982,11	1.434,84	1.632,86	801,08	445,23
TRC1	92,60	85,03	96,62	97,50	99,09	105,69	115,92	138,40	101,34	99,94
TRC2	19,31	22,92	44,64	68,58	67,35	73,64	92,68	111,37	117,77	90,40
TRC3	215,11	218,33	338,31	922,20	498,10	340,20	689,85	1.210,53	740,58	822,63

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Dış ticaret açığı verilerine bakıldığında ise, ulusal düzeyde 2002-2011 döneminde dış ticaret açığı 15,5 milyar \$'dan 105,9 milyar \$'a çıkarak yaklaşık yedi kat artmıştır. Bölgesel düzeyde ise, 11 Düzey 2 bölgesinin dış ticaret açığı, 15'inin ise dış ticaret fazlası verdiği görülmektedir. Dış ticaret açığının en yüksek değer aldığı bölge TR10 bölgesi olup söz konusu değer diğer bölgelere oranla oldukça yüksektir. TR10 İstanbul bölgesinin, gerek toplam dış ticaret gerekse dış ticaret açığı bakımından diğer bölgelerden bu şekilde farklılaşmasında faaliyetlerin İstanbul'da yoğunlaşmasının yanında, diğer bölgelerde faaliyet gösteren firmaların bir kısmının İstanbul'da kayıtlı olması da rol oynamaktadır. Dış ticaret açığının en yüksek olduğu (İstanbul dışında) diğer bölgeler TR51, TR63 ve TR81 bölgeleridir. Bu bölgelerden TR81 ihracatın, TR63 ise ithalatın yüksek büyüme hızı gösterdiği bölgeler arasında yer almaktadır. En fazla dış ticaret fazlası veren bölgeler ise TR90, TR41, TR32 ve TR42 bölgeleridir. Ayrıca, 2003-2011 dönemi genelinde ithalat artışının en yüksek olduğu bölgelerden TR33 ve TR71; ihracat artışının en yüksek olduğu bölgelerden ise TRB2 ve TRC3 bölgeleri dış ticaret fazlası vermektedir. Benzer şekilde, ithalat artışının en yüksek olduğu bölgelerden TR63 ve TR83 ile ihracat artışının en yüksek olduğu bölgelerden ise TRC2 ve TR81 bölgelerinde dış ticaret açığı görülmektedir.

Tablo 25: Bölgelerin Dış Ticaret Yapısı - Firma Sayısı ve Dış Ticaret Açığı

Bölge	İhracatçı-İthalatçı Firma Sayısı Farkı				İhracat-İthalat Tutarı Farkı (x 1000 ABD \$)			
	1996	2002	2007	2011	1996	2002	2007	2011
TR10 İstanbul	-11.081	-6.069	-8.648	-9.083	-11.015.611	-7.958.927	-39.331.908	-62.491.570
TR21 Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	-160	-13	-38	-199	-139.249	28.242	6.981	-311.139
TR22 Balıkesir, Çanakkale	-111	22	-21	-53	51.199	37.147	75.506	-48.304
TR31 İzmir	-834	186	-47	-645	302.739	489.438	-602.554	-2.549.510
TR32 Aydın, Denizli, Muğla	-270	100	236	161	-235.580	485.318	1.067.016	897.617
TR33 Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	-226	-14	70	24	-126.703	138.659	377.582	695.969
TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik	-481	214	376	332	-501.537	872.110	1.554.381	-192.749
TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	-398	-167	-291	-355	-4.619.571	93.573	1.829.028	197.817
TR51 Ankara	-2.388	-1.835	-2.543	-2.678	-2.173.825	-2.859.912	-2.578.233	-5.320.284
TR52 Konya, Karaman	-60	104	20	109	-86.097	-11.071	64.912	108.571
TR61 Antalya, Isparta, Burdur	-170	-59	-176	-246	27.501	87.205	262.442	437.301
TR62 Adana, Mersin	-128	56	28	72	-1.075.322	-1.284	-593.454	-1.115.934
TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	53	239	303	352	-110.117	-176.492	-1.805.468	-3.725.779
TR71 Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	-5	-10	-24	-57	-5.869	15.457	6.974	22.453
TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat	-127	97	199	133	-162.687	-53.058	-323.352	-285.082
TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın	-50	-31	-33	-37	-492.040	-425.991	-1.513.836	-1.290.719
TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop	-4	10	-17	-14	-24.219	-2.480	75.165	24.941
TR83 Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	-46	-32	-92	-55	-28.500	-38.233	-252.889	-499.723
TR90 Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	130	136	108	170	269.057	375.210	1.452.130	1.778.246
TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt	11	6	-16	-42	-1.929	-1.131	-13.227	-50.941
TRA2 Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	29	-9	4	-9	27.537	14.923	93.728	96.883
TRB1 Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	-52	-15	39	1	47.461	61.977	159.284	163.062
TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari	34	-15	46	-372	-9.533	-8.450	179.377	286.468
TRC1 Gaziantep, Adıyaman, Kilis	-125	-100	-22	41	-269.001	-50.363	134.116	-2.974
TRC2 Şanlıurfa, Diyarbakır	-114	-127	-161	-63	-65.829	-43.353	117.936	728.385
TRC3 Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	42	3	64	194	15.499	10.163	264.154	797.277

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı verilerinden oluşturulmuştur.

Verilerden görüleceği üzere TR10 İstanbul bölgesi her ne kadar ülke vergi gelirlerinin %40'ını sağlasa da Türkiye'de dış ticaret açığının da ana kaynağıdır. 2011 yılında Türkiye'nin dış ticaret açığı 104 milyar \$ iken, İstanbul'un dış ticaret açığı 62,3 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir. Son 10 yıl dikkate alındığında İstanbul'un dış ticaret yapısının maliyeti ülkeye 316,5 milyar \$ olmuştur. İstanbul'u 26,3 milyar \$ ile TR51 Ankara, 12,6 milyar \$ ile TR63 (Hatay, Osmaniye, Kahramanmaraş), 12,3 milyar \$ ile TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın) ve 5,8 milyar \$ ile TR31 İzmir Bölgesi izlemektedir.

7.2 İhracatçı ve İthalatçı Firmaların Bölgesel Dağılımı

Türkiye'de ihracat yapan firma sayısı ile ithalat yapan firma sayısı arasında ciddi bir fark bulunmaktadır. 2011 yılında 54,553 ihracatçı firmaya karşılık, 66,872 ithalatçı firma bulunmaktadır. 1996 yılında TR10 İstanbul bölgesinde 12.754 ihracatçı firmaya karşılık 28.835 ithalatçı firma bulunurken, bu değerler 2011 yılında 28.375 ihracatçı firma ve 37.458 ithalatçı firma olarak gerçekleşmiştir. İstanbul tek başına ihracatçı firmaların %52'si ile ithalatçı firmaların %56'sına ev sahipliği yapmaktadır. Aşağıdaki tablolarda bölgeler itibarıyla ihracatçı ve ithalatçı firma sayıları ile 1996-2011 döneminde bunların artış hızı yer almaktadır.

Tablo 26: İhracatçı Firmaların Bölgesel Dağılımı

Bölge	1996	2002	2007	2011	1996-2011 Yıllık Artış Hızı	2002-2011 Yıllık Artış Hızı
TR10	12.754	17.588	26.067	28.375	5,12%	5,46%
TR21	190	305	426	442	5,42%	4,21%
TR22	133	191	264	298	5,17%	5,07%
TR31	2.232	2.979	4.204	4.190	4,01%	3,86%
TR32	589	806	1.272	1.284	4,99%	5,31%
TR33	279	431	723	873	7,39%	8,16%
TR41	1.098	1.902	3.226	3.719	7,92%	7,74%
TR42	545	836	1.346	1.663	7,22%	7,94%
TR51	1.521	1.783	2.952	3.768	5,83%	8,67%
TR52	303	563	906	1.328	9,68%	10,00%
TR61	426	511	831	1.035	5,71%	8,16%
TR62	904	942	1.548	1.849	4,57%	7,78%
TR63	475	618	840	990	4,70%	5,38%
TR71	94	118	163	220	5,46%	7,17%
TR72	179	449	752	828	10,05%	7,04%
TR81	45	64	98	102	5,25%	5,32%
TR82	35	36	38	65	3,94%	6,79%
TR83	217	206	324	385	3,65%	7,20%
TR90	530	364	412	472	-0,72%	2,93%
TRA1	54	32	34	48	-0,73%	4,61%
TRA2	133	86	108	176	1,77%	8,28%
TRB1	78	83	182	216	6,57%	11,21%
TRB2	91	44	112	153	3,30%	14,85%
TRC1	369	597	975	1.267	8,02%	8,72%
TRC2	147	69	216	376	6,05%	20,73%
TRC3	160	116	246	431	6,39%	15,70%
TR00	23.581	31.719	48.265	54.553	5,38%	6,21%

Kaynak: TÜİK verilerinden hesaplanmıştır.

Türkiye'de 26 Düzey-2 bölgesinde 1.000'den fazla ihracatçı firması olan bölge sayısı 10'dur. TR33, TR63 ve TR72 bölgeleri ise bin sınırına dayanmıştır. 1996-2011 ile 2002-2011 dönemleri ihracatçı firma sayısı artış hızları bakımından karşılaştırıldığında son 10 yılda TRC2, TRC1, TRB2, TRB1 ve TR52 bölgeleri yıllık %10'dan fazla artış değeri ile ilk sıraları paylaşmaktadır. Özellikle TRC2 Gaziantep, Adıyaman, Kilis bölgesi performansı en yüksek bölgedir. Son 10 yılda TR21 Edirne, Tekirdağ, Kırklareli ve TR31 İzmir bölgeleri dışındaki 24 bölgenin tamamında 1996-2002 dönemine göre artış söz konusudur.

Türkiye'de 26 Düzey-2 bölgesinde 1.000'den fazla ithalatçı firması olan bölge sayısı 10'dur. İthalatçı firma sayısı en fazla artan bölgeler ise ulaştırma yatırımlarının ve sınır ticaretinin etkisi nedeniyle 2002-2011 döneminde ithalatçı firma sayısının yıllık ortalama %27,5 ile TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari bölgesidir. Bu bölgeyi TRA1 Erzurum, Erzincan, Bayburt (%14,8) ve TR82 Kastamonu, Çankırı, Sinop (%13,1) izlemektedir. Yukarıdaki tabloda en çok dikkat çeken hususlardan birisi de TR51 Ankara bölgesinin ithalatçı firma sayısının ihracatçı firma sayısının 1.7 katı olmasıdır.

Tablo 27: İthalatçı Firmaların Bölgesel Dağılımı

Bölge	1996	2002	2007	2011	1996-2011 Yıllık Artış Hızı	2002-2011 Yıllık Artış Hızı
TR10	23.835	23.657	34.715	37.458	2,87%	5,24%
TR21	350	318	464	641	3,85%	8,10%
TR22	244	169	285	351	2,30%	8,46%
TR31	3.066	2.793	4.251	4.835	2,89%	6,29%
TR32	859	706	1.036	1.123	1,69%	5,29%
TR33	505	445	653	849	3,30%	7,44%
TR41	1.579	1.688	2.850	3.387	4,89%	8,05%
TR42	943	1.003	1.637	2.018	4,87%	8,08%
TR51	3.909	3.618	5.495	6.446	3,18%	6,63%
TR52	363	459	886	1.219	7,87%	11,46%
TR61	596	570	1.007	1.281	4,90%	9,41%
TR62	1.032	886	1.520	1.777	3,45%	8,04%
TR63	422	379	537	638	2,62%	5,96%
TR71	99	128	187	277	6,64%	8,96%
TR72	306	352	553	695	5,26%	7,85%
TR81	95	95	131	139	2,41%	4,32%
TR82	39	26	55	79	4,51%	13,14%
TR83	263	238	416	440	3,27%	7,07%
TR90	400	228	304	302	-1,74%	3,17%
TRA1	43	26	50	90	4,72%	14,79%
TRA2	104	95	104	185	3,67%	7,69%
TRB1	130	98	143	215	3,19%	9,12%
TRB2	57	59	66	525	14,89%	27,49%
TRC1	494	697	997	1.226	5,85%	6,48%
TRC2	261	196	377	439	3,30%	9,37%
TRC3	118	113	182	237	4,45%	8,58%
TR00	40.112	39.042	58.901	66.872	3,25%	6,16%

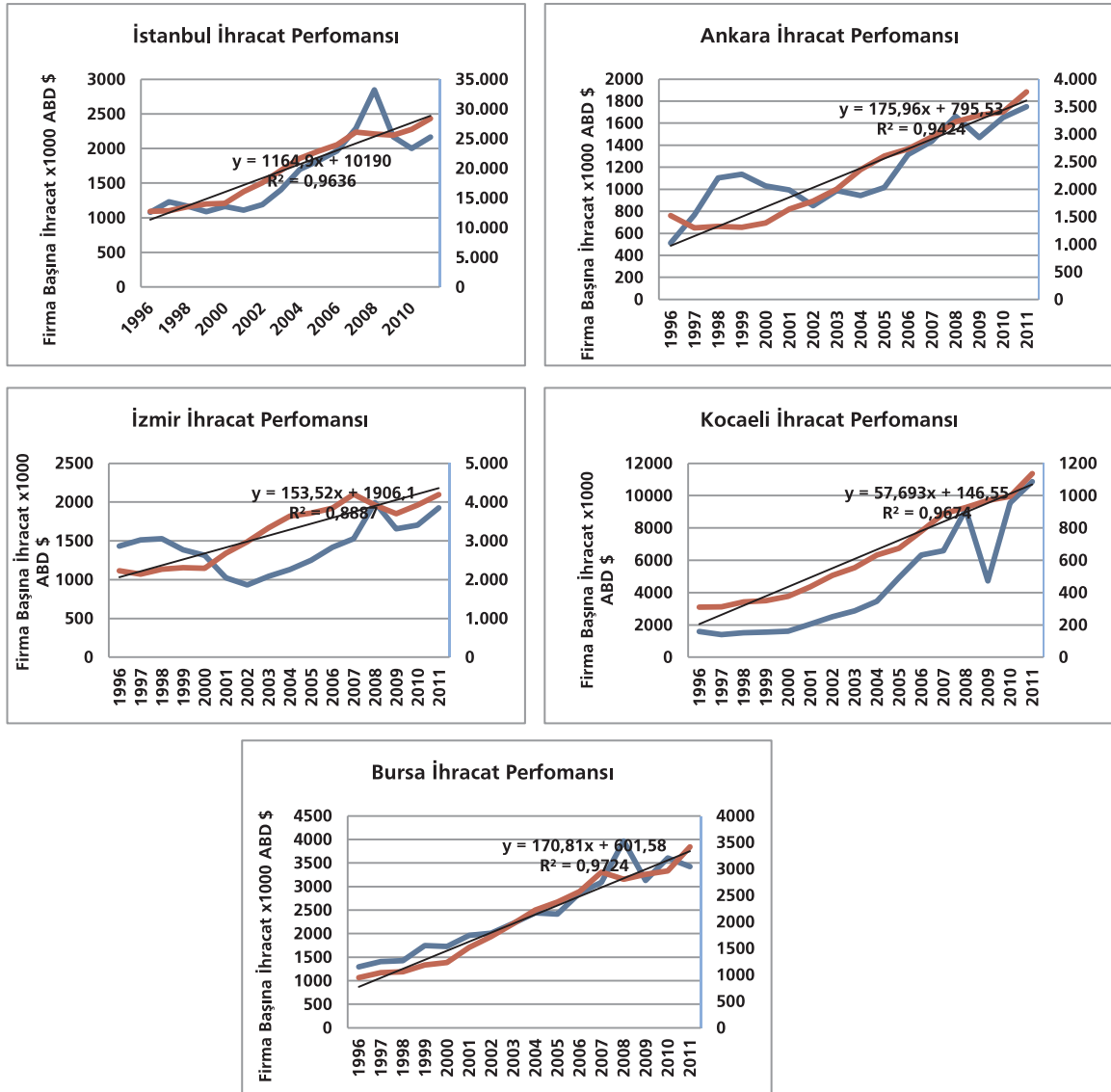
Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

7.3 Bölgelerin Dış Ticaret Performansı

1996 yılında 100'den fazla ihracatçı işletmeye sahip olan 22 il varken, 2002 yılında 25'e ve 2011 yılı sonu itibarıyla 33'e yükselmiştir. 1996 yılında sadece 500'den fazla ihracatçı firması olan iller Ankara Bursa, İstanbul ve İzmir iken, 2002 yılında bu illere Denizli, Gaziantep, Mersin, Kocaeli ve Konya eklenerek 9'a yükselmiş, 2011 yılı sonu itibarıyla bu gruba 4 il daha katılarak 13'e yükselmiştir. Bu iller Adana, Antalya, Hatay ve Kayseri'dir. 2011 yılı sonu itibarıyla Türkiye'deki toplam 54.566 ihracatı firmadan %88'ine tekabül eden 48.306'sı bu 13 ilde faaliyet gösterirken, geri kalan 68 ilde sadece 6.260 ihracatçı işletme faaliyet göstermektedir.

1996 yılında 1000'den fazla ihracatçı işletmeye sahip olan Ankara, İstanbul ve İzmir olmak üzere il sayısı 3 iken, 2002 yılında bu sayı Bursa'nın da dahil olmasıyla 4'e, 2011 yılı sonu itibarıyla ise Gaziantep, Kocaeli ve Konya ile birlikte 7'ye yükselmiştir. 2011 yılı sonu itibarıyla Türkiye'deki toplam 54.566 ihracatı firmadan %80'ine tekabül eden 43.322'si bu 7 ilde faaliyet gösterirken, geri kalan 74 ilde sadece 11.244 ihracatçı işletme faaliyet göstermektedir.

Şekil 31: Seçilen İllerin İhracat Performansı (1996-2011)

Kaynak: Ekonomik Bakanlığı Dış Ticaret verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir. Bu firmaların yıllık ortalama ihracat ve ithalat değerleri ise aşağıdaki tablolarda yer almaktadır.

Tablo 28 : Bölgelerin Firma Başına İhracat Değeri (x 1000 \$)						
D2 Kodu	1996	2002	2007	2011	1996-2011 BYBO	2002-2011 BYBO
TR10	1.080	1.192	2.288	2.165	4,44%	6,85%
TR21	1.092	1.137	1.545	1.859	3,38%	5,62%
TR22	1.546	748	1.567	1.856	1,15%	10,63%
TR31	1.434	932	1.530	1.926	1,86%	8,40%
TR32	416	1.088	2.097	2.790	12,64%	11,03%
TR33	860	1.060	1.751	5.447	12,23%	19,94%
TR41	1.301	1.904	2.987	3.365	6,12%	6,53%
TR42	1.089	2.158	7.054	8.759	13,92%	16,84%
TR51	512	850	1.437	1.751	7,98%	8,36%
TR52	351	295	906	1.054	7,12%	15,21%
TR61	389	468	1.005	1.227	7,45%	11,30%
TR62	749	829	1.330	1.674	5,15%	8,12%
TR63	652	745	1.819	2.923	9,83%	16,40%
TR71	440	452	1.141	1.957	9,78%	17,67%
TR72	1.209	816	1.376	1.870	2,76%	9,66%
TR81	522	662	2.516	6.669	17,26%	29,25%
TR82	381	697	3.644	1.440	8,66%	8,39%
TR83	358	345	1.042	1.783	10,55%	20,02%
TR90	785	1.393	4.156	4.366	11,32%	13,54%
TRA1	115	238	867	590	10,77%	10,62%
TRA2	389	299	1.426	1.014	6,17%	14,55%
TRB1	1.332	1.156	1.316	1.519	0,83%	3,08%
TRB2	182	150	1.783	2.415	17,54%	36,21%
TRC1	643	1.055	2.554	3.829	11,79%	15,39%
TRC2	307	406	1.615	2.873	15,01%	24,30%
TRC3	234	270	1.823	2.351	15,52%	27,18%
TR00	985	1.136	2.222	2.473	5,92%	9,02%

BYBO: Bileşik yıllık büyüme oranı.

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı Dış Ticaret verileri kullanılarak üretilmiştir.

Firma başına ihracat değeri 1996 yılında 985 bin \$ düzeyinde iken, bu değer 2011 yılı sonu itibarıyla 2,5 milyon \$ seviyesine ulaşmıştır. 2002-2011 döneminde firma başına ihracat değerinin yıllık artış hızı ortalama %9,02 olarak gerçekleşmiştir. Ancak, aynı oran firma başına ithalatta %11,6'dır. Firma başına ithalat değeri ise 3,1 milyon \$'dır.

Tablo 29 : Bölgelerin Firma Başına İthalat Değeri (x 1000 \$)

D2 Kodu	1996	2002	2007	2011	1996-2011 BYBO	2002-2011 BYBO
TR10	1.040	1.223	2.851	3.308	7,50%	11,69%
TR21	991	1.001	1.403	1.768	3,69%	6,52%
TR22	633	625	1.186	1.713	6,42%	11,86%
TR31	945	819	1.655	2.197	5,41%	11,58%
TR32	559	554	1.545	2.391	9,50%	17,63%
TR33	726	715	1.360	4.782	12,50%	23,50%
TR41	1.223	1.628	2.836	3.752	7,26%	9,72%
TR42	5.528	1.706	4.683	7.120	1,59%	17,21%
TR51	755	1.209	1.241	1.849	5,75%	4,83%
TR52	530	386	853	1.060	4,43%	11,88%
TR61	232	267	569	650	6,66%	10,41%
TR62	1.698	883	1.745	2.370	2,10%	11,60%
TR63	995	1.681	6.207	10.376	15,78%	22,41%
TR71	477	296	957	1.474	7,30%	19,51%
TR72	1.239	1.191	2.456	2.638	4,84%	9,24%
TR81	5.427	4.930	13.438	14.179	6,19%	12,45%
TR82	963	1.061	1.151	869	-0,64%	-2,19%
TR83	404	459	1.420	2.696	12,60%	21,73%
TR90	368	578	855	936	6,01%	5,51%
TRA1	189	336	854	881	10,10%	11,29%
TRA2	233	113	580	441	4,07%	16,30%
TRB1	434	347	561	768	3,63%	9,23%
TRB2	458	255	308	158	-6,43%	-5,17%
TRC1	1.025	976	2.363	3.960	8,81%	16,83%
TRC2	425	364	613	801	4,04%	9,16%
TRC3	186	187	1.013	911	10,45%	19,21%
TR00	1.088	1.152	2.488	3.089	6,74%	11,58%

BYBO: Bileşik yıllık büyüme oranı.

Kaynak: Ekonomi Bakanlığı Dış Ticaret verileri kullanılarak üretilmiştir.

Aynı dönem için, ithalatçı firması ihracatçı firmasından fazla olan 3 bölge sırasıyla TR10 İstanbul (9.083), TR51 Ankara (2.678) ve TR31 İzmir (635)'dir. İhracatçı firması fazla olan bölgeler ise TR63 Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye (352), TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik (332) ve TR90 Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane (170) dir.

7.4 Bölgesel Dış Ticaretin Teknoloji Seviyeleri

2002 ve 2011 dönemi düzey-2 bölgeleri bazında yayımlanan sektörel dış ticaret verileri kullanılarak 26 düzey-2 bölgesinin ihracat ve ithalatı bakımından teknoloji seviyeleri birer endeks değeri hesaplanmak suretiyle tespit edilmiştir. Birincil endüstriler olan Tarım-Ormanlık-Madencilik sektörlerinin toplam bölge ihracatına oranı 1 katsayısı ile düşük-teknoloji 2, orta-düşük 3, orta-ileri 4 ve ileri teknoloji imalat sanayi ihracatının oranı ise 5 ile çarpılarak toplanmış ve bölgesel ihracat ve ithalat için birer teknoloji endeks değeri elde edilmiştir.

Türkiye'de ihracat teknoloji seviyesi 3,702 endeks değeri ile orta-ileri teknoloji seviyesine en fazla yakınsayan ihracatçı bölge TR33 Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak bölgesi olmuştur. Bunda bölgede kurulu ileri teknoloji işletmelerinin rolü büyüktür. Bu bölgeyi otomotiv sanayiinin ağırlıklı olduğu TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik bölgesi 3,486, otomotiv, kimya, tekstil vd. güçlü sanayi altyapısı ile öne çıkan TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova bölgesi 3,465 ve büyük ölçekli ileri teknoloji işletmeleriyle ve güçlü teknoloji geliştirme bölgelerine sahip TR51 Ankara 3,282 endeks değeri ile takip etmektedir. Bu çalışmada sadece bölgeden yapılan ihracat verileri temel alındığından, TRA1, TRA2, TRB2 ve TR71 gibi bölgeler ihracat hacmi çok düşük olsa bile mevcut ihracatçı sektörleri itibarıyla öne çıkabilmektedir. Bu 4 bölgedeki 16 ilin toplam ihracat tutarı 2011 yılı için 2 milyar \$'ın altındadır.

Tablo 30: Bölgelerin İhracatının Teknoloji Seviyesi (2002,2011)

D2 KODU		2002	2011
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	2,737	3,702
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	3,305	3,486
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	3,247	3,465
TR51	Ankara	3,139	3,282
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	2,752	3,014
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	3,188	3,005
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	2,987	2,977
TR52	Konya, Karaman	2,979	2,911
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	2,539	2,887
TR10	İstanbul	2,839	2,884
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	2,643	2,770
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	2,851	2,768
TR31	İzmir	2,363	2,754
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	2,592	2,719
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	2,915	2,668
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	2,755	2,639
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	2,110	2,537
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	2,020	2,446
TR22	Balıkesir, Çanakkale	1,999	2,445
TR62	Adana, Mersin	2,178	2,311
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	1,860	2,306
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	2,200	2,274
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	1,887	2,055
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	2,183	2,014
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	1,813	1,802
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	1,446	1,561

Kaynak: Yazarın çalışması

Bölgelerin ithalatının teknoloji seviyesi incelendiğinde TR33 Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak Bölgesi yine öne çıkmaktadır. Manisa'da kurulu teknoloji işletmeleri ile Uşak'taki tekstil fabrikaları ileri teknoloji ürünlere ihtiyaç duymaktadır. Bu bölgeyi aynı endeks değerine sahip TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik ile TR51 Ankara takip etmektedir. TR51 Ankara bölgesini ise TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova ve TR10 İstanbul bölgeleri izlemektedir.

Tablo 31: Bölgelerin İthalatının Teknoloji Seviyesi (2002,2011)

D2 KODU		2002	2011
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	3,350	3,658
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	3,588	3,519
TR51	Ankara	3,733	3,519
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	3,079	3,249
TR10	İstanbul	3,323	3,226
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	3,382	3,088
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	3,358	3,024
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	3,147	3,005
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	2,269	2,975
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	3,238	2,972
TR31	İzmir	2,965	2,937
TR62	Adana, Mersin	2,919	2,936
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	2,979	2,903
TR52	Konya, Karaman	3,172	2,872
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	2,958	2,865
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	2,926	2,837
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	3,007	2,750
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	2,871	2,649
TR22	Balıkesir, Çanakkale	3,134	2,644
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	2,928	2,629
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	3,728	2,539
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	2,077	2,184
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	1,931	2,039
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	1,906	1,529
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	1,914	1,402
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	1,713	1,255

Kaynak: Yazarın çalışması

7.5 Bölgesel Dış Ticaretin Teknoloji Dengesi: Teknoloji Açığı

Teknoloji açığı; ihracat ile ithalatın teknoloji seviyeleri arasındaki fark olarak tanımlanmaktadır. Bu açığın bölgesel düzeyde hesaplanmasında hizmet sektörleri ihracatı kapsam dışında bırakılmıştır. İhracat ve ithalat teknoloji seviye endeks değerleri birbirlerinden çıkarılarak aşağıdaki tablodaki değerler elde edilmiştir.

Tablo 32: Teknoloji Açığı: Bölgelerin İhracat ve İthalatı Teknoloji Seviyeleri Farkı (2002, 2011)

D2 KODU		2002	2011	2011-2002 Farkı
TR10	İstanbul	-0,484	-0,342	0,142
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	-0,013	0,039	0,052
TR22	Balıkesir, Çanakkale	-1,135	-0,199	0,936
TR31	İzmir	-0,602	-0,183	0,419
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	-0,847	-0,327	0,520
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	-0,612	0,044	0,657
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	-0,283	-0,034	0,250
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	0,168	0,216	0,048
TR51	Ankara	-0,594	-0,237	0,357
TR52	Konya, Karaman	-0,193	0,039	0,232
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	-1,260	-0,950	0,310
TR62	Adana, Mersin	-0,742	-0,625	0,117
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	-0,054	0,903	0,958
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	-0,386	0,050	0,437
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	-0,387	-0,205	0,182
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	0,847	1,485	0,639
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	-0,456	-1,173	-0,718
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	0,930	1,515	0,585
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	-0,485	-0,478	0,007
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	-0,540	0,466	1,006
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	0,516	0,535	0,019
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	-0,688	-0,635	0,053
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	-0,395	-0,111	0,284
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	-1,158	-0,750	0,408
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	-0,987	-0,305	0,682
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	-0,224	-0,263	-0,039

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

2002 yılı için 21 düzey-2 bölgesinin teknoloji açığı verirken, 2011 yılında 18 bölgede durum negatiftir. 2002-2011 döneminde teknoloji açığı 26 bölgenin 24'ünde daralmıştır. Özellikle, 2011 yılı için sanayisi gelişmiş ve belirli bir ölçeğin üzerinde olan bölgelerden TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TR52 (Konya, Karaman) bölgelerinin pozitif duruma geçmesi sevindiricidir.

Bölgesel düzeyde dış ticaret açığı ile teknoloji açığı arasındaki ilişkiyi incelemek üzere aşağıdaki tabloya göz atılması yerinde olacaktır. Tablodan görüleceği üzere İstanbul'un dış ticaretinin teknoloji dengesinin 2002-2011 döneminde durağan kalmıştır. Mevcut yapının ihracat ve ithalat seviyeleri arasındaki farkın korunduğu, diğer bir ifadeyle İstanbul'un orta-düşük teknoloji ihraç eden orta-ileri teknoloji ithal eden yapısının değişmediği görülmektedir. Bunun maliyeti ise 2011 yılı için 62,5 milyar \$'lık dış ticaret açığıdır. Aynı farka rağmen, 2002 yılındaki az 2011 yılında çok dış ticaret açığının nedeni ise, üretim kapasitesi artışı ve dış ticaret hacminin genişlemesidir.

Tablo 33: Bölgesel Dış Ticaret Açığı - Teknoloji Açığı İlişkisi (2002,2011)

		İhracatın Teknoloji Düzeyi		İthalatın Teknoloji Düzeyi		Dış Ticaretin Teknoloji Dengesi		Dış Ticaret Açığı (x bin \$)	
		2002	2011	2002	2011	2002	2011	2002	2011
TR10	İstanbul	2,839	2,884	3,323	3,226	-0,484	-0,342	-7.958.927	-62.491.570
TR21	Tekirdağ, Edirne, Kırklareli	2,915	2,668	2,928	2,629	-0,013	0,039	28.242	-311.139
TR22	Balıkesir, Çanakkale	1,999	2,445	3,134	2,644	-1,135	-0,199	37.147	-48.304
TR31	İzmir	2,363	2,754	2,965	2,937	-0,602	-0,183	489.438	-2.549.510
TR32	Aydın, Denizli, Muğla	2,110	2,537	2,958	2,865	-0,847	-0,327	485.318	897.617
TR33	Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak	2,737	3,702	3,350	3,658	-0,612	0,044	138.659	695.969
TR41	Bursa, Eskişehir, Bilecik	3,305	3,486	3,588	3,519	-0,283	-0,034	872.110	-192.749
TR42	Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova	3,247	3,465	3,079	3,249	0,168	0,216	93.573	197.817
TR51	Ankara	3,139	3,282	3,733	3,519	-0,594	-0,237	-2.859.912	-5.320.284
TR52	Konya, Karaman	2,979	2,911	3,172	2,872	-0,193	0,039	-11.071	108.571
TR61	Antalya, Isparta, Burdur	1,887	2,055	3,147	3,005	-1,260	-0,950	87.205	437.301
TR62	Adana, Mersin	2,178	2,311	2,919	2,936	-0,742	-0,625	-1.284	-1.115.934
TR63	Hatay, Kahramanmaraş, Osmaniye	1,860	2,306	1,914	1,402	-0,054	0,903	-176.492	-3.725.779
TR71	Kırıkkale, Aksaray, Niğde, Nevşehir, Kırşehir	2,539	2,887	2,926	2,837	-0,386	0,050	15.457	22.453
TR72	Kayseri, Sivas, Yozgat	2,851	2,768	3,238	2,972	-0,387	-0,205	-53.058	-285.082
TR81	Zonguldak, Karabük, Bartın	2,752	3,014	1,906	1,529	0,847	1,485	-425.991	-1.290.719
TR82	Kastamonu, Çankırı, Sinop	1,813	1,802	2,269	2,975	-0,456	-1,173	-2.480	24.941
TR83	Samsun, Tokat, Çorum, Amasya	2,643	2,770	1,713	1,255	0,930	1,515	-38.233	-499.723
TR90	Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane	1,446	1,561	1,931	2,039	-0,485	-0,478	375.210	1.778.246
TRA1	Erzurum, Erzincan, Bayburt	3,188	3,005	3,728	2,539	-0,540	0,466	-1.131	-50.941
TRA2	Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan	2,592	2,719	2,077	2,184	0,516	0,535	14.923	96.883
TRB1	Malatya, Elazığ, Bingöl, Tunceli	2,183	2,014	2,871	2,649	-0,688	-0,635	61.977	163.062
TRB2	Van, Muş, Bitlis, Hakkari	2,987	2,977	3,382	3,088	-0,395	-0,111	-8.450	286.468
TRC1	Gaziantep, Adıyaman, Kilis	2,200	2,274	3,358	3,024	-1,158	-0,750	-50.363	-2.974
TRC2	Şanlıurfa, Diyarbakır	2,020	2,446	3,007	2,750	-0,987	-0,305	-43.353	728.385
TRC3	Mardin, Batman, Şırnak, Siirt	2,755	2,639	2,979	2,903	-0,224	-0,263	10.163	797.277

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Ancak, ölçek etkisi burada göz ardı edilmemelidir. 62 milyar \$ dış ticaret açığı veren İstanbul için -0,342'lük bir teknoloji açığı çok ciddi bir değer iken, sadece 25 milyon \$ dış ticaret açığı veren TR82 Kastamonu, Çankırı Sinop bölgesinin -1,173'lük ihracat-ithalat endeks farkı bölgeyi ve ülke için önemli bir risk oluşturmaktadır. Benzer şekilde TR51 Ankara ve TR31 İzmir illeri içinde benzer sorun söz konusudur.

8 HANGİ TÜRKİYE? İNSAN: İSTİHDAM, EĞİTİM, İŞGÜCÜ, ORTA GELİR TUZAĞI İLİŞKİSİ

8 HANGİ TÜRKİYE? İNSAN: İSTİHDAM, EĞİTİM, İŞGÜCÜ, ORTA GELİR TUZAĞI İLİŞKİSİ

Kalkınma yalnızca ulusal düzeyde makroekonomik göstergelerde sağlanan istikrardan ibaret değildir. Her ülke, tarihsel gelişiminin sonucu ortaya çıkan farklı toplumsal yapıları, içsel dinamikleri, öne çıkan rekabetçi sektörleri ile birbiriyle ilişkili ancak birbirinden farklı yapı ve karakterde yerel ve bölgesel dinamiklere sahiptir. Bu itibarla, ülkelerin rekabet gücünün sürdürülebilirliği ülke içerisinde yer alan farklı gelişme düzeyinde bulunan bölgelerin kaynaklarını ne kadar verimli kullandığı ile ilişkilidir. İşgücü, sermaye ve teknolojiyi etkin biçimde kullanan bölgelerde verimlilik artışı ekonomik ve sosyal gelişmenin düzeyini belirlemektedir. Devletin altyapı yatırımlarını artırması bölgenin rekabet gücünün tek belirleyicisi olmamakta, işgücünün niteliği ve bölgenin yenilikçilik kapasitesi de rekabet edebilirliği etkilemektedir.

Bugün bölgeler ulusal düzeyde oluşturulan politikaların uygulanma zemini olan edilgen yapılar değildir. Bölgeler ulusal politikalara aktif katkı sağlayan birimler haline gelmiştir. Bu süreçte bölgeler arası gelişmişlik farklarının azaltılması amacı, yerini ulusal gelişmeye etki eden içsel dinamiklere dayalı sürdürülebilir bölgesel gelişmeye bırakmıştır. Bölgelerin ulusal sınırları aşarak küresel pazarda rekabete girmesi uluslararası rekabete yepyeni bir boyut katmıştır. Günümüzde her bir bölge yalnızca ülke içerisindeki diğer bölgeler ile değil, dünyanın diğer tüm bölgeleri ile rekabet etmek durumundadır. Uluslararası alanda bölgelerin rekabete maruz kalması ile birlikte bazı bölgeler yoksulluk tuzağına bazıları ise orta gelir tuzağına saplanmaktadır. Diğer yandan, küresel sisteme eklemlenebilen bölgeler üst gelir grubunda yer alan bölge sınıfına yükselmektedir. Bu durum, her üç kategoride yer alan bölgeleri bünyesinde barındıran ülkeleri ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye 1980'li yıllarda yaşanan dışa açılma süreci ile ekonomik büyüme açısından önemli ilerleme kaydetmiştir. 1970'li yıllarda, ülkemizde 500 dolar düzeyinde olan kişi başına düşen GSYH miktarı 1980'li yıllara gelindiğinde 1.500 dolar seviyesine erişmiş, 1990'lı yıllarda 2.500-3.000 dolar aralığında değişirken 2000'li yılların başında 3.000 dolar düzeyine gelmiştir. 2011 yılında ise kişi başına düşen gelir miktarı yaklaşık olarak 10 bin 400 dolar düzeyine ulaşmıştır. Ancak, ülkemizde bölgeler arasında gelişmişlik farklarının yüksek olması nedeniyle her bölge ulusal gelişmeye aynı oranda katkı sağlayamamıştır. Nitelikli işgücünün belli bölgelerde yoğunlaşması ve teknoloji yoğun üretimin bu bölgelerde yapılması nedeniyle, sınırlı sayıda birkaç bölge dışında hem ülke içerisinde hem de uluslararası alanda rekabet edebilecek il veya bölgeler ortaya çıkamamıştır. Yalnızca İstanbul dünya kentleri üzerine yapılan çalışmalarda ulusal alanda rekabetçi bölge sıralamalarına girebilmektedir.

Örneğin, bu alanda yapılan en önemli çalışmalardan birisi Küreselleşme ve Dünya Kentleri Çalışma Grubu ve Ağı (Globalization and World Cities Study Group and Network - GaWC) yazarlarına aittir. GaWC tarafından yapılan çalışmalarda, İstanbul dışındaki ülkemiz metropollerinden hiçbirisi dünya kentleri kategorisi içerisinde yer almamaktadır. İstanbul araştırmada "Küçük Dünya Kentleri" olarak nitelenen Üçüncü Derecede Dünya Kentleri arasında yer almaktadır¹⁷. Taylor (2010) tarafından yapılan daha güncel bir çalışmada ise İstanbul hem genel endeks hem de finansal endeks sıralamasında ilk 30 dünya kenti arasında gösterilmektedir.

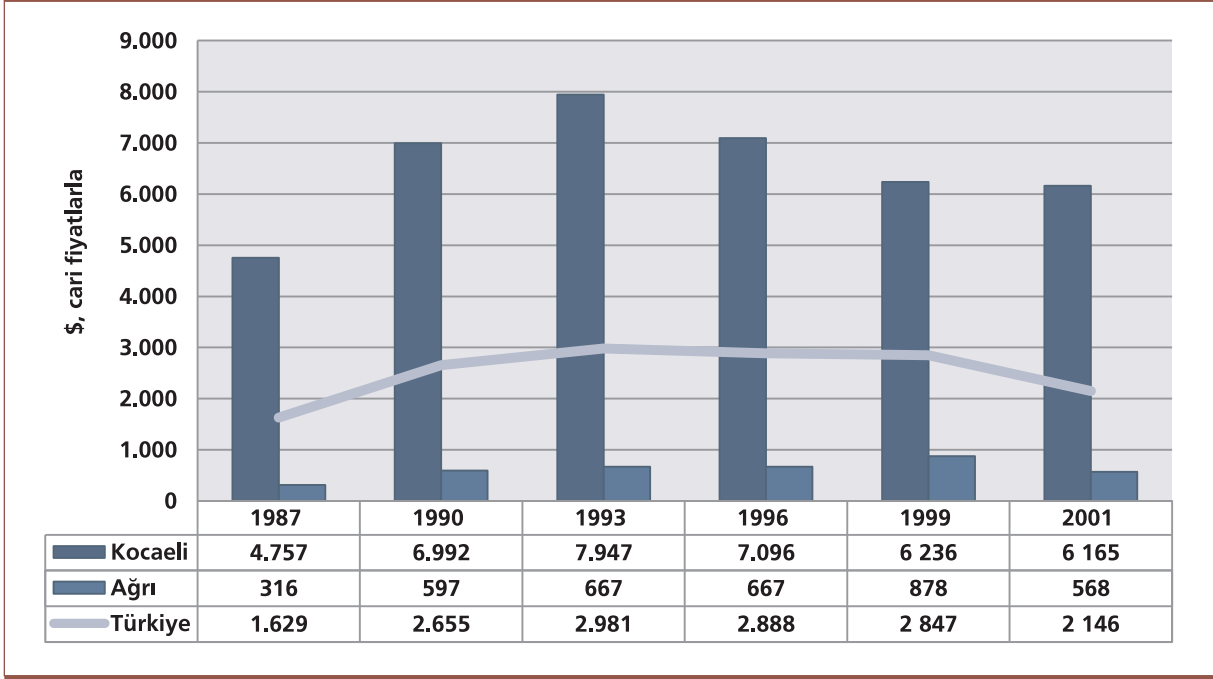
8.1 Bölgelerin Gelir Düzeyleri: Genel Görünüm

Günümüz gelişme teorileri ülkelerin ve bölgelerin farklı gelir düzeyleri ile yaşam koşullarına sahip olmasında başat unsurun, sermaye birikimi ile verimlilik farklarından kaynaklandığını belirtmektedir. Uzun dönemde verimlilik farkları teknolojik değişim ve ekonominin yapısal dönüşümü ile ilişkilidir. Ekonomik dönüşüm ise bilginin daha etkin kullanımı ve doğal, beşeri ve finansal kaynakların düşük katma değerli üretimden daha yüksek katma değerli ürünlere geçişiyle mümkün olabilmektedir¹⁸.

17 Beaverstock, J.V. ve ark. ; "A Roster of World Cities", Cities (The International Journal of Urban Policy and Planning), 1999.

18 Lin J.Y. ve Volker Treichel, Learning from China's Rise to Escape the Middle-Income Trap, Dünya Bankası, 2012.

Şekil 32: Kişi Başına Düşen GSYH (1987 - 2001)

Kaynak: TÜİK verilerine dayanmaktadır

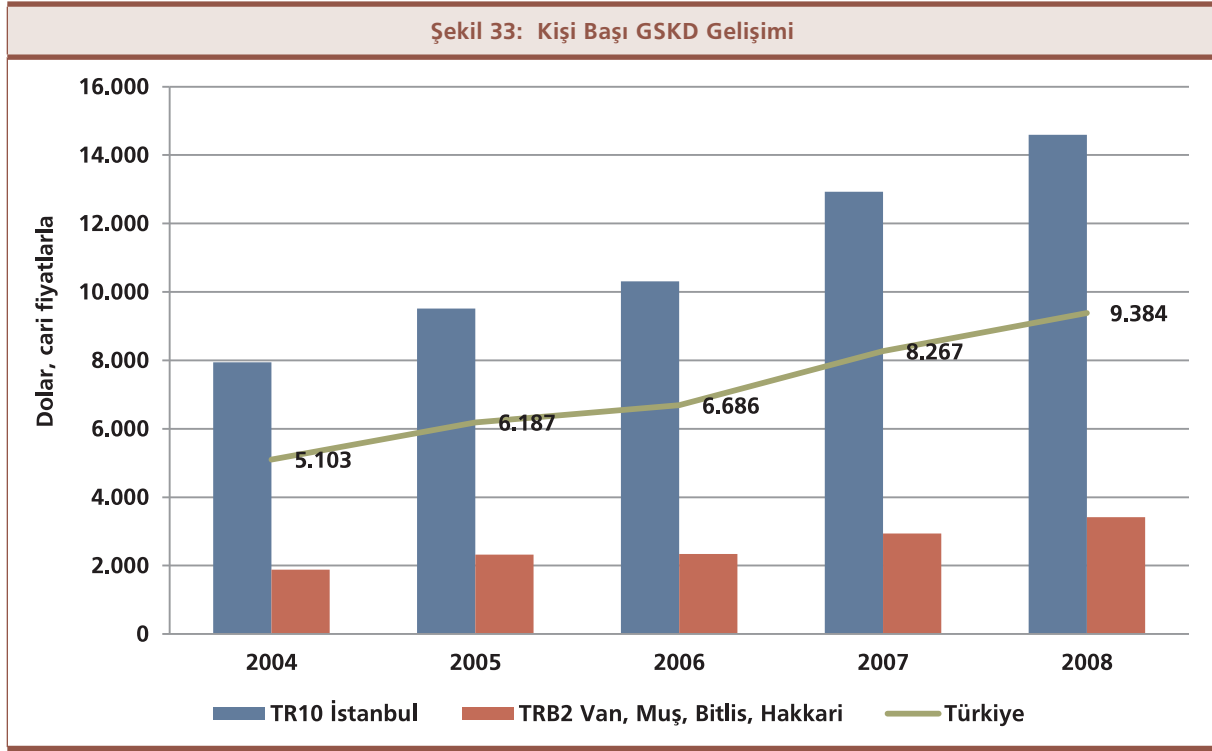
Ülkemizde bölgeler arasındaki gelişmişlik farkını tarihsel bir süreç içerisinde incelemek oldukça güçtür. Zira iller ve bölgeler itibarıyla toplam ve kişi başına düşen gelir rakamları oldukça eskidir. İl bazında Gayri Safi Yurtiçi Hâsıla (GSYH) değerleri en son 2001 yılı için hesaplanmıştır. TÜİK tarafından 1987-2001 dönemine ilişkin üretilen kişi başına düşen GSYH değerlerine göre, Kocaeli en yüksek gelire sahip olan ildir. Dönem başında Kocaeli'nin kişi başına düşen geliri 4.757 dolar iken, dönem sonu olan 2001 yılında 6.165 dolara yükselmiştir. 14 yıllık dönemde Kocaeli'nin kişi başına düşen geliri yüzde 30 oranında artış göstermiştir. Bu dönemde kişi başına düşen geliri en düşük olan iller Ağrı ve Muş'tur. Ağrı'nın 1987 yılındaki geliri yalnızca 316 dolar iken 14 yıllık dönemde yüzde 80 oranında bir artışla ilin geliri 568 dolara çıkmıştır. Dönem boyunca Türkiye ortalama kişi başına düşen gelir miktarı Kocaeli ile paralel biçimde yüzde 32 oranında artış göstermiştir. Bu dönemde Türkiye'nin kişi başına düşen ortalama geliri Kocaeli'nin yüzde 35 - yüzde 45'i kadar bir değere sahip olmuştur. 1987 yılında Ağrı'nın kişi başına düşen geliri ülke ortalama gelirinin yüzde 20'si düzeyinde iken bu oran 2001 yılında yüzde 26'ya çıkmıştır. Kocaeli'nin kişi başına düşen geliri 1987 yılında Ağrı'nın 15 katı iken 2001 yılında 11 katı olmuştur. Bu itibarla, iller arasında görece bir yakınsama olmakla birlikte mutlak yakınsama görülmemektedir. Dönem başında iki ilin geliri arasındaki fark 4.440 dolar, dönem sonunda ise yaklaşık 5.600 dolar olmuştur.

Günümüz bölgesel gelişme literatüründe önemli bir yeri olan içsel büyüme teorisi bölgeler arasında mutlak yakınsamanın mümkün olmadığını iddia etmektedir. İçsel büyüme teorisinde bilgi ve insan kaynakları gelişmenin itici gücüdür. Bilgi birikimi ve yetişmiş insan kaynağının sağlayacağı sinerji gelişme için gerekli destekleyici ortamı (enabling environment) yaratmaktadır. Fiziki sermaye ve insan sermayesi arasındaki etkileşim artan oranlı bir verimlilik sağlayabilmektedir¹⁹. Benzer şekilde, artan ölçek ekonomilerinin mümkün olduğunu belirten yeni ekonomik coğrafya teorisi de iç pazarın oluştuğu tüketim merkezlerine yakın yerlerde imalat sanayinin yoğunlaştığını, bu nedenle merkez ile çevre kentler arasında sürekli ve artan bir gelişmişlik farkının bulunacağını belirtmektedir.

Ülkemiz Düzey-2 bölgelerinin kişi başına düşen GSKD miktarları içsel büyüme teorisini ile yeni ekonomik coğrafya teorisini destekler sonuçlar vermektedir.

19 Yeldan, The Economics of Growth and Distribution, Eflatun Publishing House, 1. Edition, Ankara, Ekim-2009.

2001 yılından bu yana TÜİK tarafından il bazında GSYH değerleri üretilmemiş, bunun yerine 2004-2008 dönemine ilişkin düzey-2 bölgeleri itibarıyla Gayri Safi Katma Değer (GSKD) rakamları yayınlanmıştır. Kişi başına düşen GSKD miktarları itibarıyla TR10 (İstanbul) Düzey-2 bölgesi yine ilk sıradadır. 2004-2008 döneminde İstanbul'un kişi başına katma değer miktarı 1,8 kat artış göstererek 15 bin dolar seviyesine yaklaşmıştır. Aynı dönemde, kişi başına GSKD değeri en düşük bölge olan TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri) Düzey-2 bölgesinin katma değer miktarı da 1,8 kat artarak 1.877 dolardan yaklaşık 3.500 dolar düzeyine gelmiştir. Ülke ortalaması da aynı oranda artış göstererek 5.000 dolar seviyesinden yaklaşık 9.400 dolar düzeyine çıkmıştır.

Kaynak: TÜİK verilerine dayanmaktadır

Oransal olarak bölgeler arasında gelir dağılımında bir değişim görülmezken, mutlak değerler incelendiğinde İstanbul ile az gelişmiş bölgeler, İstanbul ile ülke ortalaması arasındaki gelir farkı açılmaktadır. İstanbul ile TRB2 Düzey-2 bölgesi arasındaki kişi başına düşen GSKD farkı 2004 yılında 6.066 dolar iken 2008 yılında bu rakam 11.172 dolara çıkmıştır. Keza, İstanbul ile ülke geneli arasındaki kişi başına düşen GSKD farkı 2004 yılında 2.840 dolar iken 2008 yılında bu rakam 5.207 dolara çıkmıştır.

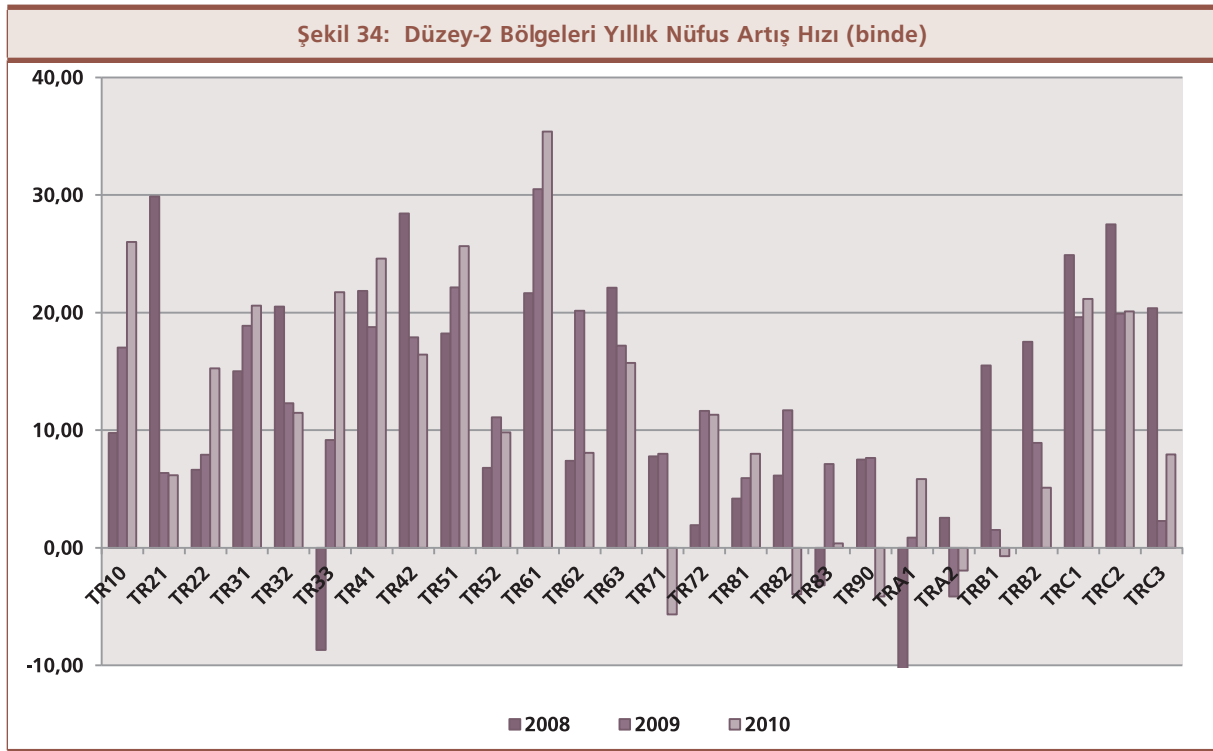
2004-2008 dönemi boyunca, 26 Düzey-2 bölgesinin kişi başına düşen GSKD miktarı ile ülke ortalaması karşılaştırıldığında, TR22 (Balıkesir, Çanakkale) Düzey-2 bölgesi dışındaki tüm bölgelerde farkın arttığı yani yakınsamanın olmadığı görülmektedir. Yedi düzey-2 bölgesinin kişi başına düşen GSKD miktarı ülke ortalamasının üzerinde iken fark daha da açılmış, 16 bölgede ülke ortalamasının gerisinde iken fark yükselmiştir. TR32 (Aydın, Denizli, Muğla) ile TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın) Düzey-2 bölgelerinin kişi başına düşen GSKD değerleri ise ülke ortalamasının üzerindeyken dönem sonunda ortalamanın gerisinde kalmıştır.

8.2 Bölgesel Nüfus Hareketleri ve Orta Gelir Tuzağı İlişkisi

Bölgelerin insan kaynakları kapasitesi gelir düzeyini etkileyen başat unsurlardandır. Bölgesel insan sermayesinin nitelik düzeyi dışsal faktörlerden bağımsız şekilde düşünülemez. Bölgeler çekim düzeyi yüksek diğer bölgelere göç verirken, etkisi altında bulundurduğu diğer bölgelerden göç almaktadır. Bu itibarla, bölgelerin insan sermayesi stoku değişen sosyo-ekonomik şartlarla yeniden şekillenen dinamik nüfus hareketlerinin sonucu oluşmaktadır.

Her bölge farklı sayı ve nitelikte insan kaynaklarına sahip olduğundan farklı üretkenlik düzeyindedir. Gelişme düzeyi ülke genelinin ilerisinde olan bölgeler göç akımlarına maruz kalırken, az gelişmiş bölgelerin kısıtlı düzeyde olan nitelikli beşeri kaynakları da daha gelişmiş bölgelere gitme eğilimindedir. Ancak, gelişmiş bölgelerin düşük nitelikli gerektiren iş imkânları sunması nedeniyle, bu bölgeler nitelsiz işgücü için de çekim merkezi olma işlevlerini sürdürmektedir.

Bölgeler arası göç akımlarında, iktisadi gerekçeler göçü tetikleyen önde gelen nedenler arasındadır. Düşük nitelikli işgücünün göç etme tercihlerinde işgücü arzı önemli bir etken iken, yüksek nitelikli işgücünün göç etme nedenleri arasında, işin sunduğu imkânların yanında göç edilen bölgenin konut, eğitim, sağlık hizmeti altyapısı, sosyal çevre ve iklim koşulları gibi iş dışı nedenlerin de büyük etkisi bulunmaktadır. Bunun yanında, yüksek nitelikli işgücü için mevcut işgücü stoku içerisinde nitelikli işgücünün bulunup bulunmaması ile yerel işgücü piyasasının durumu gibi etkenler de önemlidir²⁰.

Kaynak: TÜİK verilerine dayanmaktadır

Türkiye GSKD'sinin yarısını yalnızca dört bölge üretmektedir. İstanbul, Ankara, İzmir ile TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) Düzey-2 bölgesi ülke gelirinin yarısına sahiptir. 2010 yılı verilerine göre, bu dört Düzey-2 bölgesinin nüfusu (25,6 milyon) ülke nüfusunun yaklaşık yüzde 35'ine tekabül etmektedir. Nüfusu en düşük beş bölge ülke nüfusunun yüzde 7,5'una sahipken bu bölgeler gelirden yüzde 5 pay almaktadır. Kuzeydoğu Anadolu, Batı Karadeniz ve Orta Anadolu'da konumlanan bu Düzey-2 bölgeleri gelişmiş bölgelere göç vermeye devam etmektedir.

En yüksek katma değer üretebilme kapasitesine sahip olan İstanbul ile en düşük katma değer üreten TRA2 Düzey-2 bölgesi arasındaki gelir farkı 2004 yılından 2008 yılına gelindiğinde daha da açılmıştır. 2004 yılında TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan) Düzey-2 bölgesi İstanbul'un 40'ta biri oranında katma değer üretebilmekte iken 2008 yılında ancak 45'te biri oranında gelir üretebilir durumdadır. Kuşkusuz İstanbul'un gelirindeki artış ile TRA2 Düzey-2 bölgesindeki azalmada nüfus hareketlerinin de önemli bir payı bulunmaktadır.

20 Brezzi ve ark., "Determinants of Localization of Recent Immigrants Across OECD Regions" OECD workshop "Migration and Regional Development", OECD Publishing, Paris, Haziran - 2010

Tablo 34 : Son 40 Yıllık Dönemde İstanbul - Türkiye Nüfus Oranı (%)

Yıllar	Türkiye	İstanbul	İstanbul/Türkiye Oranı
1970	35.605.176	3.019.032	8,48
1975	40.347.719	3.904.588	9,68
1980	44.736.957	4.741.890	10,60
1985	50.664.458	5.842.985	11,53
1990	56.473.035	7.309.190	12,94
2000	67.803.927	10.018.735	14,78
2010	73.722.988	13.255.685	17,98

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak hesaplanmıştır.

Son 40 yıllık dönemde, İstanbul nüfusunun ülke içerisindeki payı sürekli artış göstermektedir. 1970 yılında İstanbul'un nüfusu ülke içerisinde yaklaşık yüzde 8,5'lik paya sahip iken 2010 yılında bu oran yüzde 18'e yükselmiştir. Son 40 yılda İstanbul'un nüfusu yüzde 317 oranında artış göstermiştir. Ülke nüfusu ise aynı dönemde yüzde 98 oranında yükselmiştir. 1950'li yıllarda Marmara ve Ege Bölgesi doğumluların İstanbul nüfusu içerisindeki oranı yüzde 75'ler civarındadır. Bu oran 1990'da yüzde 50'ye, 2000'de ise yüzde 40'a düşmüştür. İstanbul en fazla göçü sırasıyla Batı Karadeniz, Doğu Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinden almaktadır. 1985-1990 döneminde, İstanbul Kocaeli ile birlikte en yüksek göç hızına sahip iller iken, 1995-2000 döneminde İstanbul ve Tekirdağ en yüksek göç hızına sahip iller olmuştur²¹.

2008-2010 döneminde İstanbul'un nüfusu düzenli ve yükselen oranlarda artış gösterirken TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan) Düzey-2 bölgesinin nüfusu azalma eğilimine girmiştir. Bu üç yıllık dönemde nüfusu azalan iki düzey-2 bölgesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki TRA2 Düzey-2 bölgesi iken diğeri TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) Düzey-2 bölgesidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan diğer düzey-2 bölgelerinde yüksek doğurganlık hızının bir sonucu olarak nüfus artmakta iken, bu iki bölgede doğurganlık hızının yüksek olmasına rağmen nüfusun azalmasına neden olacak kadar göç yoğun olarak yaşanmaktadır.

Nüfusun hızla artış gösterdiği ülkemizde işgücü stokunda da doğal olarak artış görülmektedir. 1990 yılında işgücü arzı 20,5 milyon, 2000 yılında 23 milyon, 2010 yılında ise 25 milyon olmuştur. İstanbul, Ankara ve İzmir ülke nüfusunun yüzde 30'una sahipken toplam işgücü stokunun yüzde 32'sini barındırmaktadır. Bu üç metropolün halen görece istihdama erişilebilirliğinin diğer bölgelerden yüksek olması nüfusun bu illerde yoğunlaşmasını da tetiklemektedir.

Ülkemizde tarımsal üretimin yoğun olduğu bölgelerde yerel işgücü piyasasının gelişmemiş olması, bu bölgelerde istihdam dışında kalan nüfusun diğer bölgelere göç etmesi, bir diğer ifadeyle işsizliğin ya büyükşehirlerde veya bölge merkezi konumundaki illerde birikmesine neden olmaktadır. Bir anlamda belirli bir ekonomik büyüklük düzeyine oluşmuş il ve bölgeler çekim merkezi olma konumları sebebiyle "işsizlik çekim merkezleri" haline gelmiştir. İşsizliğin küçük kentler yerine büyükşehirlerde birikmesi bu şehirlerin sosyal dokusunun yanında iktisadi üretim karakterini de etkilemektedir. Ülkemiz metropollerini imalat sanayiinde düşük teknoloji üretimden daha ileri teknolojik üretime geçilememesinde nüfus hareketlerinin neden olduğu negatif dışsallıkların önemli payı bulunmaktadır.

Az gelişmiş bölgelerde yaşayan yüksek nitelikli işgücü daha uygun çalışma ve yaşam koşullarına erişebilmek amacıyla gelişmiş bölgelere göç etmektedir. Bu nüfus hareketleri sonucu, gelişmiş bölgelerde daha nitelikli bir yetenek havuzu oluşmakta, bölgenin bilimsel ve teknolojik kabiliyetlerinde gelişme ile girişimcilik kapasitesinde güçlenme meydana gelmektedir. Bu işgücünü kaybeden bölgelerin kazancı ise ancak gelişmiş bölgelere göç eden işgücünün teknoloji veya girişimcilik açısından kazandığı yeni yetenekleri ile bölgeye geri dönmesi, kurduğu yeni sosyal ağ ilişkileri ya da bölgesine yaptığı yatırım veya finansal kaynak

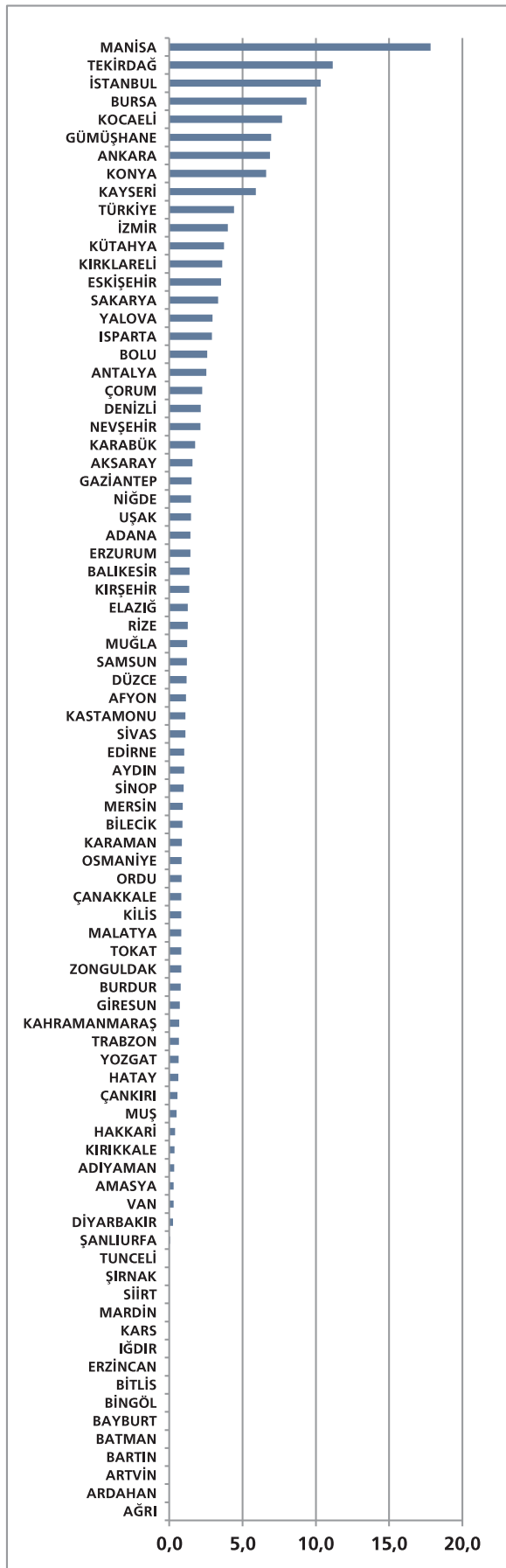
21 İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1/100.000 ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı ve Plan Raporu, İstanbul, 2009.

transferi ile mümkün olmaktadır. Tersi bir durumda ise gelişme yolunda sıkıntı çeken bölgelerde insan kaynaklarına yapılan yatırımların göç ile beraber gelişmiş bölgelere aktarılması ve yerelde nitelikli işgücü stokunun azalması sonucu ortaya çıkmaktadır²².

Nitelikli işgücü sınıfında olan tam-zamanlı eşdeğer araştırmacı sayısı dışında en temel Ar-Ge ve yenilik kapasitesi göstergeleri Marka ve Patent başvuru sayısıdır. Bu göstergelere göre Türkiye'de her ilde neredeyse Marka başvurusu yapılmaktadır. Ancak, patent başvurularında 2011 yılı itibarıyla 15 il sıfır çekmiştir. İlk sıralardaki iller ise belirli ölçeğin üzerinde nüfusa ve ekonomik büyüklüğe sahip illerdir. Patent başvuru sayısında ihracat ve ithalat teknoloji düzeyi ilk sıralarda yer alan Manisa'nın yer alması şaşırtıcı değildir. Benzer şekilde ülkenin ekonomik merkezi İstanbul'un marka başvurusu sıralamasında ilk sırada yer alması da beklenen bir durumdur. Aşağıdaki iki grafikten de görüleceği üzere, gelir düzeyi bakımından son sıralarda yer alan bölgelerin neredeyse tamamı aynı zamanda "bilgi üretme" ve "yenilikçilik" bakımından da sorun yaşamaktadır.

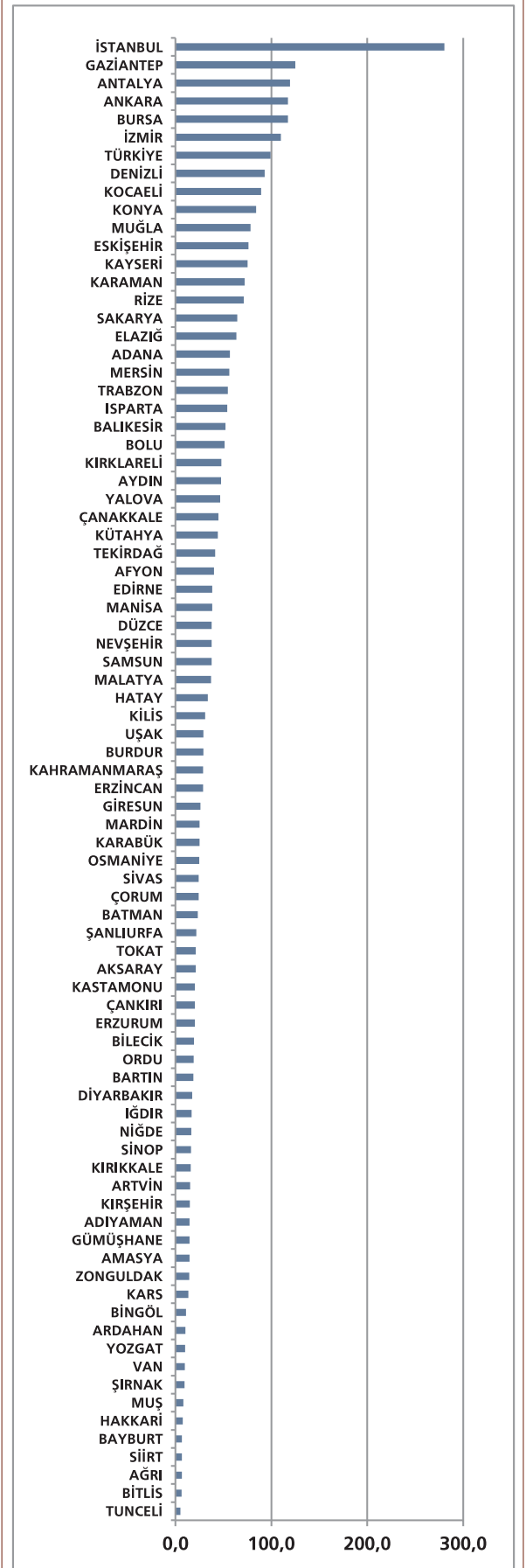
22 Dominique Guellec ve Mario Cervantes, International Mobility of Highly Skilled Workers: From Statistical Analysis to Policy Formulation, OECD Publishing, Paris, 2001.

Şekil 35: Yüzbin Kişiye Düşen Patent Başvuru Sayısı (2011)

Kaynak: Türk Patent Enstitüsü ve TÜİK verilerinden yazar tarafından üretilmiştir.

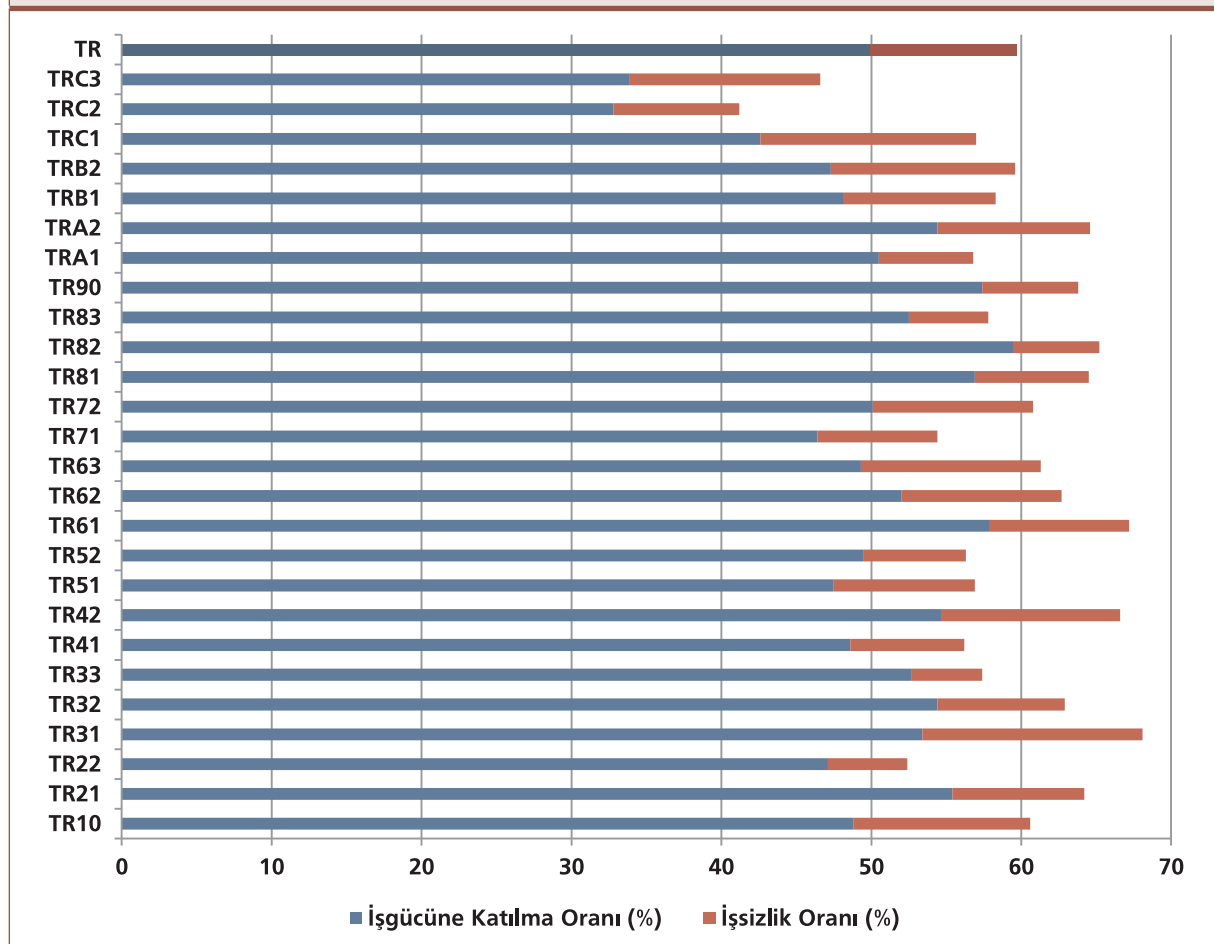
Şekil 36: Yüzbin Kişiye Düşen Marka Başvuru Sayısı (2011)

Kaynak: Türk Patent Enstitüsü ve TÜİK verilerinden yazar tarafından üretilmiştir.

Aşağıdaki grafikte düzey-2 bölgeleri itibarıyla işgücüne katılma oranı ile işsizlik oranları verilmektedir. 2011 yılı verilerine göre Türkiye'de işsizlik oranı yüzde 9,8 işgücüne katılma oranı ise yüzde 50 düzeyindedir. Düzey-2 bölgeleri içerisinde işgücüne katılma oranı en yüksek olan bölge TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) düzey-2 bölgesidir. Bölgenin işgücüne katılma oranı yüzde 59,5'dir. Aynı zamanda bölge yüzde 5,7 ile işsizlik oranının en düşük olduğu bölgelerden birisidir. Bölge kişi başına düşen GSKD miktarı itibarıyla 26 düzey-2 bölgesi içerisinde 18 inci sırada gelmektedir. 2010 yılı verilerine göre de net göç veren bölgeler arasında yer almaktadır.

Şekil 37: Düzey 2 Bazında İşgücü Göstergeleri

Kaynak: TÜİK verilerine dayanmaktadır

Yüksek işgücüne katılma oranı, düşük işsizlik oranı görülen Kuzeydoğu Anadolu ile Doğu Karadeniz bölgeleri de aynı şekilde göç veren bölgeler arasındadır. Bu bölgelerde yerel ekonomilerin durağanlığı istihdam piyasasında da işgücü arzına uygun talebin oluşmasını engellemekte, bu durum işsizliğin göç yoluyla büyük kentlerde yoğunlaşmasına neden olmaktadır. İmalat sanayiinin düşük teknoloji seviyesinde dahi gelişmemiş olduğu bölgelerde tarıma dayalı ekonomik yapıdan kaynaklı işgücü göstergelerinde "olumlu yönde bir şişkinlik" göze çarpmaktadır.

Büyükşehirlerin işgücüne katılma oranlarına bakıldığında durum daha da netleşmektedir. İl bazında değerlendirildiğinde, 2010 yılı verilerine göre İstanbul'un işgücüne katılma oranı yüzde 47,8'dir. Bu oran Ankara için yüzde 46,7; İzmir için yüzde 50,1 ve Bursa için yüzde 48,4'tür. Bu gösterge itibarıyla, İstanbul 81 il içerisinde 53 üncü, İzmir 39 uncu, Ankara 61 inci ve Bursa 51 inci sırada yer almaktadır. İşsizlik oranları itibarıyla ise İstanbul yüzde 14,3 ile dokuzuncu, İzmir yüzde 15,1 ile altıncı, Ankara yüzde 12,1 ile 25 inci sırada yer almaktadır. Yoğun göç akımlarına maruz kalan Adana, Mersin, Diyarbakır, Şanlıurfa, Gaziantep gibi bölgesel çekim merkezlerinde işsizlik oranları yüzde 19 ile yüzde 12,4 arasında değişkenlik göstermektedir. Bu sekiz il işsizlik oranının en yüksek olduğu 25 il içerisinde yer almaktadır. Bayburt, Artvin, Gümüşhane, Ordu, Rize ve Giresun illeri yüzde 6 ve altındaki işsizlik oranları ile en düşük değerlere sahiptir.

8.3 Bölgelerin Gelir Düzeyi ile Kentleşme İlişkisi

İnsanlar, firmalar, iş imkânları, hizmetler sektörü ve yaşam fırsatları belli bölgelerde yoğunlaşma eğilimindedir. Örneğin, ABD'de ulusal gelirin yaklaşık yarısı ülke yüzölçümünün yüzde dörtlük bölümünde üretilmektedir. Ekonomik faaliyetlerin belirli alanlarda yoğunlaşmasının en önemli nedeni ölçek ekonomileridir. Ölçek ekonomileri firma ve bireyler için dışsal olabileceği gibi içsel de olabilir. İçsel ölçek ekonomileri, firmaların optimum ölçekte üretimlerini yapacakları kapasite büyüklüğünde üretim tesisleri kurmalarına neden olmuştur. Ancak, içsel ölçek ekonomileri tek başına kentleşmeyi ve üretilen gelirin belirli bölgelerde yoğunlaşmasını açıklayamamaktadır. Pek çok firmanın belirli bölgelerde yoğunlaşması, yerelleşme ve kentleşme ekonomilerinden de faydalanma imkânını doğurmaktadır. Kentleşme ile beraber hem kent içerisinde hem de kent sistemleri arasındaki etkileşimle farklı yığınlaşma düzeyleri ortaya çıkmaktadır. İnsan sermayesine dayalı dışsallıkların üretildiği kentlerde, Ar-Ge ve yenilikçilik kapasitesindeki artışla birlikte artan ölçek ekonomileri oluşmakta, bu durum farklı kentleşme seviyesinde olan bölgeler arasında gelir düzeylerinin de farklılaşmasına neden olmaktadır²³.

Kentleşme oranı yüzde 25'ten daha düşük olan yerleşim yerlerinde tarımsal üretim veya doğal kaynaklara dayalı ekonomik faaliyetler yoğunluktadır. Bu yerlerde, firmaların içsel ölçek ekonomilerinin desteklenmesi ve üretim ölçeğinin büyütülmesi gerekmektedir. Yüzde 50 seviyesinde kentleşme düzeyine erişmiş yerlerde dışsal ekonomilerin gelişmesiyle belirli birkaç sektördeki firmalar aynı mekânda üretim yapma eğiliminde olmaktadır. Sektörel kümelenmeler ve yerelleşme ekonomileri bu bölgelerde desteklenmelidir. İleri kentleşme düzeyine, yani yüzde 75 ve üzerinde kentleşme oranına sahip olan bölgelerde ise kentleşme ekonomileri ön plana çıkmaktadır. Bu bölgelerde sektörel farklılaşmaya gidilmesi ve hizmet sektörlerinin yoğunlaşması desteklenmelidir.

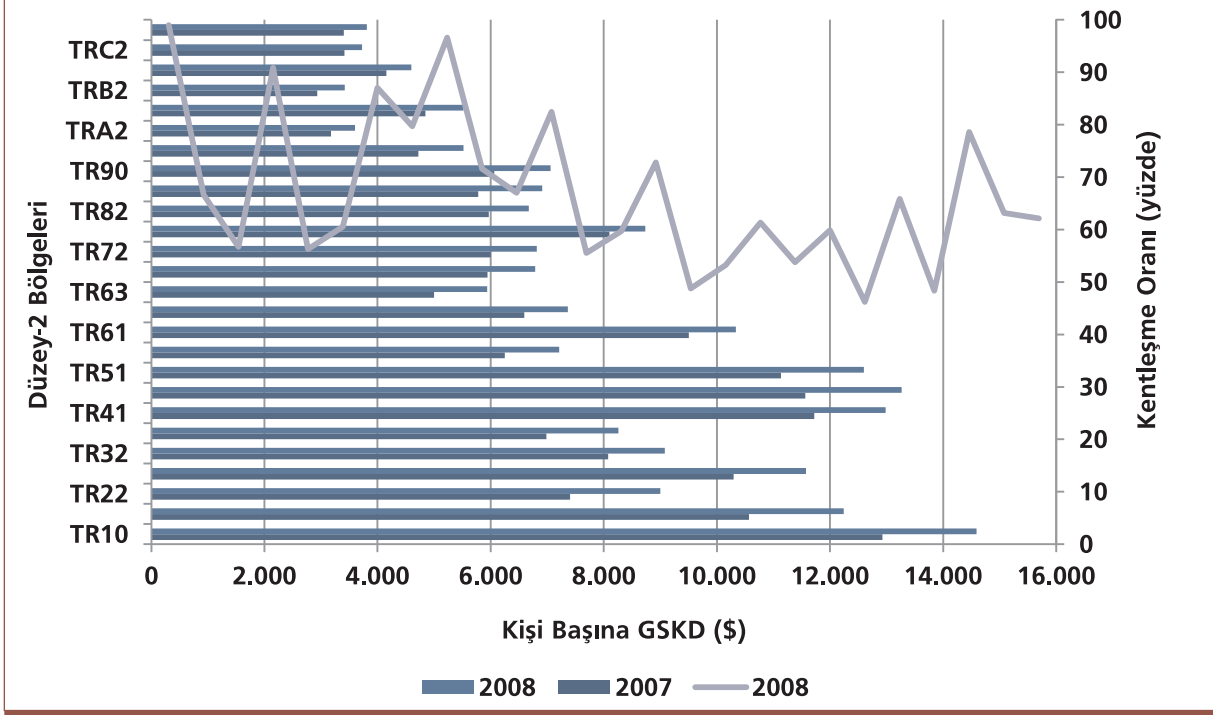
Türkiye gibi sanayileşme sürecinde olan ülkelerde sanayi merkezleri aynı zamanda kentleşme düzeyinin yüksek olduğu yerlerdir. İmalat sanayiinin mekânsal dağılımı ile bölgelerin nüfusu ve göç dinamikleri arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. 1990'lı yıllara kadar İstanbul, Ankara, İzmir, Adana gibi iller imalat sanayiinin en gelişmiş merkezleri olarak nüfus için de önemli çekim noktaları konumundaydılar. Nitekim, 1982 yılında yayınlanan "Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi" çalışmasında da bu dört kent ile birlikte Gaziantep ülkenin beş önemli çekim merkezi arasında gösterilmektedir.

Ancak 20 yıllık dönemde ülkenin dış ticaretinde yaşanan hızlı artış trendi, buna paralel olarak hizmet sektörünün gelişme ivmesini yükseltmesiyle birlikte geleneksel büyüme kutuplarına ek olarak Kocaeli, Sakarya, Bursa, Tekirdağ, Kırklareli, Manisa ve Mersin illeri de gelişme merkezleri haline gelmiştir. Diğer yandan, merkez illerde sanayi üretiminin doğal sınırlarına ulaşması ile birlikte imalat sanayiinin mekânsal yeniden organizasyonu da zorunlu hale gelmiştir. Bu süreçte Denizli, Kayseri, Çorum ve Kahramanmaraş gibi iller "Yeni Sanayi Odağı" olarak ortaya çıkmıştır²⁴.

23 Gill, I.S. ve C. Goh, Scale Economies and Cities, Dünya Bankası, 2010.

24 Özsan, Mehmet Emin ve Dr. Metin Özsan, "Küresel Kentler ve Ülkemiz Metropollerinin Küresel Kent Hiyerarşisindeki Yeri", Ankara, 2010.

Şekil 38: Gelir - Kentleşme ilişkisi

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Yukarıdaki grafikte, 2007 ve 2008 yılları düzey-2 bazında kişi başına düşen katma değer miktarları ile 2008 yılı kentleşme oranları verilmektedir. Toplamda olduğu gibi, kişi başına düşen katma değer miktarında da İstanbul ilk sıradadır. Bunun yanında İstanbul yüzde 99 kentleşme oranı ile de ilk sırada yer almaktadır. Kişi başına düşen GSKD miktarı en düşük olan bölge TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) Düzey-2 bölgesidir. İstanbul TRB2 bölgesinin dört katından fazla miktarda kişi başına katma değer üretmektedir. Kentleşme düzeyi en düşük iki bölge olan TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) ve TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) bölgeleri, kişi başına düşen gelir miktarı bakımından da son iki sırada yer almaktadır. Her iki bölgenin geliri 3.500 dolar civarında iken kentleşme oranı yüzde 50'nin altında kalmıştır.

İstanbul'un ardından kentleşme oranı en yüksek olan bölgeler İzmir, Ankara ve TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) Düzey-2 bölgeleridir. Ülke toplam katma değeri içerisinde de en yüksek değerlere sahip olan bu bölgeler kişi başına GSKD miktarı bakımından bazı bölgelerin gerisinde kalmıştır. Kişi başına düşen katma değer miktarı itibarıyla TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) Düzey-2 bölgesi üçüncü, Ankara dördüncü ve İzmir altıncı sırada yer almaktadır. TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) Düzey-2 bölgesi ikinci sırada bulunmakla birlikte kentleşme oranı yüzde 80 seviyesindedir.

Ülkemizin kentleşme serüveni yeni ekonomik coğrafya teorisi öngörülerine uygun biçimde gelişmektedir. Teoriye göre gelişmekte olan ülkelerde metropollerin oluşmasının başat nedeni iç talep odaklı üretimin neden olduğu yüksek geri-ileri bağlantılı sektörel yapıdır. Teori bu durumu merkezci kuvvetler (centripetal forces) ve merkezkaç kuvvetler (centrifugal forces) etkisi ile kavramlaştırmaktadır. Merkezci kuvvetler dışsal ekonomiler ile geri-ileri bağlantıları, tüketicilerin mekânda yoğunlaşması gibi piyasa etkilerinden oluşmaktadır. Merkezkaç kuvvetler ise sıkışıklık, çevre kirliliği, arazi fiyatlarının yükselmesi ve daha düşük rekabetin yaşandığı bölgelerin çekici hale gelmesi gibi faktörlerden oluşmaktadır²⁵.

Türkiye'de merkezci kuvvetlerin etkisi hızlı bir kentleşme sonucunu doğurmuştur. Tüm düzey-2 bölgelerinde kentleşme oranı yüzde 50 ve üzerinde gerçekleşmiştir. 2011 yılı kentleşme oranlarına göre, dokuz düzey-2 bölgesi yüzde 75 ve üzerinde kentleşme oranına ulaşmıştır. Gaziantep ve Kayseri illerinin yer aldığı düzey-2 bölgeleri dışındaki diğer yüksek kentleşme oranına sahip bölgeler ülkenin batı kesiminde yoğunlaşmaktadır. En az bir büyükşehirin bulunduğu bu bölgeler sanayide uzmanlaşmanın sağlanabileceği ve bilgi ekonomilerinin gelişebileceği bölgelerdir.

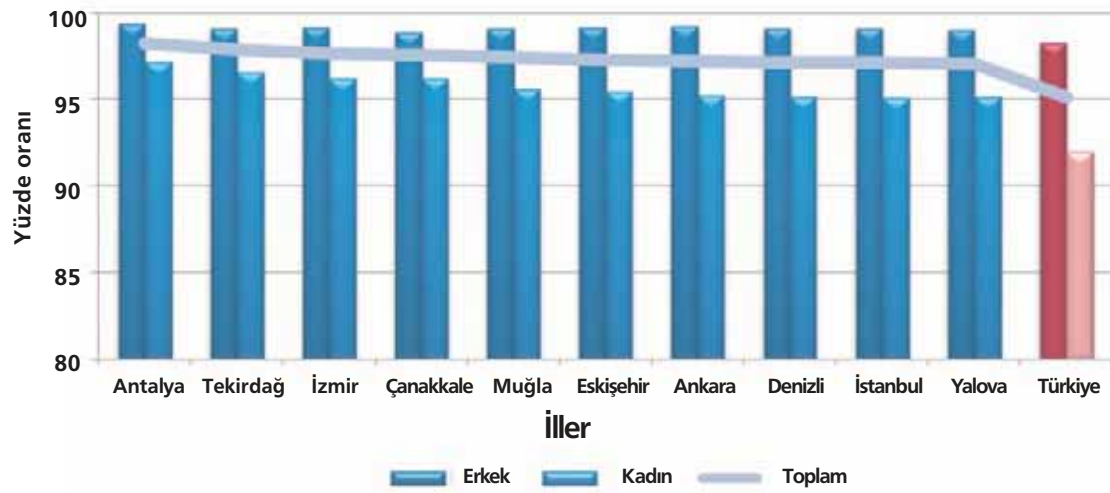
25 Krugman ve Elizondo, "Trade Policy and the Third World Metropolises", Journal of Development Economics, 1996.

Geriye kalan 16 düzey-2 bölgesinde ise kentleşme oranı yüzde 50 ila yüzde 70 arasında değişkenlik göstermektedir. Bu bölgelerde sektörel yığınlaşma ve yerleşme ekonomileri yaratılmalıdır. Bunların öncelikle düşük gelir seviyesinde orta gelir düzeyine yükseltilmesi için rekabetçi sektörlerinin desteklenmesi ve yerel üretim, işgücü ve finans piyasalarının oluşması gerekmektedir.

8.4 Bölgeler İtibarıyla Eğitim Düzeyi ve İşgücü Stokunun Niteliği

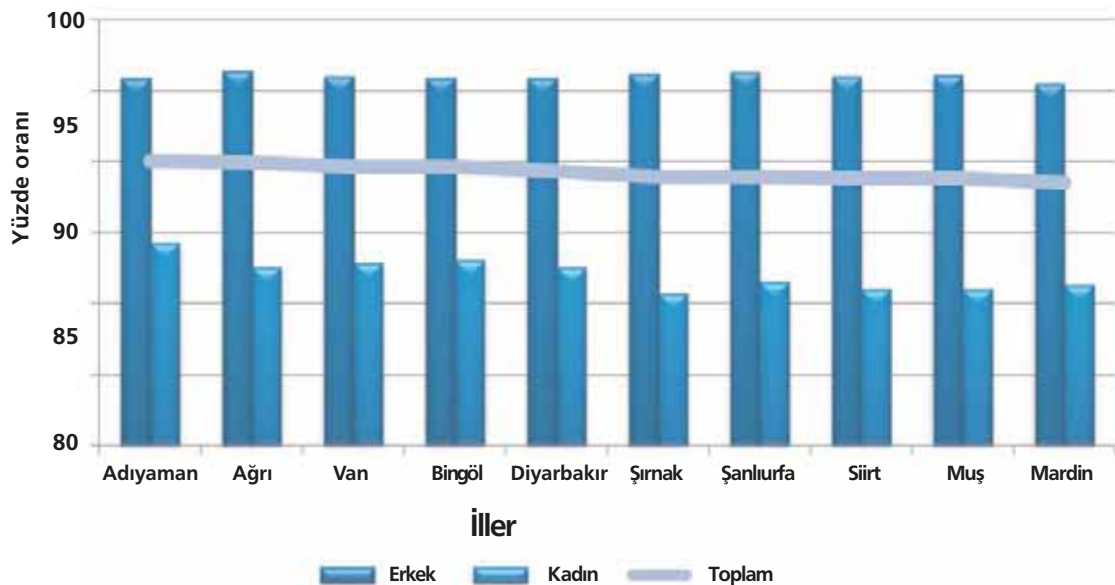
Bölgelerin nitelikli işgücü stokuna sahip olmasına ilişkin temel gösterge okuryazar nüfus oranıdır. Yüksek okuryazar nüfusun varlığı, bölgede işgücü piyasasına katılma konusunda bireylerin daha bilinçli ve istekli olmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle kadın okuryazarlığının yüksek olması, kadınların istihdam piyasasına etkin katılımının en önemli şartının sağlandığını göstermesi bakımından önemlidir. Aşağıdaki iki grafik, 2011 yılı itibarıyla ülkemizde erkek ve kadınlarda okuryazar nüfusunun en yüksek ve en düşük olduğu illere ilişkin verileri içermektedir.

Şekil 39: Okuryazar Nüfus Oranının En Yüksek Olduğu 10 İl (2011)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 40: Okuryazar Nüfus Oranının En Düşük Olduğu 10 İl (2011)

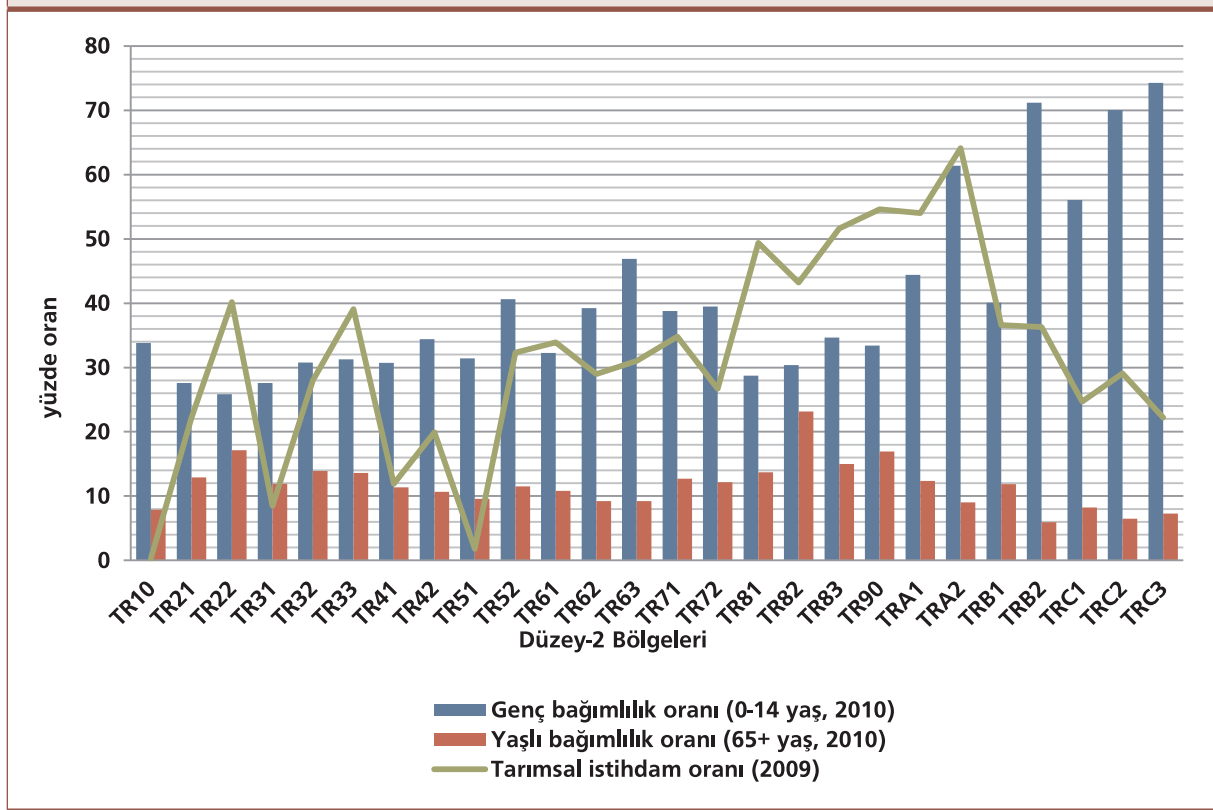

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

2011 yılı verilerine göre, ülkemizde okuryazar nüfusun toplam nüfus içerisindeki payı yüzde 95 seviyesindedir. Erkek ve kadın nüfusu farklı okuryazarlık düzeylerine sahiptir. Ülke genelinde okuryazarlık oranı erkeklerde yüzde 98,3 iken kadınlarda yüzde 92 olmuştur. Antalya, Tekirdağ ve İzmir illeri toplamda okuryazarlık oranının en yüksek olduğu üç ildir. Antalya, Ankara ve Eskişehir erkeklerde okuryazar nüfusun en yüksek olduğu illerdir. Kadın okuryazarlık oranlarında ise Antalya, Tekirdağ ve İzmir ilk üç sırayı paylaşmaktadır. Okuryazar nüfus oranının en düşük olduğu illerde bu oran yüzde 90'ın altına düşmektedir. Mardin, Muş ve Siirt illerinde okuryazar nüfus oranı yüzde 89 ile ülke içerisinde en düşük değerlere sahiptir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesindeki pek çok ilde kadın okuryazarlığı yüzde 80'ler düzeyine gerilemektedir. Şırnak, Siirt ve Muş illeri kadın okuryazarlığının en düşük olduğu illerdir.

Ülkemizin tüm illerinde erkek okuryazar nüfus oranı yüzde 95'in üzerinde gerçekleşmiştir. Kadın okuryazar nüfus oranında ise 38 ilin oranı yüzde 90'ın altında kalmaktadır. Toplamda okuryazar nüfus oranının en yüksek olduğu 10 ilde kadın okuryazar nüfus oranı yüzde 95'in üzerine çıkabilmiştir. Geri kalan 71 ilde kadın okuryazar nüfus oranı yüzde 95 ile yüzde 81 aralığında değer almaktadır. Erkek okuryazarlık oranı en yüksek ve en düşük olan illerde oransal fark yüksek olmamakla birlikte kadınlarda bu farkın açıldığı söylenebilir. Erkeklerde oransal fark yüzde 3'ler düzeyinde iken kadınlarda bu fark yüzde 14'ler seviyesine çıkmaktadır. Bu itibarla, erkeklerde okuryazarlık oranı bölgeler arasında dengeli şekilde dağılırken kadın okuryazarlığında dengesiz bir dağılım söz konusudur.

Şekil 41: Düzey-2 Bölgeleri Bağımlılık Oranları ile Tarımsal İstihdam

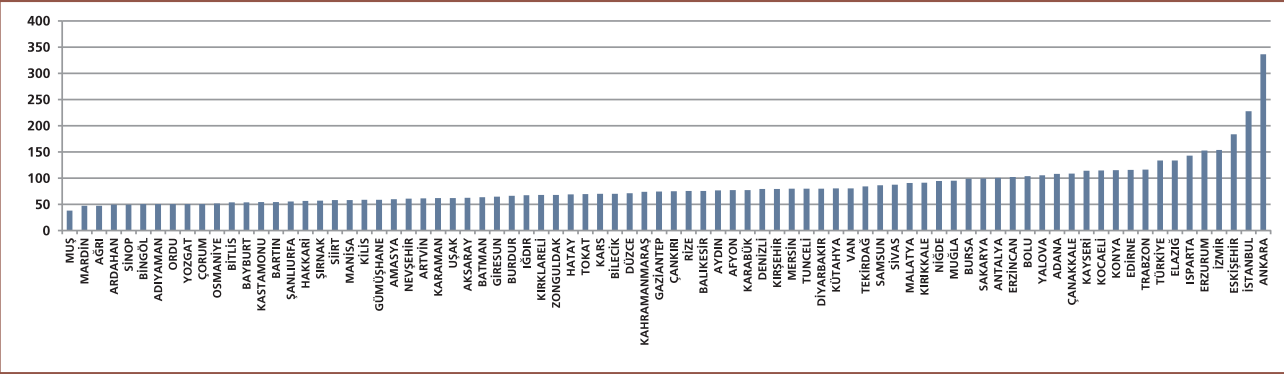
Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Yukarıdaki grafikte genç ve yaşlı bağımlılık oranları ile tarımsal istihdam oranları birlikte verilmektedir. Yüksek gelir ve kentleşme oranlarına sahip olan İstanbul, Ankara, İzmir ile TR41 (Bursa, Bilecik, Eskişehir) Düzey-2 bölgeleri tarımsal istihdam oranlarında da en düşük değerlere sahiptir. İstanbul'da tarımsal istihdam oranı yüzde 0,3, Ankara'da yüzde 1,8 İzmir'de ise yüzde 8,5 düzeyindedir. Tarımsal istihdamın en yüksek olduğu bölge, toplam katma değer en düşük olduğu TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan) Düzey-2 bölgesidir. TRA2 bölgesinde istihdam edilen her 100 kişiden 64'ü tarım sektöründe çalışmaktadır. TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) ile TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) Düzey-2 bölgeleri yüzde 50'nin üzerinde tarımsal istihdam oranı ile ikinci ve üçüncü sırada bulunmaktadır.

Genç bağımlılık oranının yüksek olması, bölgede doğurganlık hızının yüksek olduğunu ve/veya çalışma çağı nüfusu olarak ifade edilen 15-64 yaş grubundaki nüfusun bölge içerisinde tutulmadığını göstermektedir. Genel itibarıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde bu oran yüksek iken Ege ve Marmara bölgelerinde düşük seviyededir. 0-14 yaş arası genç bağımlılık oranlarında TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt) Düzey-2 bölgesi ilk sırada gelmektedir. Bu bölgeyi TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri) ile TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) Düzey-2 bölgeleri takip etmektedir. TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) ve TR22 (Balıkesir, Çanakkale) Düzey-2 bölgeleri genç bağımlılık oranlarının en düşük olduğu bölgelerdir.

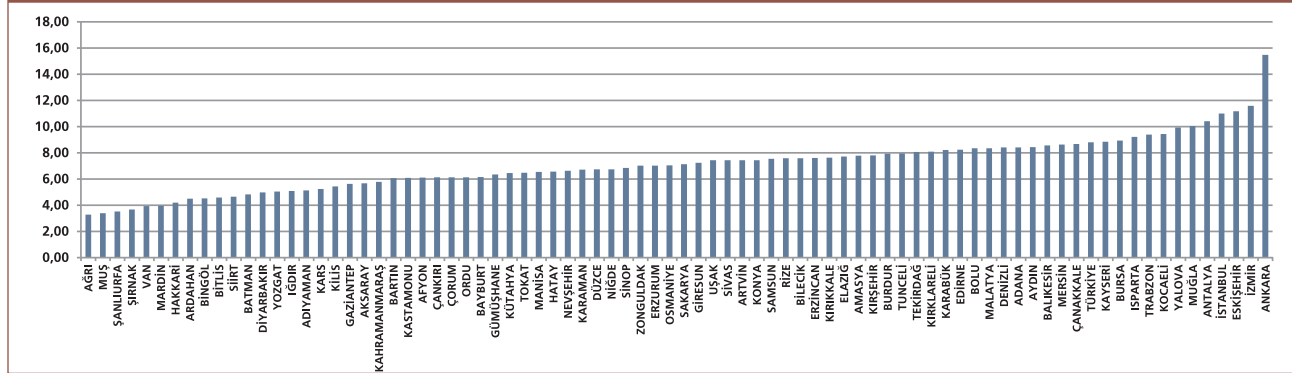
Yaşlı bağımlılık oranının yüksek olması ise 65 ve üzeri yaş nüfusun bölgede yoğunlaşmakta olduğunu ve/veya çalışma çağındaki nüfusun bölgeden göç etmekte olduğunu göstermektedir. Bu oran itibarıyla TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) Düzey-2 bölgesi birinci, TR22 (Balıkesir, Çanakkale) Düzey-2 bölgesi ikinci, TR90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) Düzey-2 bölgesi ise üçüncü sırada gelmektedir. Genç bağımlılık oranlarında en yüksek değerlere sahip olan TRC3 (Mardin, Batman, Şırnak, Siirt), TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri) ve TRC2 (Şanlıurfa, Diyarbakır) Düzey-2 bölgeleri yaşlı bağımlılık oranlarında en düşük değerlere sahip olmuştur.

Şekil 42: Yüksek Lisans ve Doktora Sahibi Nüfusun +30 Yaş Nüfusa Oranı (Onbinde)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

Şekil 43: Yüksek Okul veya Fakülte Mezunu Nüfusun 22+ Yaş Nüfusa Oranı (Yüzde)

Kaynak: TÜİK verileri kullanılarak yazar tarafından üretilmiştir.

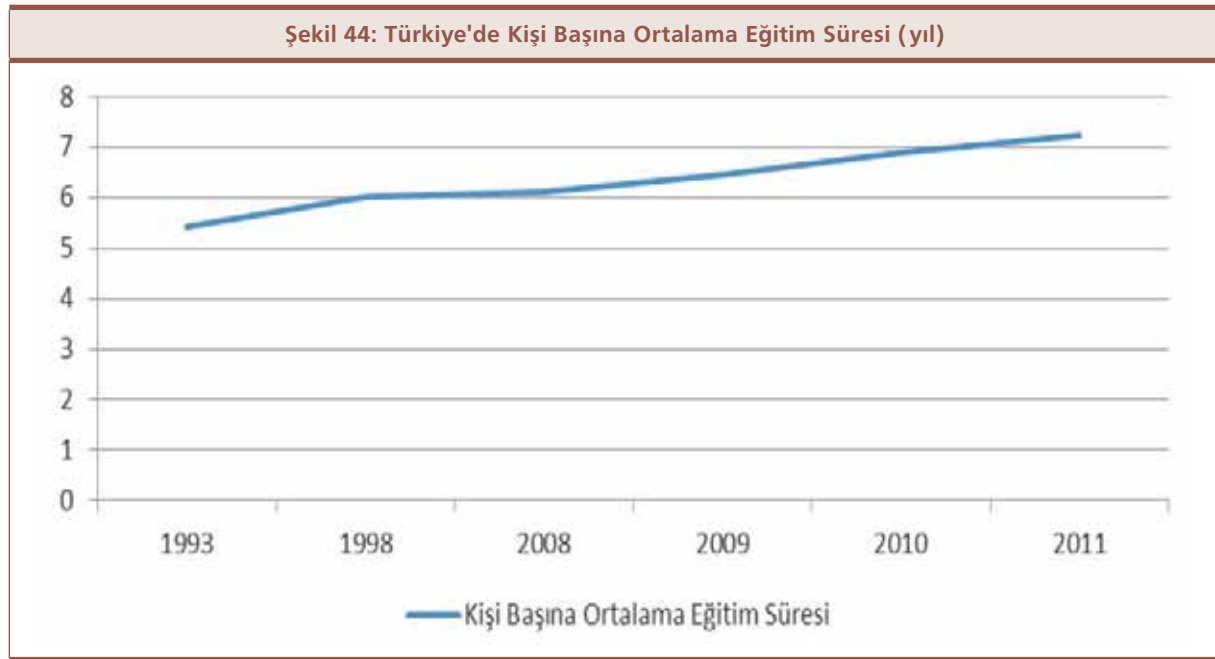
OECD ülkeleri üzerine yapılan araştırmalar, lisans ve üzeri eğitim almış nüfusun istihdam edilme olasılığının daha düşük eğitim seviyelerindeki işgücü gruplarına göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Ortalama olarak, OECD ülkelerinde lisans ve üzeri eğitim seviyesine sahip her 100 kişiden 84'ü istihdam edilmektedir. Norveç, İsveç gibi gelişmiş Kuzey Avrupa ülkelerinde bu oran yüzde 90'lar düzeyinde iken Türkiye'de yüzde 70'ler seviyesindedir²⁶.

Yukarıdaki grafiklerde, 2011 yılı yüksekokul veya fakülte mezunu nüfusun 22 ve yaş üzeri nüfus içerisindeki oranı ile on bin kişiye düşen doktora sahibi nüfusun iller bazındaki dağılımı verilmektedir. Doktora sahibi nüfusun il içerisindeki yoğunluğu itibarıyla Ankara, Erzurum, Isparta, Eskişehir ve Elazığ illeri ilk beş

26 OECD, Education at a Glance, 2011.

sırada yer almaktadır. Türkiye geneli için 30 ve yaş üzeri nüfus içerisinde her on bin kişide 20,4 kişi doktora derecesine sahiptir. Bu oran, Ankara için 48,7 kişi, Erzurum için 39,8 ve Isparta için 35,9 kişidir. Doktora sahibi nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu iller Mardin, Hakkâri, Bayburt, Osmaniye ve Amasya olmuştur. Bu illerde on bin kişiye düşen doktora sahibi kişi sayısı 5,8 ile 7 arasında değişmektedir. Ülke geneli incelendiğinde, tam 25 ilde doktora sahibi nüfus yoğunluğu on binde 10 kişinin altında kaldığı görülmektedir. Yükseköğretim veya fakülte mezunu nüfusun 22 ve yaş üzeri nüfus içerisindeki oranı itibarıyla Ankara, Eskişehir, İzmir, İstanbul ve Antalya ilk beş sırayı paylaşmaktadır. 22 ve üzeri yaş nüfus içerisinde her 100 kişiden 17,4'ü Ankara'da yükseköğretim veya fakülte mezunu iken Eskişehir ve İzmir'de 13 kişi yükseköğretim görmüştür. Ülke geneli itibarıyla her yüz kişiden 10'u yükseköğretim derecesine sahiptir. Yükseköğretim gören nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu iller Ağrı, Şanlıurfa, Muş, Van ve Mardin illeri olmuştur. Bu illerde her yüz kişiden ancak beşi yükseköğretim seviyesinde eğitim görmüştür.

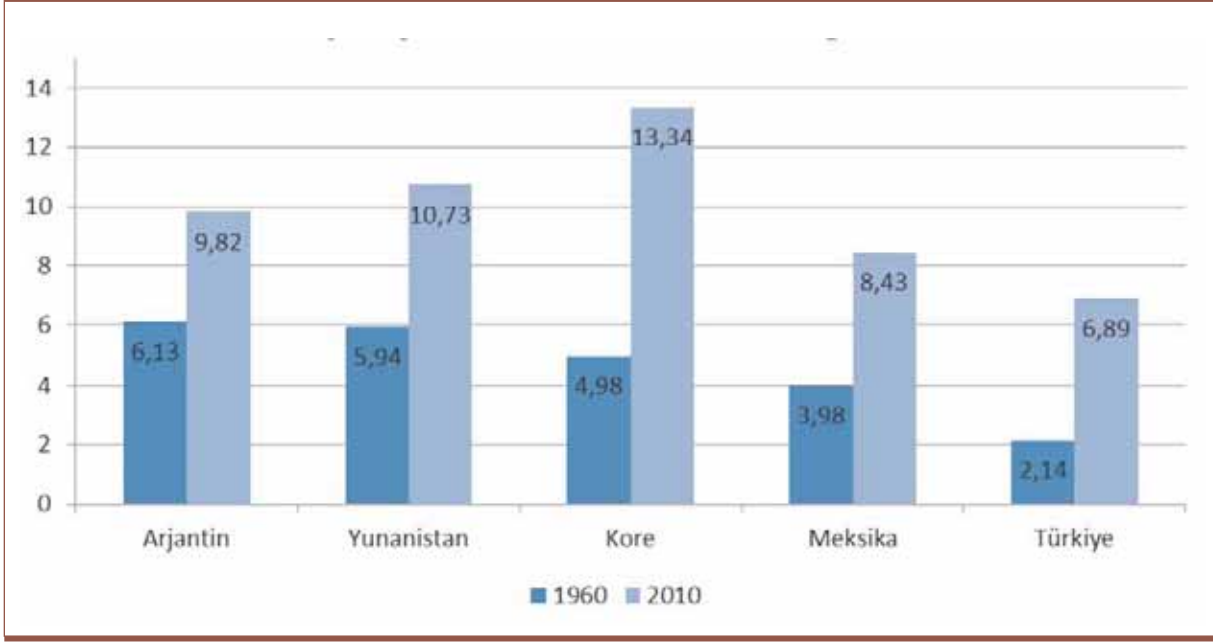
Türkiye'nin orta gelir seviyesinden çıkıp üst gelir grubunda yer alan ülkeler arasına girememesinin önemli nedenlerinden birisi işgücünün nitelik düzeyine bağlı olarak işgücü verimliliğinin düşük olmasıdır. Türkiye ekonomisine yön veren büyük kentlerimizde işgücü verimliliği dünya kentlerinin oldukça gerisindedir. New York'ta kişi başına düşen işgücü verimliliği 119 bin dolar düzeyinde iken, İstanbul, Ankara ve İzmir'in işgücü verimliliği 30 bin dolar civarında, bir diğer ifadeyle ABD metropollerinin 3,5'te biri oranında seyretmektedir. ABD'yi Avrupa ülkeleri karşısında daha rekabetçi kılan unsurlardan birisi de işgücü verimliliğindeki yüksek fark gelmektedir. Yalnızca Paris ve Londra ABD düzeyinde üretken olabilmekteyken, Avrupa'da yer alan önemli üretim merkezlerinden Münih 71 bin dolar, Randstad metropoliten alanı ise 65 bin dolar işgücü verimliliğine sahiptir²⁷.

Kaynak: Kavak, Prof. Dr. Yusuf, 2010, sf. 94

27 OECD, 2006: 38

Şekil 45: Seçilmiş Bazı Ülkelerde Ortalama Eğitim Süresi

Kaynak: Kavak, Prof. Dr. Yusuf, 2010, sf. 94

Yukarıdaki grafiklerde, son 20 yıllık dönemde Türkiye'de kişi başına düşen ortalama eğitim süresindeki gelişmeler ile 1960 yılında Türkiye ile aynı gelir düzeyinde olan seçilmiş bazı ülkelerdeki ortalama eğitim sürelerinin 50 yıl sonraki durumu verilmektedir. 1960 yılında ülkemizde ortalama eğitim süresi 2,14 yıl iken 1990'lı yılların sonunda 6 yıla çıkmıştır. 2011 yılında ise kişi başına düşen ortalama eğitim süresi 7,2 yıla yükselmiştir. 1960'lı yıllarda Türkiye gibi orta gelir tuzağında yer alan ülkelerden Güney Kore eğitim sisteminde sağladığı gelişmelerle, ortalama eğitim süresini yaklaşık beş yıldan 2010 yılında 13,34 yıla çıkarmıştır. Güney Kore gibi Yunanistan da eğitim düzeyinde sağladığı ilerlemeler ile orta gelir tuzağından kurtulan ülkeler arasında yer almıştır. Ülkemiz ile benzer ekonomik gelişme seyri olan Arjantin ve Meksika ise sırasıyla 9,8 yıl ve 8,4 yıl ortalama eğitim süresi ile düşük bir performans sergileyerek Türkiye gibi orta gelir tuzağında kalan ülkeler olmuştur.

Bölgelerin insan sermayesinin ölçülmesi bölgesel büyümenin kaynaklarını tespit etme konusunda oldukça önemlidir. Teknolojik ilerlemeler ancak yeterli beşeri kaynaklarla tamamlandığında sürdürülebilir ekonomik gelişmeye dönüşebilir. OECD tarafından yapılan çalışmalarda İnsan kaynakları sermayesinin ölçülmesinde üç farklı yöntemden faydalanılmaktadır. Birincisi, bireylerin tamamlamış olduğu eğitim düzeyine göre ortalama eğitime erişim süreleri hesaplanarak, bir ülke ya da bölgede insan sermayesi stokunun nitelik düzeyinin ortaya konulmasına dayanmaktadır. İkincisi, bireylere doğrudan testler uygulayarak belirli iktisadi faaliyetleri yürütebilme kapasitesine göre düzeyleri belirlenmektedir. Üçüncüsü ise kişilerin ücret düzeylerini kullanarak yeteneklerinin piyasa değerini ölçmek suretiyle toplam insan sermayesi stokunun değerini ölçmeye çalışmaktır²⁸.

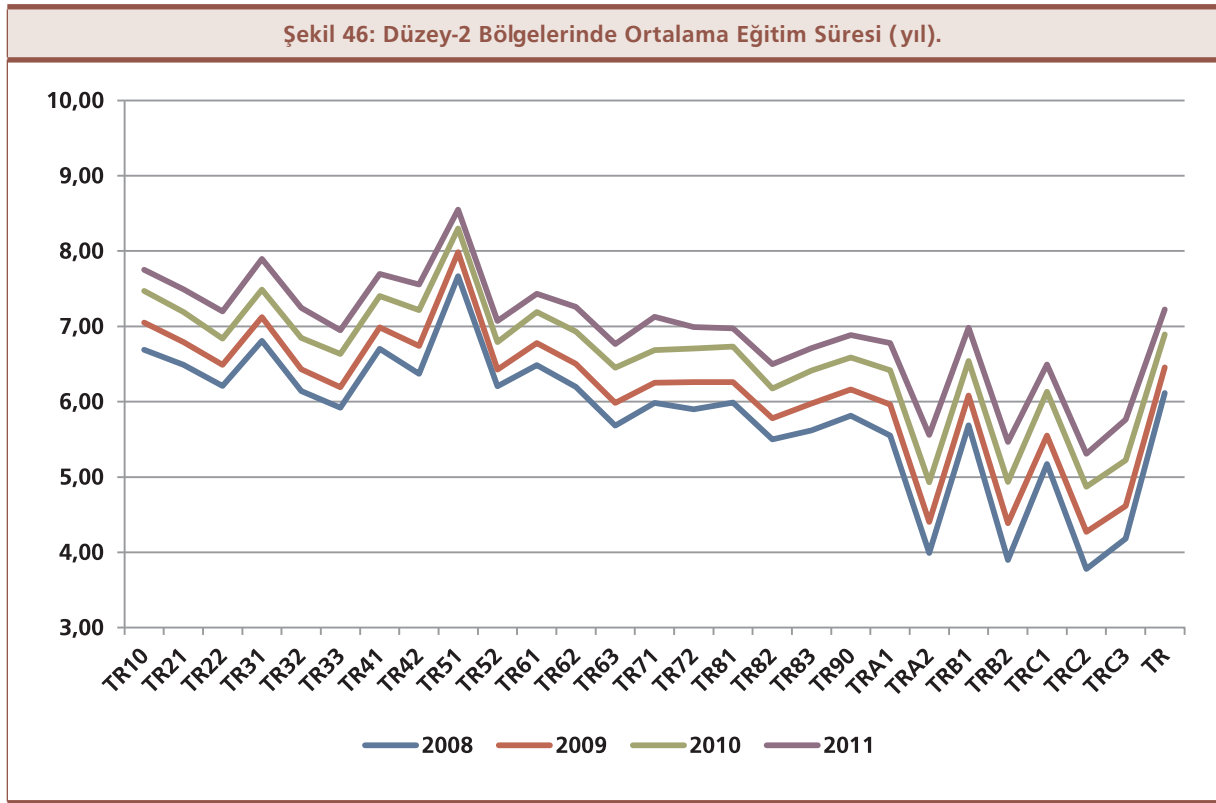
Türkiye'deki düzey-2 bölgelerinin beşeri sermaye stokunun niteliğinin ölçülmesinde birinci yöntem olan kişi başına düşen ortalama eğitim sürelerinin hesaplanması yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem çerçevesinde, 2008-2011 dönemine ilişkin TÜİK eğitim verileri esas alınarak ilköğretim, ortaöğretim, lise ve dengi okul mezunu ile lisans, yüksek lisans ve doktora mezunu sayıları üzerinden düzey-2 bölgeleri itibarıyla toplam eğitim süreleri hesaplanmıştır. Toplam bölgesel eğitim stokunun 15 ve üzeri yaş nüfusuna oranlanmasıyla birlikte kişi başına düşen eğitim süreleri elde edilmiştir.

28 OECD, Human Capital Investment An International Comparison, Centre For Educational Research and Innovation, Paris, 1998.

Buna göre, 2008 yılında;

- TR51 (Ankara), TR31 (İzmir) ve TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) Düzey-2 bölgeleri ortalama eğitim süresinin en yüksek olduğu bölgelerdir. Bu bölgelerde ortalama eğitim süresi sırasıyla 7,67 yıl; 6,81 yıl ve 6,7 yıl olarak gerçekleşmiştir.
- Ülke genelinde ortalama eğitim süresi 6,11 yıl olurken 11 bölgenin eğitim süresi ülke ortalamasının üzerinde, geriye kalan 15 düzey-2 bölgesinin ise ülke ortalamasının gerisinde kaldığı görülmektedir.
- Son beş sırada yer alan tüm düzey-2 bölgeleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde yer almaktadır.
- Son üç sırada bulunan TRC2 (Diyarbakır, Şanlıurfa), TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkâri) ve TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) düzey-2 bölgelerinde ortalama eğitim süresi 4 yıldan daha düşük düzeyde kalmıştır.
- En yüksek değere sahip olan Ankara ile ülke ortalaması arasındaki fark 1,55 yıl olurken en düşük değere sahip olan TRC2 Düzey-2 bölgesi ile ülke ortalaması arasındaki fark -2,34 yıl olmuştur.

Şekil 46: Düzey-2 Bölgelerinde Ortalama Eğitim Süresi (yıl).

Kaynak: TÜİK verilerinden yazar tarafından hesaplanmıştır.

2009 yılında Ankara ve İzmir ilk iki sıradaki yerini korurken TR41 Düzey-2 bölgesinin yerini TR10 (İstanbul) Düzey-2 bölgesi almıştır. Ankara'nın ortalama eğitim süresi 8 yıla yaklaşırken İzmir'de 7,12 yıl, İstanbul'da ise 7,05 yıl ortalama eğitim süresi kaydedilmiştir. Ülkede kişi başına düşen ortalama süresi 6,45 yıla çıkmıştır. Dokuz düzey-2 bölgesi ülke ortalamasının üzerinde değer alırken 17 bölge ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. TR32 (Aydın, Denizli, Muğla) ve TR52 (Konya, Karaman) Düzey-2 bölgeleri 2008 yılında ülke ortalamasının üzerinde iken 2009 yılında geriye düşmüştür. Son beş sırada yer alan bölgeler değişmezken ortalama eğitim süreleri 4 yılın üzerine çıkmıştır. Ankara ile ülke ortalaması arasındaki fark 1,53 yıl ile 2008 yılına nazaran fazla bir değişim göstermezken TRC2 Düzey-2 bölgesi ile ülke ortalaması arasındaki fark -2,18 yıla düşmüştür. Böylece bölgeler arasındaki ortalama eğitim sürelerinde bir miktar da olsa düzelme görülmüştür.

2010 yılı itibarıyla, hem ilk üç sırada hem de son beş sırada bir önceki yıla göre herhangi bir değişim görülmemektedir. Ülke ortalama eğitim süresi 6,9 yıla çıkarken 8 düzey- bölgesi ülke ortalamasının üzerinde değer alırken 18 bölgenin ortalama eğitim süresi ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. Bir önceki yılda ülke ortalamasının üzerinde değer alan TR22 (Balıkesir, Çanakkale) Düzey-2 bölgesi de bu yılda ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. Ülke ortalama eğitim süresinin Ankara'dan daha hızlı bir artış göstermesi nedeniyle fark 1,4 yıla düşmüştür. Diğer yandan, TRC2 Düzey-2 bölgesinde ortalama eğitim süresinin 4,9 yıla çıkmasıyla birlikte ülke ortalamasına bir miktar daha yakınsama sağlanmıştır.

2011 yılında ülke ortalama eğitim süresi 7 yılı aşmıştır. Bu yılda tüm düzey-2 bölgeleri beş yıllık ortalama eğitim düzeyinin üzerine çıkmıştır. Ankara, İzmir ve İstanbul'un ortalama eğitim süreleri sırasıyla 8,55 yıl, 7,9 yıl ve 7,75 yıl olmuştur. TR32 (Aydın, Denizli, Muğla) Düzey-2 bölgesinin ülke ortalamasının üzerine çıkmasıyla birlikte dokuz bölgenin kişi başına düşen ortalama eğitim süresi ülke genelinden daha iyi konuma gelmiştir. Bölgeler arası eğitim düzeyinde yakınsama 2011 yılında da devam etmektedir. Ankara ile ülke ortalaması arasındaki fark 1,33 yıla düşerken TRC2 Düzey-2 bölgesi ile ülke ortalaması arasındaki fark ise -1,92 yıla inmiştir.

Şekil 47: : İllerin Ortalama Eğitim Süresi, 2011

Kaynak: TÜİK verilerinden yazar tarafından hesaplanmıştır.

2011 yılı verilerine göre kişi başına düşen ortalama eğitim süreleri il bazında incelendiğinde, ilk üç sırada yer alan iller Ankara (8,55 yıl), Eskişehir (8,13 yıl) ve İzmir (7,9 yıl) olmuştur. 28 ilin ortalama eğitim süresi ülke ortalamasının üzerinde değer alırken 53 ilin değeri ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. Ağrı, Şanlıurfa ve Muş illeri ortalama eğitim süresinin en düşük olduğu üç ildir. Ağrı ve Şanlıurfa'da bu süre 5 yılın altında değerlere sahiptir.

9 ULAŖTIRMA ALTYAPISI - BÖLGESEL GELİŖME İLİŖKİSİ

9 ULAŞTIRMA ALTYAPISI - BÖLGESEL GELİŞME İLİŞKİSİ

İktisadi coğrafya'da ulaştırma altyapısı hem sanayinin yer seçimi hemde kentleşme bakımından önemli bir konudur. Ulaştırma altyapısının bölgesel gelişme ile ilişkisine dair geniş bir literatür bulunmaktadır. Ulaştırma, sosyoekonomik gelişme ile yakından ilişkilidir. Bu ilişkinin özünde ise, insanların ve eşyaların rahat dolaşımı ve herhangi bir bölgeye ulaşım kolaylığı vardır. Bir bölgenin ulaşım altyapısının, dolaşım serbestliğini ve istenen yere kolay ulaşımı sağladığı ölçüde, ekonomik fırsatlar ortaya çıkmaktadır²⁹. İnsanlara ve işletmelere etkili ve verimli bir şekilde hizmet veren ulaştırma sistemleri, yeni yatırımlar, tedarikçiler, pazarlar, istihdam kaynaklarına daha iyi ve daha ucuz erişim sağlamaktadır. Dolayısıyla ekonomik ve sosyal fırsatlar sunmakta ve refah seviyesine katkı yapmaktadır³⁰.

Ulaştırma sistemlerinin mekansal dağılımına bakıldığında ise şu görülmektedir: bazı bölgeler ulaştırma sistemlerinin gelişmesinden fayda sağlarken bazı bölgeler ulaştırma sistemlerinin eksikliği veya yeterince gelişmemesinden dolayı göreceli olarak daha az gelişme göstermektedir. Dolayısıyla ulaştırma altyapı yatırımları, özellikle gelişmekte olan ülkelerde bir bölgesel gelişme aracı olarak görülmektedir. Ancak yine de ulaştırmaya ekonomik gelişme için kendi başına yeterli bir faktör olarak değil, yetersiz olduğu durumlarda gelişmeyi engelleyici bir faktör gözüyle bakılmalıdır.

Ulaştırma, geniş bir yelpazede ekonomik getiriler sağlamaktadır. Bunların bazılarının (gelirle ilgili olanlar) etkileri direk olurken, bazılarının (erişilebilirlikle ilgili olanlar) etkileri dolaylı olarak hissedilmektedir³¹. Karayolu çeşitleri bölgenin gelişmişlik düzeyini etkileyen faktörlerden biridir. Kalkınmışlık ve ulaştırma altyapı iyileştirmeleri birbirlerini besleyen ve büyümeye etki iki değişken şeklinde ilerlemektedir.

Özellikle gelişen bölgelerdeki ulaştırma sistemlerinde yapılan iyileştirmeler yerel piyasaları etkileme gücüne sahiptir. Temel olarak, ulaştırma sistem ağında yapılan bir iyileştirme onunla ilişkili bölgenin başka bir özelliğini etkiler. Yapılan iyileştirmelerin sınıfına göre (ağa yeni bir bağlantı eklemek, var olan bağlantının kapasitesini artırmak veya bağlantı standardını yükseltmek) meydana gelen fayda, kendini seyahat zaman maliyetlerinde veya benzin sarfiyatı ve araçta yapılan kilometreye bağlı olarak meydana gelen aşınmalar gibi diğer değişken maliyetlerinde azalmalar olarak kendini göstermektedir. Aynı zamanda bölgenin ulaşım ağının erişilebilirlik seviyesinin artması anlamına da gelmektedir³². Sonuç olarak ulaştırma ağında yapılan iyileştirme, bölgeye diğer bölgelere göre rekabet avantajı getirmektedir.

9.1 Türkiye'de Karayolları Altyapısı ve Bölgesel Gelişme

Türkiye'deki karayolları çeşitleri incelendiğinde temel olarak otoyol, il ve devlet yolu ile köy yolları sınıflandırması yapılabilir. Otoyol, özellikle transit trafiğe tahsis edilen belirli yerler ve şartlar dışında giriş ve çıkışın yasaklandığı yaya, hayvan, motorsuz taşıt ve araçların giremediği ancak izin verilen motorlu taşıtların yararlandığı ve trafiğin özel kontrole tabi tutulduğu karayoludur. İl ve devlet yolu, önemli bölge ve il merkezlerini, deniz, hava ve demiryolu istasyon, iskele, liman ve alanlarını birbirine bağlayan birinci derecede ana yollardır. Aynı zamanda ülkeyi komşu ülkelere bağlayan yollardır. Köy yolu ise köyleri birbirlerine ve daha büyük yerleşme merkezlerine bağlayan standartları daha düşük olan yollardır. Otoyollar, il ve devlet yollarının plan, proje, yapım, bakım ve işletilmesi Karayolları Genel Müdürlüğü'nün sorumluluğu altındadır. Köy yolları ise İl Özel İdare Müdürlüklerinin sorumluluklarındadır³³.

29 Rodrigue ve ark. (2009)

30 Kara, M. (2008)

31 Rodrigue ve ark. (2009)

Şekil 48: Türkiye'de İller Bazında Asfalt Yol Oranları (yüzde)

Kaynak: TÜİK ve kendi hesaplamalarımız.

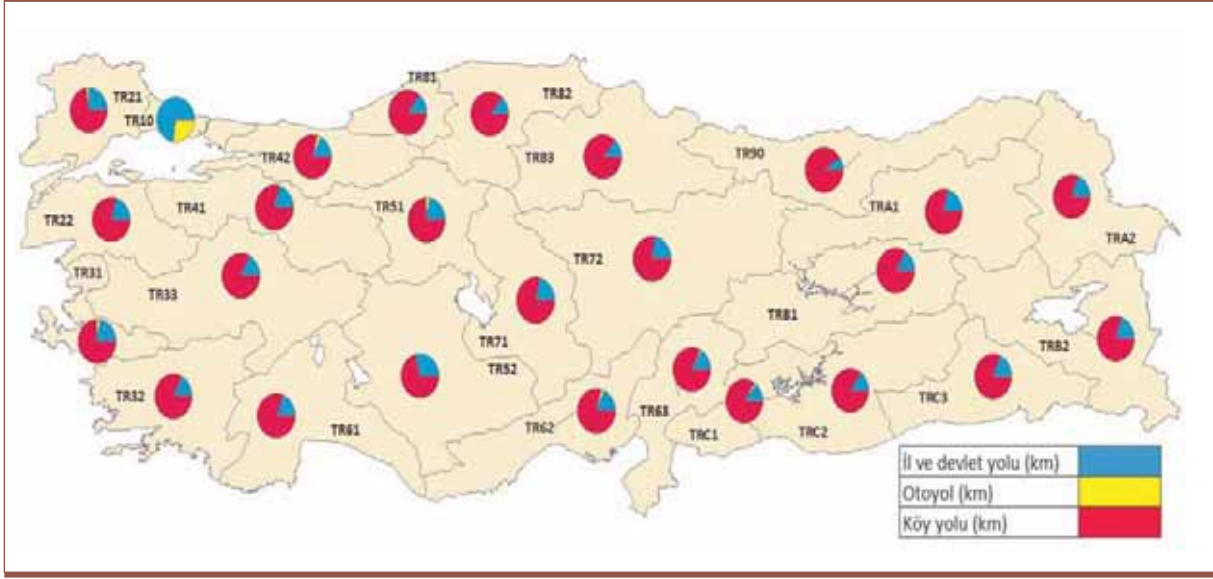
Yıllara göre Türkiye'deki otoyollarının, il ve devlet yollarının uzunlukları ve tipleri aşağıda verilmiştir. Otoyollar yüksek standartlara sahip ve asfalt kaplama yollardır. Türkiye'de 2006 yılından beri yollar için yapılan yatırımlar ile asfalt yol oranı yüzde 60 artmıştır. Asfalt yol oranı Dünya Bankasının gelişmişlik göstergelerinden biridir.

Yıl serileri incelendiğinde otoyol uzunluklarında çok büyük değişiklikler göze çarpmamaktadır. 2006 yılından bu yana 211 km otoyol ağına eklenmiştir. Ancak 2023 yılına kadar 5.550 km'lik otoyol yatırımı planlanmaktadır.

Ulaştırma altyapısı yatırımlarında son yıllarda öne çıkan bölünmüş yolların dağılımı ise devlet yolu 17.033 km, il yolu, 1.121 devlet yolu olmak üzere toplam 18.154 km'dir. Bu rakamlara otoyollarda eklenince 20.273 km toplam bölünmüş yol ağına sahiptir.

Karayollarının çeşitlerinin bölgelere göre dağılımına bakıldığında en uzun il ve devlet yolu ağına sahip iki bölge TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat) ve TR 90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) Düzey-2 bölgeleri olduğu görülmektedir. TR10 (İstanbul) Düzey-2 Bölgesinde ise yollar genel olarak belediye sınırlarında yer aldığından tabloda verilen yol ağı uzunlukları diğer bölgelere nazaran azdır. Köy yollarında TR 90 (Trabzon, Ordu, Giresun, Rize, Artvin, Gümüşhane) Düzey-2 Bölgesi 43.671 km'lik yol ağıyla ilk sırada yer almaktadır.

Şekil 49: Karayolları Çeşitlerinin Bölgelere Göre Dağılımı (2010)

Kaynak: TÜİK ve kendi hesaplamalarımız.

Bir bölgede yol ağının genişlemesi ve standartları, o bölgedeki yükselti, iklim koşulları, araç yoğunlukları gibi birçok değişkenden etkilenmektedir. Örneğin yükselti ve yer şekillerinin önemli bir etken olduğu TR90 Bölgesinde yol ağının %91.40'ını köy yolları oluşturmaktadır.

Ulaştırma hizmetlerinin katma değer ve istihdam etkisi salt olarak bu iki değişken üzerinde değil ekonominin farklı alanlarını etkilemektedir. Yani değişimin dolaylı etkileri belirgin olmaktadır. Örneğin nakliye firmaları yerel piyasadan hammadde ihtiyaçlarının bir kısmını temin ederler. Bu hammadden yapılan üretimle, yerel ekonomide katma değer ve yeni istihdam sahaları oluşmaktadır. Sonrasında hammadde tedarikçileri yereldeki diğer üreticilerden mal ve hizmet satın alımı gerçekleştirir. Yereldeki bu harcamalar daha fazla katma değer ve istihdam sağlar. Buna benzer olarak ulaştırma hizmetlerinden gelir elde eden hanehalkı bunu yerel piyasada daha fazla katma değer ve istihdam sağlayıcı faaliyet olan, mal ve hizmet alımı için kullanır. Sonuç olarak yerelde gerçekleşen harcama akımlarının ekonomiye olan etkisi sadece yolcu ve kargo taşımacılığı faaliyetinin oluşturduğu çıktı miktarı, gelir ve istihdam seviyesi ile sınırlı kalmamaktadır. İkincil etkileri açık olarak görülmektedir.

Ulaştırma, ekonomiye olan etkilerini doğrudan, dolaylı ve ilişkili ekonomik etkiler olmak üzere üç ana başlık altında gösterir.

Doğrudan Ekonomik Etkiler: Ulaştırmanın sağladığı erişilebilirlik seviyesinin çıktısı olarak istihdam, katma değer, pazar genişlemesi, zaman ve maliyet tasarrufları.

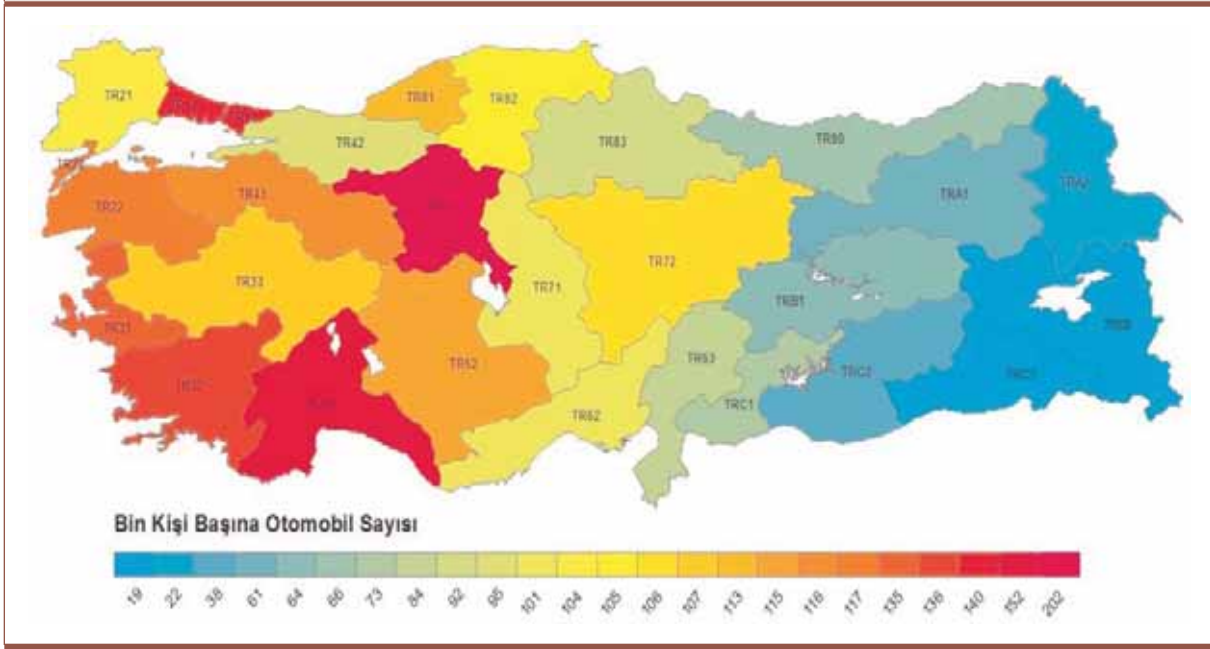
Dolaylı Ekonomik Etkiler: Ekonomik çarpan olarak etkinin çıktısı olarak emtia, mal ve hizmet fiyatlarında düşüş veya çeşitliliklerinin artması, ulaşım faaliyetinin harcamalarına bağlı olarak ortaya çıkan katma değer ve istihdam gibi ikincil etkilerin ortaya çıkması (Ulaştırma faaliyetleri birçok iktisadi sektör ile bağlantısı olmasından bu ikincil etkiler çok geniş alanda oluşmaktadır. Örneğin: ofis malzemeleri, ekipman ve parça tedarikçileri, bakım ve onarım servisleri, sigorta şirketleri).

İlişkili Ekonomik Etkiler: Ekonomik faaliyetlerin ve işlerinin büyük bir kısmı verimli ulaşım hizmetleri üzerine kurulu firmaların faaliyetlerinin çıktısı olan etkiler. Örneğin demir çelik sektörü yüksek fırında kullanacağı demir cevherini ithal ederken ve son mamul ihracatı gerçekleştirirken rekabet koşullarını sağlamak için maliyet etkin bir politika izlemez. Bu faaliyetler verimli nakliye ve liman işlemleri gerektirmektedir³⁴.

34 Rodrigue, J-P., Comtois, C., Slack, B., "The Geography of Transport Systems", Hofstra University, Department of Global Studies & Geography, <http://people.hofstra.edu/geotrans>, (2009)

Yolcular, yükler ve bilgi için ortak bir gereksinim olan, bir yerden başka bir yere gitme ihtiyacını karşılayan, hareketlilik, ekonomik bir faaliyetin en temel ve en önemli karakteristiğinden biridir.

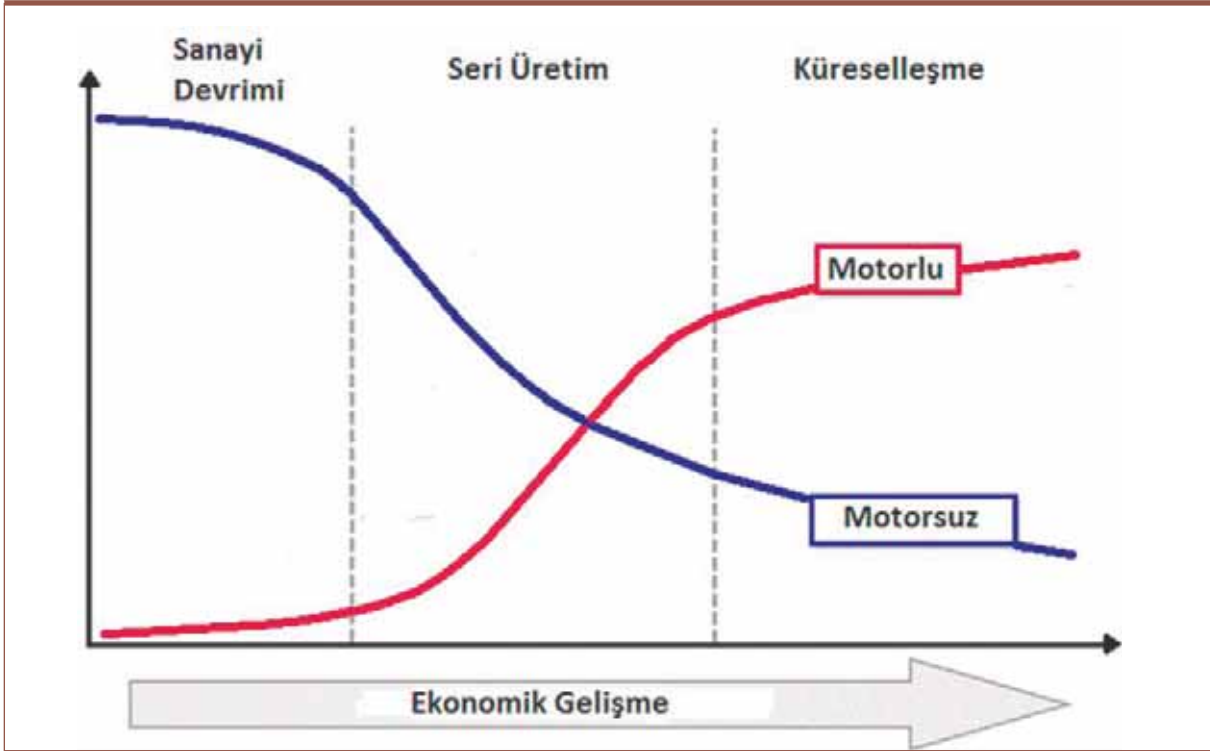
Şekil 50: Bin Kişi Başına Düşen Özel Otomobil Sayısı

Kaynak: TÜİK ve kendi hesaplamalarımız.

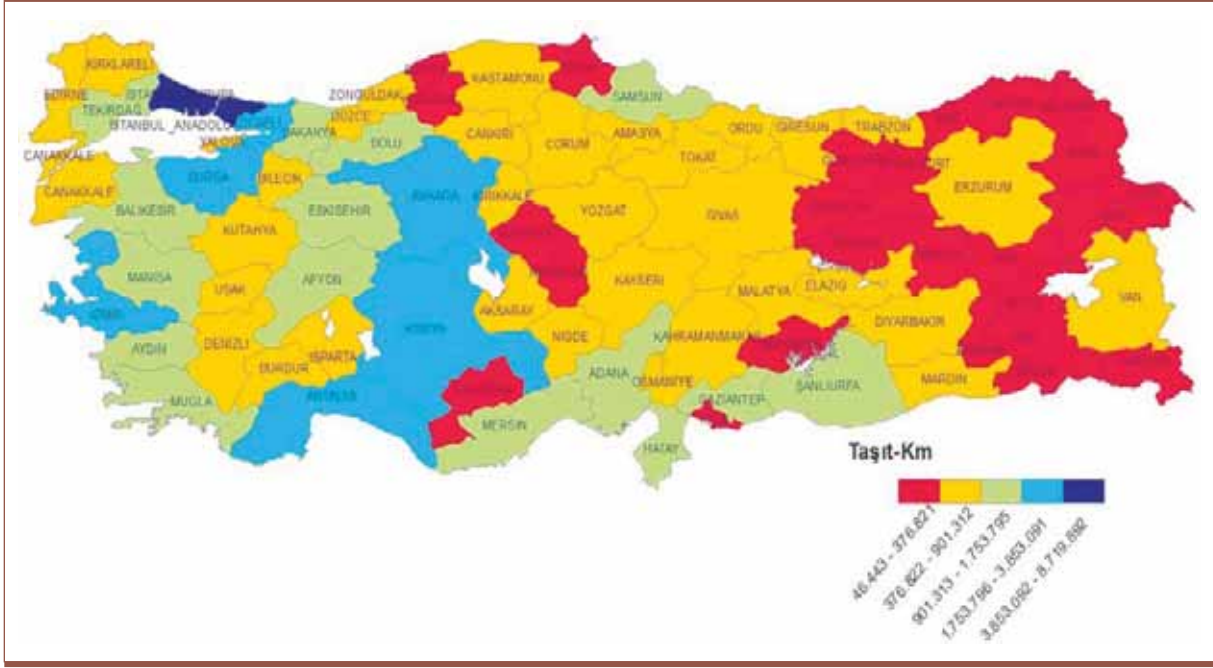
Bin kişi başına düşen özel otomobil sayısı bir bölgenin hareketlilik ve gelişmişlik seviyesi göstergelerinden biridir. Ekonomik olarak gelişmişle doğru orantılı olarak artan hareketlilik ve ulaşım talebi neticesinde otomobil sayısında artış görülmektedir. Türkiye'deki Düzey 2 bölgeleri incelendiğinde otomobil sayısının kişi başına düşen GSKD verileri ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Her ekonomi ve bölge aynı hareketlilik seviyelerinde yer almaz. Çünkü çoğu bölge ve ekonomi, ulaşımın daha motorize haline doğru geçiş aşamalarının farklı seviyelerinde yer almaktadır.

Şekil 51: Ekonomik Gelişme-Hareketlilik İlişkisi

Kaynak: Narayanan, V. K (2001)

Şekil 52: İl Bazında Taşıt-Km Değerleri (2010)

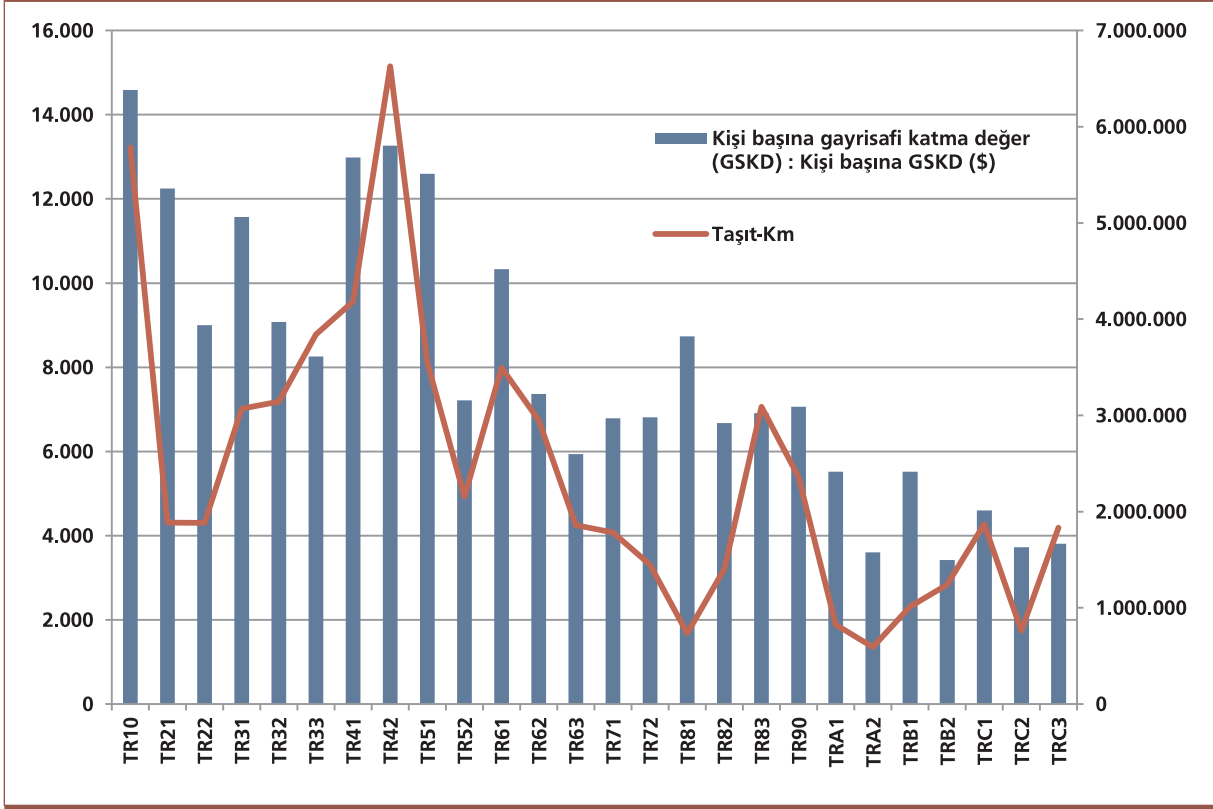
Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine dayanarak hazırlanmıştır.

Taşıt-km taşıt hareketliliğinin ve yolların ne kadar kullanıldığının bir göstergesidir. Hareketlilik seviyesi yüksek olan ekonomiler, hareketlilik seviyesi sınırlı olan ekonomilere göre kalkınmışlık düzeyinin artması için daha fazla fırsata sahip olmaktadır. Hareketliliğin sınırlı kalması kalkınmanın önünde engel oluştururken hareketlilik seviyesinin yükselmesi kalkınmaya katalizör etkisi yapmaktadır. Bu sebeple hareketlilik kalkınmışlığın güvenilir göstergelerinden biridir. Bu kapsamda hareketlilik, müşterilerine hizmet veren, insanları istihdam eden ve onlara ücret ödeyen ayrıca sermaye yatırımı yapıp gelir elde eden bir endüstri olarak değerlendirilebilir. Ulaşım sektörünün ekonomik olarak önemi bu çerçeveden bakıldığında makroekonomik ve mikroekonomik yönden değerlendirilirse;

Makroekonomik düzeyde (tüm bölge ekonomisi açısından ulaştırmanın önemi) ulaştırma ve hareketlilik üretilen çıktı düzeyi, istihdam ve ulusal gelirle bağlantılıdır. Çoğu gelişmiş ülkede ulaştırmanın GSYH'deki oranı %6 -%12 arası değişmektedir.

Mikroekonomik düzeyde (ekonominin belirli bir bölümü açısından ulaştırmanın önemi) ulaştırma üretici, tüketici ve üretim maliyetleri ile bağlantılıdır. Her sektör için ulaştırma yatırımlarının etkisini ayrı ayrı değerlendirmek mümkündür. Ortalama olarak hanehalkı harcamalarının %10 ila %15 i arası ulaştırma harcamaları olmaktadır İmalat sanayi de her birim çıktının maliyetinin %4'ü ulaştırma maliyeti olmaktadır. Ancak alt sektörlerle inildikçe bu oran büyük ölçüde değişmektedir.

Şekil 53: Kişi Başına Düşen GSKD (\$) ve Taşıt-Km İlişkisi (2008)

Kaynak: TÜİK ve Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine dayanarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Yukarıdaki grafikte gösterilen taşıt-km değerleri yüksek olan bölgelerin kişi başına düşen Gayri Safi Katma Değer (GSKD) verileri incelendiğinde, hareketlilikle doğru orantılı olarak kişi başına düşen GSKD verilerinin yüksek olduğu görülmektedir. TR10 (İstanbul) ve TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) bölgelerinin kişi başına düşen GSKD'leri sırası ile 14.591 \$ ve 13.265 \$ ve taşıt-km değerleri 5.784.628 ve 6.629.535 olurken, TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan)'nin hem 3.601 \$ olan kişi başına düşen GSKD hem de 593.552 olan taşıt-km'sinin düşük kaldığı görülmektedir.

Şekil 54: Bölge Bazında Ton-Km Değerleri (2010)

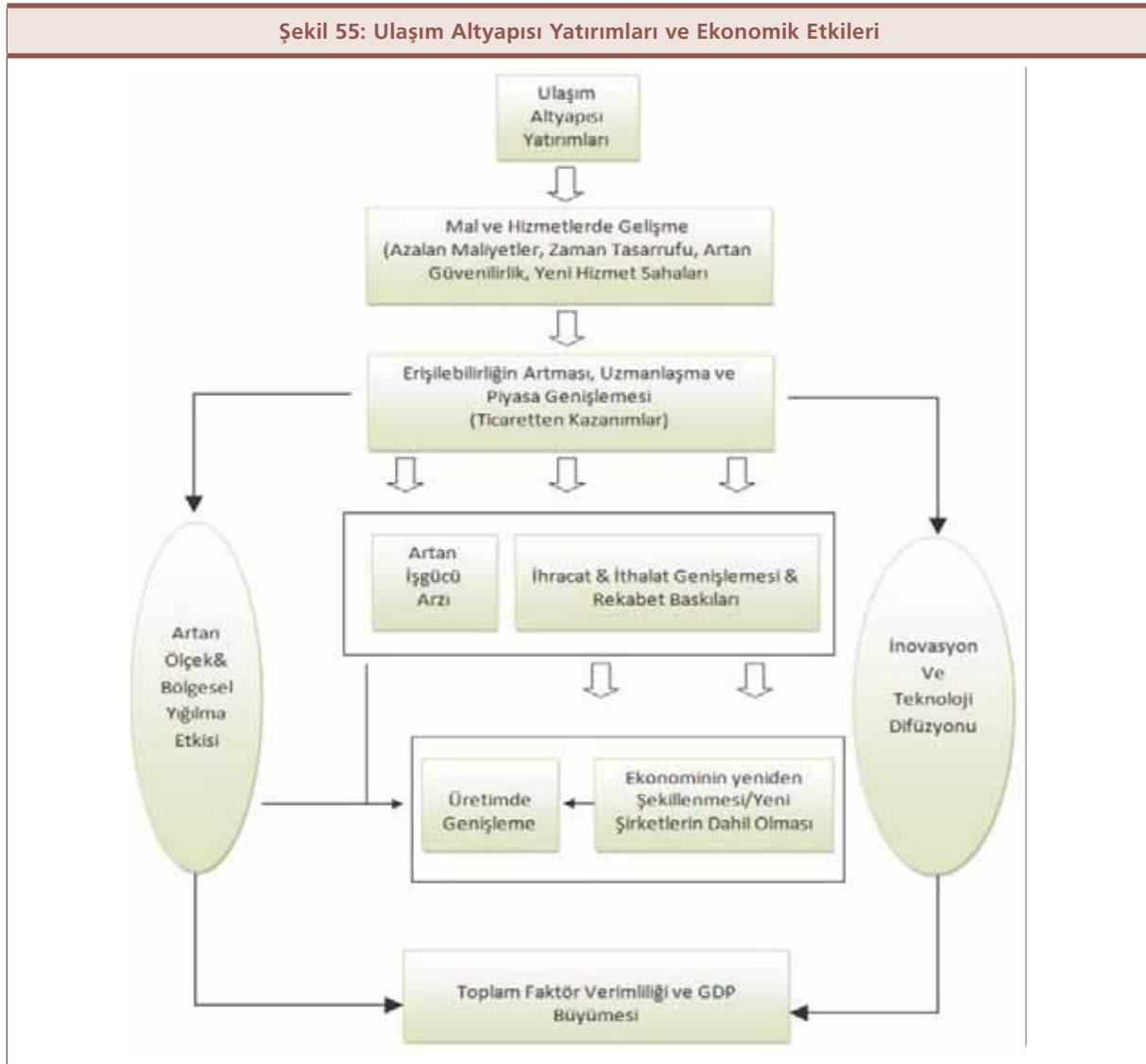
Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine dayanarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Ton-Km değerleri hareketliliğin ve ticaret hacminin göstergelerinden biridir. TR10 ve TR42 Bölgesi yük-km değerleri bakımından en üst sıralardadır. TR83 ve TR62 Bölgelerinde bulunan limanlar ise bu bölgelerin ton-km değerlerinin yüksek olmasını sağlamıştır.

9.2 Türkiye'de Demiryolu ve Havayolu Altyapısının Bölgesel Analizi

Aşağıdaki Şekil'de ulaştırma altyapısı yatırımlarının geniş ekonomik etkilerinin işleyiş mekanizması ve süreçleri üzerine bir bakış açısı sunmaktadır. Bu şekil Williamson (1974)³⁵ ve O'brain (1983)'nin³⁶ "Ulaştırma Altyapısı İleri Bağlantıları" çalışmalarının günümüz şartlarına uyarlanmış halidir. Ulaştırma altyapısının iyileştirilmesi ile sağlanan düşük maliyetler ve artan erişilebilirlik, ulaşım sektörünün üretim tarafında bulunan işletmelerin marjinal maliyetlerinde, hanehalkının mobilitesinde, mal ve hizmet talep miktarında olumlu yönde değişimleri getirmektedir.

Kısa dönemde bu değişim piyasa mekanizması içinde içsel dalgalar ile istihdamı, girdi ve çıktı miktarını etkiler. Zaman içinde piyasa işleyiş mekanizmasından kaynaklı dinamik büyüme etkisi ile ulaşım hizmetlerindeki değişim birbirleri ile bağlantılı olan bir çok iktisadi süreci harekete geçirerek sektörel, mekansal ve bölgesel etkiler ortaya çıkartır ki bu süreç toplam verimliliği artırır.

Kaynak: Karayolları Genel Müdürlüğü verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

35 Williamson, Jeffrey G. 1974. Late Nineteenth-Century American Development: A General Equilibrium History. London: Cambridge University Press.

36 O'Brien, Patrick 1983. "Transport and Economic Development in Europe, 1789-1914" in Railways and the Economic Growth of Western Europe, (ed.) Patrick O'Brien, 1-27, London: Macmillan.

Ulaştırma yatırımlarının sağladığı maliyet avantajları ve artan erişilebilirlik özellikleri ve hizmetler sektöründeki gelişmeler ile nakliye ağlarını kullanan şirketlerin daha geniş piyasalara ulaşmaları kolaylaşmaktadır. Piyasadaki bu genişleme farklı özelliklere sahip ekonomiler ve bölgeler arasındaki etkileşimi arttırmakta, bu etkileşim ticaret düzeyini ve uzmanlaşmayı tetiklemekte ve toplam üretim artışını getirmektedir. Uzmanlaşma seviyesinin ve ticaret hacminin artışı ile büyüme ortaya çıkmaktadır. Malların ihracatı ve ithalatı için fırsatlar çoğaldıkça, hem üretim hem de faktör piyasaları için, vergi indirimi ve ticaret alan hacmi genişlemesi ile benzer etkilere sahip³⁷, farklı ekonomik kanallardan etkiler gündeme gelir.

Öncelikle ihracatın artması, daha fazla çıktı üretimini getirmekte bu da sabit operasyonel maliyetlerde azalmayı ve verimlilik artışını sağlar. İkincil olarak artan ithalat düzeyi ile birlikte yerel fiyatlar üzerinde rekabet baskısı oluşur. Bu baskı tekel rantını ortadan kaldırması yanında verimlilik artışını getirir. Üreticiler, yalın üretim süreçlerini hayata geçirdikçe üretim maliyetlerinde azalma ile birlikte verim artışını sağlayarak ekonominin şeklini değiştirirler. Üçüncü olarak düşük nakliye masrafları ve erişilebilirlikteki artış ile piyasadaki, iş ve faktör girdileri miktarın da artış sağlanır. Üretici firmalar daha uzak yerlerden daha kalifiye ve özellikli elemanı daha kolay istihdam edebilirken daha az maliyete katlanmak zorunda kalırlar. Yani artan işgücü arzı meydana gelir. Aynı etkiler arazi kullanımı ve faktör piyasaları içinde geçerlidir. Ulaşım altyapısının gelişmesi yeni arazileri ekonomik olarak kullanıma açmaktadır.

Son olarak Şekil-2'de, ulaştırma yatırımlarının etkileri ile ilgili olarak oval kutucuklarda iki mekanizma yer almaktadır. Birisi ekonomide "inovasyon ve teknolojik difüzyon"u diğeri ise mekansal düzenlemeleri ele almaktadır. Bu iki mekanizma, ulaşım altyapısındaki gelişme penceresinden, ekonominin genel performansını artıran, toplam faktör verimliliğini ve içsel büyümeyi arttıran koşulları meydana getirir. Ulaştırma iyileştirmelerinin içsel büyüme etkisi, gelişmelerden yeni bilgiler üretilebilmesi ve o bilgilerin ticarileştirilebilmesi derecesindedir. Çağdaş bilgi ekonomisinde, firmaların ortaya çıkan yeni maliyetler ile baş etmeleri gerekmektedir. Üreticiler şartların değişimi ile ortaya çıkan bu maliyetlere, ürünlerde ve teknoloji seviyelerindeki değişimleri izleyerek, yeni rekabetçi stratejiler belirleyerek ve belirlediği stratejileri piyasa pazar payını korumak ve arttırmak için olabildiğince hızlı uygulayarak çözümler üretirler. Örneğin üreticiler kümelenme yapıları içinde yer alarak değişken maliyetlerini azaltmaya çalışıyorlar. Bu iktisadi yapılar ise ulaştırma altyapı iyileştirmeleri ile mümkün olmaktadır.

Ulaştırma sistemlerinin diğer bir modu olan demiryolu sistemleri bir endüstri çağı ürünüdür. Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya'nın ekonomik olarak gelişmesinde başrol oynamıştır. Karayolu taşımacılık teknolojisinde çok önemli bir gelişme olan demiryolu sistemleri, yolcu ve kargo taşımacılığında yenilikler getirmiştir. Demiryolu taşımacılığının getirdiği en önemli yenilik zaman değişkenindedir. Deniz yolu ile de ağır yük taşımacılığı yapılırken zamanında ulaşım ciddi bir problem olarak ortaya çıkmaktaydı. Ancak demir yolları seyahat süresinde önemli ölçüde kısalma sağladı. Güvenilir ve tutarlı zaman çizelgeleri ile üretim ve dağıtım gibi ekonomik faaliyetlerin planlanmasını kolaylaştırdı³⁸.

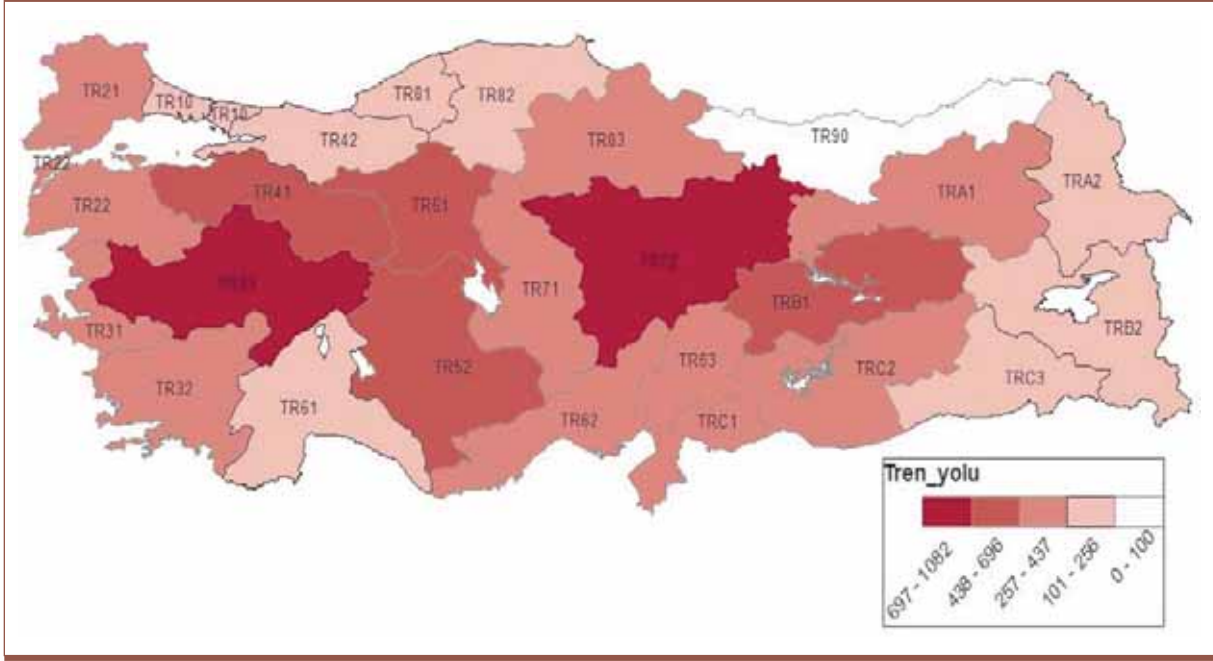
Sanayi devriminden bu yana efektif şekilde kullanılan demiryollarının karayollarına göre bazı üstünlükleri vardır. Güvenli olması en başta gelen özelliğidir. Demiryollarının raya bağlı olması ve iklim koşullarından (kar, don, sis, yağmur vb.) karayoluna göre daha az etkilenmesi, sistemin güven, konfor ve rahatlığını artırmaktadır. Çevreye daha az zarar verir. Araçların hareketinin sağlanması için kullandıkları yakıtlardan çıkan gazlar ve sektörlerdeki sanayi atıkları çevreyi kirletmektedir. Demiryollarının hava kirliliğindeki payı dizelli çekim nedeniyle % 5 iken karayollarının payı % 85 düzeyindedir. Enerji tüketimi ise diğer bir farktır. Türkiye'de ulaştırma sektörünün kullandığı enerji, toplam enerjinin yaklaşık %20'sidir. Demiryolunda birim işe düşen enerji tüketimi karayoluna göre 1/4-7 oranında daha azdır³⁹.

36 Hage, J. and C. Alter 1997. "A Typology of Interorganizational Relationships and Networks" in Contemporary Capitalism, (eds.) J.R. Hollingsworth and R. Boyer, New York; Cambridge University Press. 94-126.

38 Rodrigue, J-P., Comtois, C., Slack, B., "The Geography of Transport Systems", Hofstra University, Department of Global Studies & Geography, <http://people.hofstra.edu/geotrans>, (2009)

39 Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ulaştırma Özel İhtisas Komisyonu Raporu Demiryolu Ulaştırması Alt Komisyonu Raporu

Şekil 56: Türkiye'deki Bölgeler Bazında Demiryolu Uzunlukları

Kaynak: TÜİK verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

Bölgelerdeki demiryolu ağ uzunluklar incelendiğinde TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat) ve TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) Bölgelerinde tren yolu ağı uzunluğunun en fazla olduğu görülmektedir. En az ağı sahip olan bölge TR90 bölgesidir.

Günümüzde karayolları yük taşımacılığı % 94 pay alırken, demiryolları ancak % 4 dolaylarında pay alabilmektedir. Oysa bu oran AB ülkelerinde % 8 dolaylarındadır. Ancak, AB ülkeleri bu paydan memnun değildir. 2010 yılında hedef bu payın %16 - 20 aralığına çekilmesidir⁴⁰.

Şekil 57: Türkiye'deki Havalimanları

Kaynak: TÜİK verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

40 Acer A. (2004), "Türkiye' de Demiryolu Taşımacılığı ", Logistical , Sayı 2,

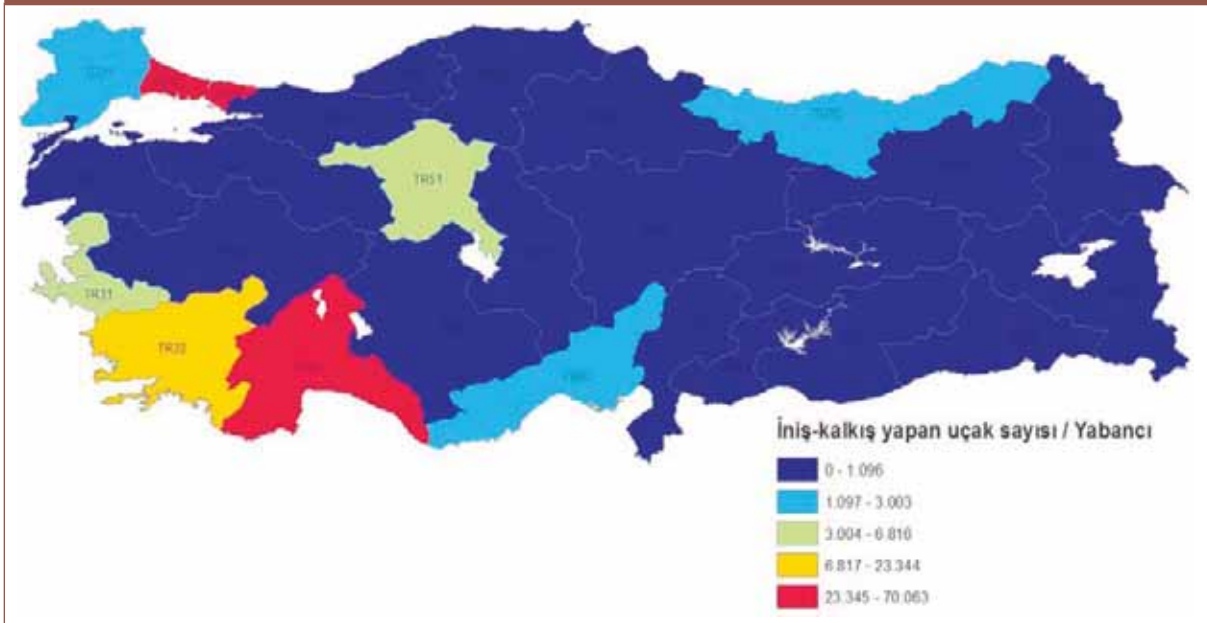
Havayolu taşımacılığı, kargo ve yüklerin özelliğinden kaynaklanan ve önceliğin zaman, güvenlik ve hareket olması durumunda; hız, hareket etkinliği, kullanım kolaylığı, hızlı teslimat ve hızlı dönüşüm açısından diğer taşıma modlarına oranla en iyi seçenek konumuna gelmektedir. Ancak buna karşın özellikle taşıma ücretleri ve yakıt maliyetleri en yüksek mod konumundadır⁴¹.

Şekil 58: İniş-Kalkış Yapan Uçak Sayısı (Türk)

Kaynak: TÜİK verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 59: İniş-Kalkış Yapan Uçak Sayısı (Yabancı)

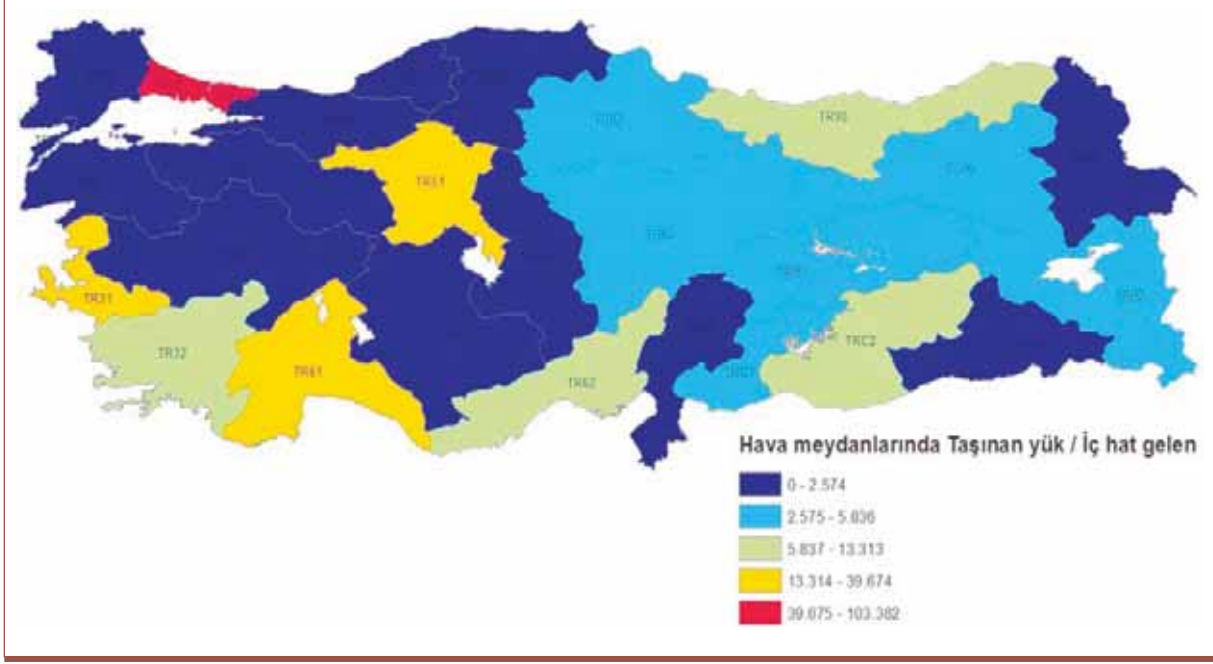

Kaynak: TÜİK verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

Bölgeler bazında hava alanlarına iniş kalkış yapan uçak sayısında son yıllarda havacılık sektörüne yapılan yatırımların ve sektörün serbestleşmesinin etkileri görülmektedir. TR61 ve TR32 bölgelerindeki iniş kalkış yapan yabancı uçak sayısı İstanbul dışındaki diğer bölgelere göre yüksektir. Turizm sektörünün bu bölgelerdeki önemli bir sektör olması nedeniyle bu bölgelerdeki hareketlilik üst düzeydedir. TR51 ve TR31 bölgeleri havayolu trafiği açısından dikkat çeken diğer bölgelerdir.

41 Karadoğan(2012)

Şekil 60: Hava Meydanlarında Taşınan Yük (İç Hatlar, Gelen-2011)

Kaynak: TÜİK verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 61: Hava Meydanlarında Taşınan Yük (Dış Hatlar, Gelen-2011)

Kaynak: TÜİK verilerine dayanılarak hazırlanmıştır.

En temel tercih edilme sebebi hız faktörüdür. Bunun yanında birim taşıma maliyetleri, diğer taşıma türlerine nazaran oldukça yüksektir. 500 kilometreden daha uzak mesafeler için elverişlidir. Fakat havayolu nakliyesinin sağladığı hız avantajı aynı zamanda depolama maliyetlerini azaltıcı bir etken olarak düşünülebilir⁴².

Bununla beraber, küreselleşme ile birlikte global şirketler için maliyet ile birlikte zaman ve hız kavramları da önem kazanmıştır. Bu sebeple havayolu taşımacılığının, entegre taşıma içerisinde rolü her geçen gün artmaktadır. Son on yılın istatistiklerine göre, dünyada taşınan toplam kargonun tonaj olarak sadece %2'si havayolu taşımacılığı ile gerçekleştirilmiştir. Diğer yandan, havayolu ile taşımaların dolar olarak değeri toplam kargonun dolar olarak değeri içinde %33' lük paya ulaşmıştır. Bu veri, havayolu taşımacılığındaki yüksek maliyete rağmen buna katlanıldığını göstermektedir.

Ülkemizde hava ulaştırmasındaki hareketlilik ile paralellik gösteren taşınan yük miktarı en fazla TR10 Bölgesinde olmuştur. Daha güvenli olan ve zaman tasarrufu sağlayan hava taşımacılığı son yıllarda daha fazla önem kazanmıştır.

10 SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

10 SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Günümüzde büyüme, kalkınma ve gelişme kavramları farklı şeyler ifade etmektedir. Gerek ülkelerin gerekse bölgelerin gelişmesi, sürdürülebilirlik ve bireysel refahı artıran şekilde sağlandığı ölçüde anlam kazanmaktadır. Neoklasik iktisadın temelini oluşturan fiziki sermaye birikimine dayalı büyüme anlayışı, azalan ölçek getirileri sonucunu doğurmuş, gelişmenin sürdürülebilirliğini sağlayamamıştır. İşgücü verimliliğinin yükseltilmesi, Ar-Ge ve yenilikçilik kapasitesindeki artış ile sosyal altyapı harcamaları önemli dışsallıklar üretmekte, azalan ölçek ekonomileri yerine artan getirileri mümkün kılmaktadır.

Orta gelir tuzağının kuramsal anlamda dayandığı nokta, neoklasik iktisadın teknoloji ve emek girdileri sabit iken, sermaye girdisi artırıldığında üretim düzeyinin artacağını; ancak bu artışın giderek azalan oranda olacağını varsayımının bir sonucudur. Ancak, içsel büyüme teorilerinin de ortaya koyduğu gibi, işgücü verimliliğindeki artış ve teknolojinin içsel bir unsur olarak modellenmesi, gelişmenin artan getiri çerçevesinde mümkün olacağını göstermektedir.

Orta gelir tuzağına ilişkin yapılan pek çok ampirik çalışma bulunmaktadır. Felipe ve arkadaşları orta gelir tuzağı kavramını inceleyebilmek için öncelikle "tuzağın" hangi gelir eşiklerinde söz konusu olduğunu; daha sonra da tuzaktan çıkışın kaç sene geciktiğinde sorun olarak algılanması gerektiğini tartışmaktadır. Buna göre ülkeler dört gruba ayrılmaktadır. 1990 satın alma gücü paritesine (SGP'ne) göre geliri 2,000\$'dan daha az olan ülkeler düşük gelirli; 2,000\$ ile 7,250\$ arasında olanlar düşük-orta gelirli; 7,250\$ ile 11,750\$ arasında yüksek-orta gelirli; 11,750\$ üstünde ise yüksek gelirli olarak tespit edilmektedir.

Bu ayırım çerçevesinde 1950'de incelenen 124 ülkeden 82'si (%66'sı) düşük gelir düzeyinde; 33 ülke (%77'si) düşük-orta gelir düzeyinde; 6 ülke (%5'i) yüksek-orta gelirli; ve sadece petrol zengini üç ülke (Kuveyt, Katar ve Birleşik Arap Emirlikleri) yüksek gelir grubunda yer almaktadır.

Düşük orta gelirli düzeyde kalma süresi Çin Halk Cumhuriyeti'nde 17 yıl iken, Bulgaristan ve Türkiye'de 50 senenin üstünde görülmektedir. Türkiye düşük-orta gelir düzeyine 1955'te ulaşmış ve ancak 50 yıl sonra 2005'te yüksek-orta gelir düzeyini yakalayabilmiştir. Türkiye'nin orta gelir bandı içindeki serüveni göreceli olarak en uzun süre almış olan üç ülkeden (Bulgaristan ve Kosta Rika ile birlikte) birisidir.

Gelişmenin ölçülmesi konusunda yapılan çalışmalardan birisi toplam faktör üretkenliğinin (TFÜ) yıllar itibarıyla gelişimini gözlemlemektir. Türkiye'de TFÜ artışları 1980-89 döneminde daha düzgün bir pozitif görünümündedir. 1990-1999 döneminde TFÜ tamamen dalgalı ve oynak seyretmiş, 2000 sonrası dönemde de TFÜ'nün bir düşüş içinde olduğu gözlenmektedir. Daha uzun dönem boyunca, 1980-2010 arası değerlendirildiğinde TFÜ endeksinin de benzer seyrettiği görülmektedir. 1980 düzeyini 100 kabul edersek, 1990'a kadar TFÜ birikimli olarak %20 artmış; 1990'lar şiddetlenen oynaklık ile geçilmiş; 2000 sonrasının başlarındaki kazanımlar 2005 sonrasında yitirilmiş ve Türkiye'nin TFÜ stoku 1990 düzeyinin sadece 5 endeks puanı üzerinde kapatılabilmektedir.

TFÜ'nün büyümeye katkısı genel olarak sadece 1980-89 aralığında görece olarak kısa bir süre için anlamlı düzeyde olmuştur. Ekonominin yeniden bir yapılanma içine girdiği, ticaretin ve faktör piyasalarını konsolide edildiği bu dönemi 1990'ların denetimsiz finansal serbestleştirilmesi altında geçirilen oynaklık ve belirsizlik ortamı izlemiştir. Türkiye'nin 2005 sonrası büyüme yolağı ise göreceli olarak çok yüksek dış açık ve ucuz ithalat olanağının sağladığı aşırı sermaye yoğun teknolojilere sürüklenmesi sonucunu doğurmuştur.

Türkiye ekonomisinin 1970'lerdeki ağırlıklı olarak tarımsal ürün yapısından, 1980'lerde emek-yoğun, geleneksel sektörlerle ve 1990'larda "orta-düşük", "orta-yüksek" teknolojiye kayan ihracat yapısı,

ekonomideki üretici sektörlerin geçirdiği dönüşümü de temsil etmektedir. Bu anlamda ekonominin dünya üretim ağları ile ne şekilde eklemlendiğinin irdelenmesi ve Türkiye ekonomisinin "görelî" konumunun belirlenmesi, orta gelir tuzağı ile bağlantılı olarak cevabı aranan "ürün tuzağı" sorusu için de aydınlatıcı olacaktır. Örneğin dış ticarete uzmanlaşan ürünlerin üretim aktivitelerinin düşük üretkenlikte/düşük katma değerli olması ekonominin görelî konumunun değişmemesine ya da düşmesine yol açabilir.

1996 yılında cari dolar fiyatları ile 23,2 milyar dolar olarak gerçekleşen Türkiye toplam ihracatı, bu dönemde yılda ortalama %16,1 oranında artarak 2008 yılında 132,0 milyar dolara ulaşmış, 2009 yılında ise 102,1 milyar dolara gerilemiştir. 2011 yılı sonu itibariyle Türkiye toplam ihracatı 134,9 milyar dolar olarak izlenmektedir. Buna karşılık 1996 yılında cari dolar fiyatları ile 43,6 milyar dolar olarak kaydedilen Türkiye toplam ithalatı, yılda ortalama %15,3 oranında artarak 2008 yılında 202 milyar dolara yükselmiş, 2009 yılında ise ciddi bir gerileme ile 141 milyar dolar seviyesine düşmüştür.

Türkiye dış ticareti temel olarak ara mal ve sermaye (yatırım) malı ithal eden, buna karşılık daha çok yine ara mal ve tüketim malı ihracatı gerçekleştiren bir ekonomi konumundadır. Sermaye malı, ara mal ve tüketim malı kategorileri için 1996-2011 döneminde toplam ihracat payları ortalaması sırasıyla %9,5, %44,3 ve %45,8'dir. Burada çarpıcı bir başka nokta da Tüketim mallarının toplam ihracattaki payının 1996'dan bu yana sürekli azalması ve 1996'da %53,0 olan tüketim mallarının toplam ihracat içerisindeki payının 2011 itibariyle %38,7'e düşmesidir. Bu düşüş, özellikle 2004 sonrası dönemde belirgindir.

Düşük teknolojlili sektörler Türkiye ekonomisinde 1998'den bu yana tutarlı bir biçimde dış ticaret dengesine pozitif katkı sunmaktadır. Burada Türkiye ekonomisi için gelenekselleşmiş Tütün, Tekstil, Giyim ve Mobilya sektörleri göze çarpmaktadır. Uzun dönem Türkiye ekonomisi için dış ticarete katkısı pozitif olmuş bu sektörlerin katkılarındaki düşüşün yanında üretim yapılarında da ciddi bir değişiklik olmaması, örneğin Tekstil ya da Giyim sektöründe Türkiye firmalarının düzenli olarak ara mal ithalatçısı ve nihai tüketim malı ihracatçısı olarak kalmaya devam etmeleri tespiti de önemlidir. Türkiye geleneksel olarak uzmanlaştığı tekstil sektöründe, gerek ara mal-yarı mamul gerekse nihai tüketim malı ihracatındaki karşılaştırmalı üstünlüğünü aratan rekabet ile birlikte yitiriyor görünümündedir.

Orta-düşük teknolojlili sektörler arasında Ana Metal Sanayii yapısal olarak farklılaşma göstermiştir. Ara mal-yarı mamul ürün grubu açısından 1998 ve 2002 yıllarında dış ticaret dengesine katkısı negatif olan bu sektör için 2009 yılı katkısı önemli ölçüde pozitiftir. Bununla birlikte Türkiye ekonomisi için geleneksel olarak üretimin çeşitli aşamalarında dış ticaret dengesine katkısı pozitif olan Plastik ve Kauçuk ve Mineral Ürünleri sektörleri için dış ticaret katkısına pozitif katkının zaman içerisindeki azalışı yoğun rekabet altında Türkiye'nin bu sektörler için görelî konunun kaybı anlamına da gelebilmektedir.

Türkiye için küresel pazarda orta teknolojlili sektörler arasında üretimin farklı aşamalarında ticaret avantajına sahip olduğu söylenebilecek sektörler Elektrikli Makina ve Cihazlar ve Motorlu Kara Taşıtı sektörleridir. Bu kümeye yarı mamul formundaki pozitif katkıdan dolayı kısmen Makina Teçhizat sektörü de eklenebilir.

Türkiye ekonomisinde dış ticaret dengesine katkısı pozitif olan orta-ileri teknoloji grubundaki tek sektör Motorlu Taşıtlardır (34). Bu yapı içerisinde 1998-2009 döneminde önemli farklılaşma göstermiş tek sektör de Motorlu Taşıtlar sektörüdür. 1998 yılında üretimin her aşamasında dış ticaret katkısı negatif olarak belirlenen bu sektör için bu tarihten sonra üretimin nihai aşamaları için dış ticaret katkısı artan düzeyde pozitive dönüşmüştür.

Türkiye ekonomisi için 2000'li yıllarda gerek üretkenlik ve üretim gerekse ihracat artışları dolayısı ile Motorlu Kara Taşıtı sektörü ile birlikte özel bir konumda bulunan Radyo, Televizyon Haberleşme Teçhizatı ve Cihazları bu dönemde toplam ihracatın %3,2'sini, toplam ithalatın da %4,1'ini oluşturmuştur. Radyo, Televizyon Haberleşme Teçhizatı ve Cihazları üretimin son aşaması hariç bu sektörlerin dış ticaret dengesine katkısını negatif vermektedir.

Zonguldak-Hatay arasında bir eksen çizildiğinde 772,3 milyar \$'lık ulusal hasılanın %78'ine karşılık genel 601 milyar \$'lık kısmı 30 ili kapsayan ve ülkenin batısında yer alan 12 bölgesi tarafından, geriye kalan 171,3 milyar \$'lık kısmı da 51 ili kapsayan 14 doğu bölgesi tarafından karşılanmaktadır. 2011 yılında, TR10 İstanbul ve TR51 Ankara hattında bu iki bölge de dahil olmak üzere TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik ile TR42 Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova'dan oluşan 4 bölgenin toplam ulusal hasılaya katkısı 376 milyar \$ olarak gerçekleşmiştir.

Daha açık bir ifadeyle, bu 4 bölgenin 376 milyar \$'lık ekonomik büyüklüğü;

- Finlandiya (194 milyar \$) ve Macaristan (196 milyar \$)'ın yaklaşık toplamı kadar,
- Irak (139 milyar \$) ve İsrail (237 milyar \$)'in toplamından ve,
- Yunanistan (294 milyar \$), Norveç (266 milyar \$), Romanya (267 milyar \$), Singapur (315 milyar \$) ve İsviçre (354 milyar \$)'den daha fazladır.

İkinci bir yığılaşma alanı olarak TR31 İzmir, TR33 Manisa, Kütahya, Afyon, Uşak ve TR33 Denizli, Aydın, Muğla üçgeni ise ulusal hasılaya 2011 yılında 115 milyar \$ katkı sağlamıştır. 50 milyar \$'ı geçen üçüncü yığılaşmayı toplam 79 milyar \$ ile TR61 Antalya, Isparta, Burdur, TR51 Konya, Karaman ve TR62 Adana, Mersin bölgesi oluşturmaktadır.

Türkiye'de Orta Gelir Tuzağı riski olmayan 6 düzey-2 bölgesi bulunmaktadır. Bunlar, TR10 (İstanbul), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Bolu, Düzce, Yalova), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik), TR51 (Ankara), TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli), TR31 (İzmir) Düzey-2 bölgeleridir. 12 bölgenin Orta Gelir Tuzağı riski bulunurken, 8 düzey-2 bölgesi Orta Düşük Gelir grubunda yer almaktadır.

Tarımsal GSKD payının nüfusa oranı en yüksek olan bölgeler TR22 (Balıkesir, Çanakkale), TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak), TR61 (Antalya, Isparta, Burdur), TR82 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) ve TR52 (Konya, Karaman)'dir. Tüm bu bölgelerin ülkenin batısında yer alması ve TR52 (Kastamonu, Çankırı, Sinop) bölgesi dışında kalan bölgelerde 2004-2008 döneminde verimliliğe dayalı bir artış yaşanması dikkat çekmektedir. Bu husus literatürde de yer alan "sanayileşmiş ve iktisadi yapı olarak gelişmiş bölgelerde tarımsal üretim ve verimlilik düzeyi geride kalmış bölgelere göre daha yüksektir" tespitiyle de uyumlu görünmektedir.

Birim nüfus başına sanayi sektörü hasılası önde olan bölgeler sırasıyla TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Yalova, Bolu, Düzce), TR21 (Tekirdağ, Kırklareli, Edirne) olduğu görülmektedir. Bunda bu bölgelerin kendi gelişme dinamiklerinin yanı sıra, 2011 yılı sonu itibarıyla ulusal hasılaya 213 milyar \$'lık katkı sağlayan, toplam 181 milyar \$'lık dış ticaret hacmine sahip TR10 İstanbul bölgesine yakınlık yatmaktadır.

Hizmetler sektörü bakımından bölgesel refaha katkısı en fazla olan bölge TR10 İstanbul bölgesidir. İstanbul'u kamu çalışanlarının yoğun olarak yaşadığı TR51 Ankara ile TR31 İzmir izlemektedir. Bu durum, 772 milyar \$'lık bir ekonomi olan Türkiye'nin ulusal iktisadi "merkezi" TR10 İstanbul, kamu kurumları, güçlü üniversite-araştırma merkezleri-ileri teknoloji altyapısı, nitelikli insan kaynağı ile öne çıkan politika ve akıl üretim yeri olarak "kamusal merkez" TR51 Ankara ve dış ticaret ve sanayi altyapısı ile tarihsel konumunu koruyan ticari merkez olan TR31 İzmir için doğal bir durumdur.

Türkiye'de düzey-2 bölgeleri arasında teknoloji seviyesi en yüksek bölge TR51 (Ankara) bölgesidir. Ankara'yı, TR10 (İstanbul) ve TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) bölgeleri izlemektedir. Endeks değeri 2,5 üzerinde olan diğer bölgeler ise TR31 (İzmir), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) ve TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın)'dır. Türkiye ortalaması ise 2003-2008 döneminde 2,26'dan 2,43'e yükselmiştir. Son sıralardaki bölgelerin başında TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) bölgesi ile TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) yer almaktadır.

İşletme sayısı ve yerel birim sayısına göre teknoloji düzeyi ileri olan bölgeler TR51 (Ankara), TR10 (İstanbul), TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik), TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TR31 (İzmir), TR81 (Zonguldak, Karabük, Bartın), TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat) ve TR21 (Tekirdağ, Edirne, Kırklareli) bölgeleridir. Çalışan sayıları bakımından en ileri teknolojik alanlarda istihdam sağlayan bölge TR51 (Ankara) bölgesi ilk sırada gelmektedir. Ankara'yı sanayisi gelişmiş TR41 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova), TR10 (İstanbul) ve TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) izlemektedir. Türkiye ortalamasının altında kalmakla birlikte TR72 (Kayseri, Sivas, Yozgat) bölgesinin ilk sıralarda yer alması dikkat çekmektedir.

Maaşlar ve ücret ödemelerine göre en ileri teknoloji düzeyi olan bölgeler TR51 Ankara, TR10 İstanbul, TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik, TR42. Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR31 İzmir, TR81 Zonguldak, Karabük, Bartın ve TR72 Kayseri, Sivas, Yozgat bölgeleridir. Burada TR81 bölgesinin yer almasının nedeni bölgenin ölçeğinin küçük olması ve bölgedeki az sayıda olan işletmelerden ağır sanayi işletmelerinin sayılarının ağırlıklı olmasıdır. TR72 Kayseri bölgesinin üst sıralarda yer alması dikkat çekicidir.

İşletmelerin yıllık toplam cirosuna göre teknoloji seviyesi önde olan bölgeler TR42 Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova, TR51 Ankara, TR10 İstanbul ve TR41 Bursa, Eskişehir, Bilecik'tir. Son sıralardaki bölgeler ise işletme sayısındakiler ile aynıdır. Bu bölgelerin diğer bir ortak özelliği ise göç veren bölgeler olmalarıdır.

Türkiye'de ihracat teknoloji seviyesi 3,702 endeks değeri ile orta-ileri teknoloji seviyesine en fazla yakınsayan ihracatçı bölge TR33 (Manisa, Afyon, Kütahya, Uşak) bölgesi olmuştur. Bunda bölgede kurulu ileri teknoloji işletmelerinin rolü büyüktür. Bu bölgeyi otomotiv sanayiinin ağırlıklı olduğu TR41 (Bursa, Eskişehir, Bilecik) bölgesi 3,486, otomotiv, kimya, tekstil vd. güçlü sanayi altyapısı ile öne çıkan TR42 (Kocaeli, Sakarya, Düzce, Bolu, Yalova) bölgesi 3,465 ve büyük ölçekli ileri teknoloji işletmeleriyle ve güçlü teknoloji geliştirme bölgelerine sahip TR51 (Ankara) 3,282 endeks değeri ile takip etmektedir.

2008-2010 döneminde İstanbul'un nüfusu düzenli ve yükselen oranlarda artış gösterirken TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır ve Ardahan) Düzey-2 bölgesinin nüfusu azalma eğilimine girmiştir. Bu üç yıllık dönemde nüfusu azalan iki düzey-2 bölgesi bulunmaktadır. Bunlardan ilki TRA2 Düzey-2 bölgesi iken diğeri TRA1 (Erzurum, Erzincan, Bayburt) Düzey-2 bölgesidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde yer alan diğer düzey-2 bölgelerinde yüksek doğurganlık hızının bir sonucu olarak nüfus artmakta iken, bu iki bölgede doğurganlık hızının yüksek olmasına rağmen nüfusun azalmasına neden olacak kadar göç yoğun olarak yaşanmaktadır.

Toplamda olduğu gibi, kişi başına düşen katma değer miktarında da İstanbul ilk sıradadır. Bunun yanında İstanbul yüzde 99 kentleşme oranı ile de ilk sırada yer almaktadır. Kişi başına düşen GSKD miktarı en düşük olan bölge TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) Düzey-2 bölgesidir. İstanbul TRB2 bölgesinin dört katından fazla miktarda kişi başına katma değer üretmektedir. Kentleşme düzeyi en düşük iki bölge olan TRA2 (Ağrı, Kars, Iğdır, Ardahan) ve TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) bölgeleri, kişi başına düşen gelir miktarı bakımından da son iki sırada yer almaktadır. Her iki bölgenin geliri 3.500 dolar civarında iken kentleşme oranı yüzde 50'nin altında kalmıştır.

Doktora sahibi nüfusun il içerisindeki yoğunluğu itibarıyla Ankara, Erzurum, Isparta, Eskişehir ve Elazığ illeri ilk beş sırada yer almaktadır. Türkiye geneli için 30 ve yaş üzeri nüfus içerisinde her on bin kişide 20,4 kişi doktora derecesine sahiptir. Bu oran, Ankara için 48,7 kişi, Erzurum için 39,8 ve Isparta için 35,9 kişidir. Doktora sahibi nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu iller Mardin, Hakkâri, Bayburt, Osmaniye ve Amasya olmuştur. Bu illerde on bin kişiye düşen doktora sahibi kişi sayısı 5,8 ile 7 arasında değişmektedir. Ülke geneli incelendiğinde, tam 25 ilde doktora sahibi nüfus yoğunluğu on binde 10 kişinin altında kaldığı görülmektedir.

Yüksekokul veya fakülte mezunu nüfusun 22 ve yaş üzeri nüfus içerisindeki oranı itibarıyla Ankara, Eskişehir, İzmir, İstanbul ve Antalya ilk beş sırayı paylaşmaktadır. 22 ve üzeri yaş nüfus içerisinde her 100

kişiden 17,4'ü Ankara'da yüksekokul veya fakülte mezunu iken Eskişehir ve İzmir'de 13 kişi yükseköğrenim görmüştür. Ülke geneli itibarıyla her yüz kişiden 10'u yükseköğrenim derecesine sahiptir. Yükseköğrenim gören nüfus yoğunluğunun en düşük olduğu iller Ağrı, Şanlıurfa, Muş, Van ve Mardin illeri olmuştur. Bu illerde her yüz kişiden ancak beşi yükseköğrenim seviyesinde eğitim görmüştür.

2011 yılı verilerine göre kişi başına düşen ortalama eğitim süreleri il bazında incelendiğinde, ilk üç sırada yer alan iller Ankara (8,55 yıl), Eskişehir (8,13 yıl) ve İzmir (7,9 yıl) olmuştur. 28 ilin ortalama eğitim süresi ülke ortalamasının üzerinde değer alırken 53 ilin değeri ülke ortalamasının gerisinde kalmıştır. Ağrı, Şanlıurfa ve Muş illeri ortalama eğitim süresinin en düşük olduğu üç ildir. Ağrı ve Şanlıurfa'da bu süre 5 yılın altında değerlere sahiptir.

DEĞERLENDİRME

Tüm bu analizler neticesinde ulusal anlamda Türkiye için Orta-Gelir Tuzağı riski yoktur değerlendirilmesi yapılabilir. Bu değerlendirmeye karşılık "Hangi Türkiye?" sorusu sorulacaktır. Buna soruya cevaben ise, 3 farklı Türkiye'nin olduğu, gelişmiş ve sanayileşmiş birincisi için Orta-Gelir Tuzağı riskinin olmadığı, ikinci grup için böyle bir riskin mevcut olduğu, fakat üçüncü grup için ise sadece orta-gelir değil, aynı zamanda bir yoksulluk riskinden söz edilebileceği söylenebilir. Birinci grup hem ulusal hasıla hem de nüfusun büyük bölümünü barındıran idari, siyasal, ekonomik, ticari, medya ve sanayi güç merkezlerini barındırdığı için geri kalan bölgelerin sorunlarının bu merkezlerden duyulmasında ve sorunlarının çözümü hususunda gecikmeler yaşanabileceği beklenebilir.

Yapılan bu değerlendirmeler çerçevesinde, önümüzdeki dönemde nasıl bir bölgesel gelişme politikası izlenmeli? Türkiye'de 2000'li yıllara değin bölgesel kalkınma politikalarında yerelde kurumsal kapasite ve nitelikli işgücünün eksikliği hissedilirken, AB bölgesel programlarının uygulanması, kalkınma ajanslarının kurulması ve teknik kapasitesi yüksek personelin bölgelerde istihdam edilmesiyle önemli bir aşama kaydedilmiştir. Ancak, bölgesel kalkınma politikalarında farklılaşmanın olmaması bölgelerin gelişmesine de ket vurmaktadır.

Bu nedenle, farklı gelir seviyelerinde ve gelişme evresinde olan bölgeler için farklı politika tasarımlarına ihtiyaç kaçınılmaz olmuştur.

- Orta gelir tuzağı riski olmayan bölgelerde teknoloji yoğun alanlara odaklanması, arz yanlı teşvik politikalarının tercih edilmesi,
- Orta gelir tuzağı riski olan bölgelerin yüksek gelirli bölgelerle olan ulaşım altyapılarının geliştirilmesi ve orta-düşük, orta-ileri teknoloji üretilimin desteklenmesi,
- Diğer bölgelerde ise tarımda ölçek sorununun çözülmesi yönünde tedbirlerin alınması ve geçimlik ekonomiden endüstriyel üretime geçişin sağlanarak bu bölgeler tarafından üretilen ürünlere yönelik talep yönlü teşviklerin sağlanması

ve kalkınma ajansları gibi bölgesel kurumsal yapıların bölgenin üretim karakterine uygun şekilde yapılması gerekmektedir. Bu itibarla, farklı bölgelerde farklı yapıda kalkınma ajansları kurulabilir. Örneğin, İstanbul'da finans sektörüne hizmet vermek üzere finansal kalkınma ajansı, Bursa ve Kocaeli gibi otomotiv sektörünün ağırlıklı olduğu bölgelerde sektörün ihtiyaçlarına cevap verebilecek bir kalkınma ajansı, Ankara'da bilişim sektörüne hizmet verecek bir ajans yapısının oluşturulması uygun olacaktır.

Bölgesel gelişmenin temel politika dokümanı olan bölge planlarının hazırlanması aşamalarında da köklü değişikliklere gidilmelidir. Merkezi kurum ve kuruluşlar, bölgesel düzeydeki vizyon, amaç ve hedeflerini ortaya koymak üzere bölgesel düzeyde stratejiler hazırlamalı, kalkınma ajansları bu stratejilere dayanarak, ulusal Orta Vadeli Program (OVP) mantığında "bölgesel orta vadeli programlar" üretmelidir. Böylece her bölgenin ulusal kalkınmaya ne ölçüde hizmet edeceği görülebilecek, kamu kurum ve kuruluşlarının mekânsal

düzeyde politika tasarımları ve bunların uygulama sonuçları izlenebilir ve kamuoyu tarafından da takip edilebilir olacaktır. Kalkınma ajansları kamu kurumlarına sağlayacakları teknik destek ve bölgesel OVP çerçevesinde yürütecekleri izleme, değerlendirme ve etki analizi çalışmaları ile kurumlar arası koordinasyonu sağlayacak ve uygulamaya yön vereceklerdir.

Francis Fukuyama, ülkelerin kalkınmasında devletin rolünü tartıştığı ünlü eseri "Devlet İnşası"nda ifade ettiği "... yoksulluktan AIDS'e, uyuşturucudan terörizme kadar uzanan önemli dünya sorunlarının pek çoğunun kaynağında zayıf ya da başarısız devletler vardır" sözü bölgesel kalkınma bakımından da üzerinde düşünülmesi gereken bir çıkarımdır. Küresel kriz tüm gelişmiş ve gelişmekte olan ekonomilere göstermiştir ki, salt liberal ve kamu müdahalesini dışlayan, devletin sadece düzenleyici olduğu iktisadi sistemler de krizlere karşı kırılgandır. Tüm bu değerlendirmeleri Francis Fukuyama'nın bir sözü ile tamamlamak uygun olacaktır: " Devletin Kalkınmadaki rolünü analiz etmeye şu soruyu sorarak başlıyorum: ABD güçlü bir devlete mi, yoksa zayıf bir devlete mi sahip?"...

KAYNAKÇA

- ACER A. , Türkiye' de Demiryolu Taşımacılığı " , Logistical , Sayı 2, 2004
- AGENOR, Pierre-Richard, Otaviano Canuto, and Michael Jelenic, "Avoiding Middle-Income Growth Traps", Economic Premise, NOVEMBER 2012 o Number 98, <http://siteresources.worldbank.org/EXTPREMNET/Resources/EP98.pdf>
- AKPINAR, Rasim, M.E. ÖZSAN, K.TAŞCI, "Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık Sektörünün Rekabet edebilirliğinin Analizi", Gümüşhane Üniversitesi, Sosyal Bilimler Elektronik Dergisi Sayı 5, Ocak 2012
- AKPINAR, Rasim, Mehmet Emin ÖZSAN, Kamil TAŞCI, Teoride ve Uygulamada Bölgesel Kalkınma Politikaları, Seçkin Yayınevi, Ağustos 2011
- ALTUĞ, Sumru, Alpay Filiztekin ve Şevket Pamuk (2007) "The Sources of Long Term Economic Growth for Turkey: 1880-2005" Center for Economic Policy Research Discussion Paper No 6563.
- ARICIOĞLU, Ebru, "İktisat Teorisinde Unutulmuş Bir Kavram: Mekan", Ekonomik Yaklaşım, Cilt 22, Sayı 81, 2011
- BAKİ B., (2004), Lojistik Yönetimi ve Lojistik Sektör Analizi, Volkan, Ankara
- BEAUGRAND, Phillippe, "And Schumpeter Said: This is How Thou Shalt Grow", IMF Working Paper, March, 2004
- BEAVERSTOCK, J.V., R.G. SMITH; P.J. TAYLOR; "A Roster of World Cities", Cities (The International Journal of Urban Policy and Planning), 1999.
- BREZZI, Monica, Jean-Christophe DUMONT, Mario PIACENTINI and Cécile THOREAU, Determinants of Localization of Recent Immigrants Across OECD Regions, OECD Workshop "Migration and Regional Development", Haziran - 2010, Paris.
- Devlet Planlama Teşkilatı, Türkiye'de Yerleşme Merkezlerinin Kademelenmesi, Ankara, 1984.
- DIEWERT, W.E. & Lawrence, D.A. (1999):Progress in Measuring the Price and Quantity of Capital, paper "published" on the Canberra-group's (expert group on capital measurement) Electronic Discussion Group.
- EICHENGREEN, Barry, Donghyun Park ve Kwanho Sin (2011) "When Fast Growing Economies Slow Down: International Evidence and Implications for China" NBER Economic papers, No 16919, Mart.
- ESER, Uğur, "Mekan Yeniden Keşfedilirken İktisadın Mekanla İmtihani", KBAM 2. Kentsel ve Bölgesel Araştırmalar Sempozyumu, ODTÜ , Haziran 2011
- ERKAL, Mustafa, Bölge Açısından Az Gelişmişlik, Der Yayınları, İstanbul 1990
- EUROSTAT, Aggregations of manufacturing based on NACE Rev 1.1 , <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/>
- FELIPE, Abdon ve Kumar (2012) "Tracking the Middle Income Trap: What Is It, Who Is In It, and Why?" Levy Economics Institute Working Paper No 715.
- FİLİZTEKİN, Alpay (2001) "Openness and Productivity Growth in Turkish Manufacturing" Sabancı University Discussion paper Series in Economics No 2001-4.
- FUKUYAMA, Francis, Devlet İnşası: 21.yüzyılda Dünya Düzeni ve Yönetişim, Remzi Kitabevi, 2005
- GILL, Indermit S., Chor-Cing GOH, Scale Economies and Cities, Dünya Bankası, 2010.
- GUELLEC, Dominique,Mario CERVANTES, International Mobility of Highly Skilled Workers: From Statistical Analysis to Policy Formulation, International Mobility of the Highly Skilled, OECD Publishing,Paris, 2001.
- HAGE, J. and C. Alter 1997. "A Typology of Interorganizational Relationships and Networks" in Contemporary
- HATHAWAY, Dale E., "Migration from Agriculture : The Historical Record and Its Meaning", American Economic Review, Vol 49, 1960
- HAUSMANN, Ricardo., Jason Hwang and Dani Rodrik (2007) "What You Export Matters", Journal of Economic Growth, 12:1-25.
- HIDALGO, Cesar and Ricardo Hausmann (2009) "The Building Blocks of Economic Complexity", Proceedings of the National Academy of Sciences, 106: 10570-10575.
- HIDALGO, Cesar, Bailey Klinger, Albert-Laszlo Barabasi and Ricardo Hausmann (2007) "The Product Space Conditions the Development of Nations", Science, 317:482-487.
- HOLLINGSWORTH J.R. and R. Boyer, Capitalism,(eds.) New York; Cambridge University Press. 94-126.
- TIME, Escaping The Middle Income Trap, <http://business.time.com/2010/08/10/escaping-the-middle-income-trap/>
- KARADOĞAN, Dr.Doğan, "Havayolu Lojistik Hizmetleri [Havayolu/Kargo Yük Taşımacılığı]", Mart 2013, <http://www.trakya.org.tr/makale/132/17/>

- KUZNETS, S. Economic Growth of Nations: Total Output and Production Structure. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press., 1971.
- IACONO, Michael ve Davis Levinson, The Economic Impact of Upgrading Roads, 2009
İstanbul Büyükşehir Belediyesi, 1/100.000 ölçekli İstanbul Çevre Düzeni Planı ve Plan Raporu, İstanbul, 2009.
- JALAVA, J. & Pohjola, M. (2001):"Economic Growth in the New Economy, Evidence from Advanced Economies", UNU/WIDER Discussion Paper No. 2001/5.
- JORGENSON, D.W. & Stiroh, K.J. (2000):"Estimating Capital Services for the United States", in Industry-level Productivity and International Competitiveness Between Canada and the United States edited by Jorgenson, D.W. & Lee, F.C., Industry Canada Research Monograph.
- JORGENSON, D.W., Gollop, F. & Fraumeni, B. (1987):Productivity and U.S. Economic Growth, Cambridge, Massachusetts:Harvard University Press.
- Kara Yolları Genel Müdürlüğü, Yıllık İstatistikler, 2012
- KARA, M., Bölgesel Rekabet Edebilirlik Kavramı ve Bölgesel Kalkınma Politikalarına Yansımaları, DPT Uzmanlık Tezleri, Ankara, (2008)
- KAVAK, Prof. Dr. Yusuf, 2050'ye Doğru Nüfusbilim ve Yönetim: Eğitim Sistemine Bakış, Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği o Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu, Yayın No. TÜSİAD-T/2010/11/506, Kasım-2010
- KAYGALAK, İ, Bölüm 1 SANAYİ COĞRAFYASINDA BİLGİKURAMSAL YAKLAŞIMLAR içinde Türkiye'de Sanayi Kümeleri: Uşak Örneği, Doktora Tezi, İzmir, 2011(sf. 1-30)
- KÖSE, Ahmet ve Erinç Yeldan (1998) "Turkish Economy in the 1990's: An Assessment of Fiscal Policies, Labor Markets and Foreign Trade" New Perspectives on Turkey, 18: 51-78, Spring
- KRUGMAN, Paul, ve Elizondo, "Trade Policy and the Third World Metropolises", Journal of Development Economics, 1996.
- KRUGMAN, Paul , Geography and Trade, MIT Press, 1991
- KRUGMAN, Paul, Raul Livas ELIZONDO, "Trade Policy and the Third World Metropolises", Journal of Development Economics, Vol. 49, 1996.
- LEDERMAN, Daniel, Marcelo Olarreaga ve Eliana Rubiano (2008) "Trade Specialization in Latin America: The Impact of China and India", Review of World Economics, 144(2): 248-271.
- LEMOIRE, Francoise ve Deniz Ünal-Kesenci (2004), "Assembly Trade and Technology Transfer: The Case of China," World Development, 32(5): 829-850.
- LIN J.Y., Volker TREICHEL, "Learning from China's Rise to Escape the Middle-Income Trap: A New Structural Approach to Latin America", Policy Research Working Paper, Dünya Bankası, 2012.
- NARAYANAN, V. K (2001) Managing technology and innovation for Competitive Advantage, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- NICHOLLS, William H., "Industrialization and Agricultural Development", O'BRIEN, Patrick 1983. "Transport and Economic Development in Europe, 1789-1914" in Railways and the Economic Growth of Western Europe ,(ed.) 1-27, London: Macmillan.
- NICHOLLS, William H., "Industrialization, factor markets, and agricultural development", Journal of Political Economy, Vol. 69.1961, 4, p. 319-340
- OECD (2001):OECD Productivity Manual:A Guide to the Measurement of Industry-level and Aggregate Productivity Growth. Paris:OECD.
- OECD, Competitive Cities in the Global Economy, OECD Publishing, Paris, 2006.
- OECD, Education at a Glance, OECD Publishing, Paris, 2011.
- OECD, Human Capital Investment An International Comparison, Centre For Educational Research and Innovation, Paris, 1998.
- OECD, Regional Outlook: Building Resilient Regions For Stronger Economies, 2011
- OHNO, Kenichi,"Avoiding the Middle-Income Trap Renovating Industrial Policy Formulation in Vietnam", ASEAN Economic Bulletin Vol. 26, No. 1 (2009), pp. 25-43
- ÖZ, Sumru "Orta Gelir Tuzağı", Ekonomik Araştırma Forumu Politika Notu 12-06, Ağustos 2012.
- ÖZMUCUR, Süleyman (1992) "Productivity and Profitability: The Turkish Case" İstanbul: Boğaziçi University Pub.
- ÖZSAN, Mehmet Emin ve Kamil TAŞCI, Türkiye'de İstihdam - Büyüme İlişkisi Üzerine Bölgesel Hesaplanabilir Genel Denge Modeli Uygulaması (Sunum), Kalkınma Bakanlığı İstihdam Değerlendirme Toplantıları, 31 Temmuz 2012, Ankara
- ÖZSAN, Mehmet Emin, Dr. Metin ÖZASLAN, "Küresel Kentler ve Ülkemiz Metropollerinin Küresel Kent Hiyerarşisindeki Yeri", TÜCAUM, VI. Ulusal Coğrafya Sempozyumu, Ankara, 2010.

- ÖZSAN, Mehmet Emin, Kamil TAŞCI ve Erinç YELDAN, "SÜTAŞ Aksaray Yatırımının Bölgesel İktisadi Etki Analizi Raporu", SÜTAŞ Ekonomik Araştırmalar Serisi, Haziran 2012
- ÖZSAN, Mehmet Emin, Kamil TAŞCI ve Rasim AKPINAR, "Metropolitan Bölgelerin Rekabet Gücünü Etkileyen Faktörlere Teorik Bir Bakış", Akademik Bakış Dergisi, (2011)
- ÖZSAN, Mehmet Emin, Kamil TAŞCI ve Rasim AKPINAR, "Doğu Anadolu Bölgesi'nde Hayvancılık Sektörünün Rekabet Edebilirliğinin Analizi", Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Vol. 3, (2012)
- RODRIGUE, J-P., Comtois, C., Slack, B., "The Geography of Transport Systems", Hofstra University, Department of Global Studies & Geography, <http://people.hofstra.edu/geotrans>, (2009)
- RODRİK, Dani (2011) "The Future of Economic Convergence", NBER Working Paper, No: 17400.
- SAYGILI, Ş., C. Cihan ve H. Yurtoğlu (2005) "Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Büyüme ve Verimlilik, 1972-2003" Ankara: Devlet planlama Teşkilatı No 2686.
- SCHULTZ S., "Approaches to Identifying Key Sectors Empirically by Means of Input-Output Analysis", Journal of Development Studies, 14, 77-96, (1977).
- Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı , Ulaştırma Özel İhtisas Komisyonu Raporu Demiryolu Ulaştırması Alt Komisyonu Raporu
- SOLOW, Robert, "A Contribution to the Theory of Economic Growth", Quarterly Journal of Economics, Vol 70, pp 65-94., 1956
- SOLOW, Robert, "Technical Change and the Aggregate Production Function", The Review of Economics and Statistics, Vol 39, pp 312-320, 1957
- TAŞCI, Kamil ve Mehmet Emin ÖZSAN, "Bölgesel Hoşnutsuzluk Endeksi", 12. Uluslararası Ekonometri, Yöneylem Araştırması ve İstatistik Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2011, Pamukkale Üniversitesi-DENİZLİ, <http://eyi.pau.edu.tr>
- TAŞCI, Kamil ve Mehmet Emin ÖZSAN, "Innovative and Competitive Structure of Regional Economies in Turkey", International Conference for Entrepreneurship, Innovation and Regional Development ICEIRD 2011, Macedonia 5-7 Mayıs 2011
- TAŞCI, Kamil ve Mehmet Emin ÖZSAN, "Vulnerability Analysis of Turkish Manufacturing Industry: Foreign Trade and Technology Perspective", Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi, Yalova Üniversitesi-Istanbul Üniversitesi, 30-31 Ekim-1 Kasım 2009 / Yalova (Bildiriler kitabı ss 1026-1040)
- TAŞCI, Kamil ve Mehmet Emin ÖZSAN, Orta-Gelir Tuzağı: Mezoekonomik Bakış (Sunum), Ankara Düşünce ve Araştırma Merkezi (ADAM) Konferansı, 13 Ekim 2012, Ankara
- TAŞCI, Kamil, "Bilişim Vadisi Nerede Kurulmalıdır?", ASO Medya Dergisi, Ankara Sanayi Odası, Eylül-Ekim 2011, <http://www.aso.org.tr/b2b/asobilgi/sayilar/buyuteceylulekim2011.pdf>
- TAŞCI, Kamil, "İleri Teknoloji Rekabetçiliğinde Teknoloji Kümelerinin Rolü", İzmir'de Sinerji, İzmir Bilim, Sanayi ve Teknoloji İl Müdürlüğü Dergisi, Ocak- Şubat-Mart 2012, Yıl:1 Sayı:1
- TAŞCI, Kamil, "Orta-Gelir Tuzağından Çıkış için Yeni Teşvik Sistemi ve Kalkınma Ajansı Desteklerinin Rolü: Mezo-Analiz (Sunum)", KOBİ'lere Yönelik Destekler ve Finansal Araçlar Zirvesi, 15 Kasım 2012, Zonguldak
- TAŞCI, Kamil, Impacts of Global Subprime Crisis on Turkish Economy: Vulnerability Analysis, Structural Path Analysis and a Computable General Equilibrium Model, MPA International Development Thesis, Cornell University, New York, 2009
- TAYLOR, P.J. ve ark., "Advanced Producer Service Centres in the World Economy", Global Urban Analysis: A Survey of Cities in Globalization, London: Earthscan, 2010
- TAYMAZ, Erol, Ebru Voyvoda and Kamil Yılmaz (2011) Uluslararası Üretim Zincirlerinde Dönüşüm ve Türkiye'nin Konumu, KOÇ-EAF Çalışma Raporu.
- TAYMAZ, Erol, Ebru Voyvoda ve Kamil Yılmaz (2008) "Türkiye İmalat sanayinde Yapısal Dönüşüm, Üretkenlik ve Teknolojik Değişme Dinamikleri" METU ERC Working Papers in Economics, No 08/04.
- WILLIAMSON, Jeffrey G. Late Nineteenth-Century American Development: A General Equilibrium Model, 1974
- YAVAN, Nuri, Türkiye'de Doğrudan Yabancı Yatırımların Lokasyon Seçimi, Doktora Tezi, İktisadi Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2006
- YELDAN, Erinç Mehmet Emin ÖZSAN ve Kamil TAŞCI, "Türkiye'de İstihdam-Büyüme İlişkisi Üzerine Bölgesel Hesaplanabilir Genel Denge Modeli Uygulaması", Çalışma ve Toplum ekonomi ve hukuk dergisi, Vol. 32, 2012
- YELDAN, Erinç, The Economics of Growth and Distribution, Eflatun Publishing House, 1. Edition, Ankara, Ekim-2009.
- YELDAN, Erinç, Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi: Bölüşüm, Birikim ve Büyüme, İletişim Yayınları, 2001

EKLER

Üretim Süreçlerine Göre Dikey Sınıflandırma

3'lü Sınıflandırma	BM - GEGS Kodu	5'li Sınıflandırma
Temel Mallar	111* 21* 31*	Temel Mallar
Ara Mallar	121* 22* 321* 322*	Ara Mallar-Yarı Mamul
	42* 53*	Ara Mallar-Parça ve Bileşenler
Nihai Mallar	41* 521*	Nihai Mallar-Sermaye
	112* 122* 51* 522* 61* 62* 63*	Nihai Mallar-Tüketim

Kaynak: Lemoine ve Ünal-Kesenci (2004)

Dış Ticaret Dengesine Katkı:

Çalışmada kullanılan farklı "dış ticarete karşılaştırmalı üstünlük" göstergelerinden biri dış ticaret dengesine katkı (contribution to trade balance- CTB) göstergesidir. Temel olarak hem ihracat hem de ithalat dengelerini göz önünde bulunduran bu dış ticaret göstergesi Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales (CEPII) tarafından geliştirilmiştir:

Buna göre, gösterge, c ekonomisi için t döneminde s sektöründe aşağıdaki değeri almaktadır:

$$CTB_{s,t}^c = \left(\frac{x_{s,t}^c - m_{s,t}^c}{(x_t^c + m_t^c)} - \frac{x_t^c - m_t^c}{(x_t^c + m_t^c)} \times \frac{x_{s,t}^c + m_{s,t}^c}{(x_t^c + m_t^c)} \right) \times 100$$

c : ülke

s : sektör

t : dönem

Denklemden ilk terim toplam ticaret hacmi ile ağırlıklandırılmış dış ticaret dengesini vermektedir. Temel olarak "dış ticarete üstünlük" kavramının ele alınan ekonominin yapısal niteliklerine de bağlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, ifadedeki ikinci terim "kısa dönemli iş çevrimleri etkisi"ni netleştiren bir katkı olarak düşünülebilir. Bu terim, her sektörün toplam dış ticaret dengesine katkısının o sektörün toplam dış ticaretteki ağırlığı kadar olacağı varsayımı ile bir anlamda ilgili sektörün (makroekonomik değişimler göz önünde bulundurulduğunda) "beklenen" katkısını hesaplamaktadır. Bu iki terim arasındaki fark, c ekonomisi için t döneminde s sektörü için dış ticaret dengesine sektörün "gerçek" katkısı ile "beklenen" katkısının karşılaştırmasını vermektedir. Böylelikle her sektör için dış ticaret dengesine "spesifik" katkıyı belirlemek mümkün hale gelmektedir.

Dış Ticarete Rekabet Gücü:

Çalışmada farklı ekonomilerin üretimin farklı süreçlerinde dış ticaret üstünlüklerini karşılaştırabilmek üzere zaman üzerinde ve ülkeler arası karşılaştırılabilir bir gösterge olması açısından açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler (revealed comparative advantage - RCA) göstergelerinden yararlanılmaktadır. Buna göre $X_{s,t}^c$ t zamanında c ekonomisinin s sektörü ihracatı, $X_{-s,t}^c$ t zamanında c ekonomisinin s sektörü hariç toplam ihracatı, $X_{s,t}^{-c}$ t zamanında c ekonomisi hariç dünya toplam s sektörü ihracatı ve $X_{-s,t}^{-c}$ toplam dünya ihracatı $-(X_{-s,t}^c + X_{s,t}^{-c})$ terimini ifade etmek üzere:

$$RXA_{s,t}^c = (X_{s,t}^c) / (X_{-s,t}^c) / (X_{s,t}^{-c}) / (X_{-s,t}^{-c})$$

$$RMA_{s,t}^c = (M_{s,t}^c) / (M_{-s,t}^c) / (M_{s,t}^{-c}) / (M_{-s,t}^{-c})$$

$$RCA_{s,t}^c = \ln(RXA_{s,t}^c) - \ln(RMA_{s,t}^c)$$

Lederman, Olarreaga ve Rubiano (2008) ise göstergelyi zaman üzerinde ülkeler arası karşılaştırılabilir kılmak üzere, aşağıdaki modifikasyonu önermiştir:

$$R\tilde{A}_{s,t}^c = RCA_{s,t}^c - \sum_s RCA_{s,t}^c / n$$

Bu çalışmada kullanılan açıklanmış karşılaştırmalı üstünlükler göstergesi Lederman, Olarreaga ve Rubiano - RCA göstergesidir.

TÜRKONFED

Türk Girişim ve İş Dünyası Konfederasyonu

Mete Caddesi Yeni Apartmanı No: 10/6

Taksim 34437 İstanbul / Türkiye

T 0212 251 73 00

F 0212 251 58 77

E info@turkonfed.org

www.turkonfed.org

türkonfed
TÜRK GİRİŞİM VE
İŞ DÜNYASI
KONFEDERASYONU
TURKISH ENTERPRISE
AND BUSINESS
CONFEDERATION

ING BANK